

ХХ АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

**АВДУЛЛА
ҶАҲҲОР**

САРОБ

Роман

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1995**

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Ислом Шогуломов (ҳайъат раиси), Бобур Алимов (ҳайъат раиси ўринбосари), Музаффар Аъламов, Саид Аҳмад, Аҳрор Аҳмедов, Машраб Бобоев, Наим Каримов, Тоҳир Малик, Омон Мухтор, Умарали Норматов, Анвар Обиджон, Шуҳрат Ризаев, Нозир Фозилов, Шукур Холмирзаев, Барнобек Эшпулатов (ҳайъат котиби), Бегали Қосимов, Уткир Ҳошимов.

Нашрга тайёрловчи ва масъул мухаррир
Машраб БОБОЕВ

Қаҳҳор, Абдулла.

Сароб: Роман.—Т.:«Шарқ» НМК Бош таҳририяти,
1995. — 240 б. — (ХХ аср ўзбек романи).

Уз2

© «Шарқ» нацист-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти.
1995

БИРИНЧИ БҰЛЫМ

1

Қиз эшик олдига юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб аста тортиши нарекдан бирорнинг қаттиқ итарған пайтига түгри келди: эшик оғзининг учига тегиб қопчигандан сұнг честланиб, ичкаридан чиққан йигиттә үйл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сұради.

Кийимидан йигит күпроқ студентта үхшар эди. У эшик ёнида парижон турған қызға яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг түрига томон юрди. Қиз қия қолган эшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин үнгайсизлана-үнгайсизлана унинг орқасидан кетди.

— Үртоқ, — деди залнинг муюлишида унинг кетидан етиб бориб, — сиз Сайфийни биласизми?

Йигит орқасига қаради ва худди ундан бирон хизмат куттандай, құлидаги қоғозларини толстовкасининг ғұнтағига солиб:

— Мен... — деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳұснигина эмас, ҳатто кийган кийими мұъжиза-ку, нега менинг отимни билади, нега яна үзини паст олған товуш билан сұрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим... — деб гап бошлади қиз, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекишли, яна бир мартаба унинг Сайфийми эканини аниқ билмоқчи бўлди.

Йигит афв сұради:

— Менинг қулогимга Сайдий булиб кирибди, — деди ва ғұнтағига солған қоғозларини яна құлига олди.

Бу қиз учун шу уйга кириб үз ишининг оқибатини сұраш янги очилған қыздарнинг гавжум гузардан қоқин-масдан, қизармасдан үтишидай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди. Сайдий афв сұрагандан кейингина кўзи очилди; шундан сұнг, худди бирор: «Э, үл-а шунақа,

чиroyли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тўкилади», деб таъна қилаётгандай қизариб, орқасига қаради.

Сайдий ҳам бу уйдан иши үнгмай чиққан, қизнинг ҳам иши үнгишига кўзи стмагани иккаласини бирбиридан ажратиб турган тагсиз чоҳга мустаҳкам кўпrik бўлиб тушди. Қиз Сайдийдан ўз ишига доир кўп маълумотлар умидвор, аммо сўрамасди. Сайдий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилған нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Сайдий қизнинг ҳолатини дарҳол англаб, қабул комиссияси тўғрисида гап очди. Қиз унинг сўзига ўзи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ берар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турган қиз Сайдийнинг сўзини эшитиб бутунлай кирмайдиган бўлди. Кейиндан Сайдий хотин-қизларга сенгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари Сайдийнинг бсрдиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзийдиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Сайдийнинг ҳам қадр-қиммати қолмади.

Сайдий ичкарига кирганида олдига қўйилган шартларни эшитиб, «бундай бўлса ўқимайман», деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тоғди. Унинг эндиғи фикри қандай бўлса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди мұжиза, ҳар бир сузи, ҳаракати ҳастга чақириб турган шу қизга ҳамдард бўлиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини срга ташламай, эшик томон йўналди ва эшикнинг қабзасидан ушлаб Сайдийга қаради; чап қулини пўкиллаб турган юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кираими, а? Кстмай тулинг...

Қиз бу сўзни ўйламасдан айтди.

Сайдий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Сайдий қулини орқасига қилиб эшик олдида нарибери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқаши унинг кўз олдидан, майин товуши қулогидан кстмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, ўша ҳам хаёлга айланниб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам», дер эди.

Эшик очилиб, Сайдийнинг хаёли патдай тўзиди.

— Вой үлай... — деди қиз, — мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қўйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланимабало хужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қўйдим.

Кизнинг иши ўнгмаган эди. Бу ўзидан ҳам кура Саидийга қаттиқроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Саидийга ангча яқинлашган эди, ҳозир яна миллион-миллион чақирим йироққа кетди, лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлгина булиб қолди.

Қизнинг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққанидан сўнггина аслига қайтди: ёнида соглом, ҳар бир ҳаракатидан куч-кувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз ўнгайсизланар, худди бирор куриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарар, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Саидийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди.

— Ўзи-ку, бизни илм-урфонга чанқоқ ҳалқ дейди, яна меҳнаткаш-номеҳнаткаш деб ҳалқни ажратгани нимаси! Балога учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирмажейкасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «Ўзларинг ўқит дейсизлар-да, яна чек қўясизлар», дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ухшар эди; тиқилинч,.govur, дим. Терга пишган одамлар ташқариға — очиқ ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталариға қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай бўлган эмас.

Қиз залнинг ичкарисига қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунун ҳам масхара булди шекилли...

Саидий одоб юзасидан кулгига қўшилди-ю, сўнгра изоҳ берди.

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка... Ҳозир рабфакда йигирма тўққиз хил миллат бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очиқ ҳавога чиқишиди. Эшик олдидаги цемент пиллапоянинг усти, анҳор бўйлари, мажнунтолларнинг ости, бутун боғ турли ранглари кўрпалар билан чипорланган. Даражатларнинг шохида, ерда ҳалта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда ўтирган кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз узилдими? — деди Саидий паркдан ўтиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сиз-чи? — деди қыз унга күз қирини ташлаб.

— Мен албатта үқийман, — деди Саидий ва жүрттага қизнинг қитигига тегди, — сиз ҳеч бұлмаса эшикнинг тирқишидан дарс әшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини күтарди:

— Мен... мен әнг олдинги курсида үтириб дарс әшитаман.

Қиз хайрлашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи булиб, унугандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус күздан йүқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус күздан йүқолғандан сүнг дүпписи-ни күтариб, қичишинаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.

II

Саидий қайтиб келганды ҳамхұжраси Эҳсон тор ва дим уйда күйлакчан, димиқиб үтириб китоб үқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг түрига қўйилган кенг ёғоч каравотга үзини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, ўрнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнақдан чой қўйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йулдан чарчаб келгандай қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда үтирад эди.

— Сайд баттоли гози, — деди Эҳсон Саидийнинг слкасига шаппалаб, — нима булди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. У, худди олдида ҳеч ким йўқдай, уйнинг бурчагига қараб уйланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Анчадан кейин Саидий үзича «ажойиб!» дедида, Эҳсонга қаради.

— Эсингизда борми, бўйнимизга жилд осиб «Урфон» мактабига қатнаган кунларимиз?

Эҳсон устки лабини тишлиб, кўзини юқорига кутарди. Саидий эслатмоқчи бўлган утмиш куз олдидан ўтди; у билан бир партада үтириб ўрганган шарқийлари қулоғига әшитилиб кетди:

Туркистаннин дөглари вор,
На гузалди, шимди оғлор...

У Саидий билан дўст эди, бу дўстлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар куни кечқурун кучалардаги чироқларга ёғ қўйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта, Саидийнинг отасини куриб ўтар, баъзан кечалари келиб дамини ҳам босар, мувофиқ иш топилса босқонини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси

машина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи булиб, анчагина темирчиларни тұплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон бўлди ва үзини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлди. Шундан кейин Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ўшанда биз ёш эдик, — деди Саидий узоққа қарагандай күзларини қисиб, — аммо бир-биrimизнинг тилимизга тез тушунардик. Энди шундай эмас деб күркаман...

— Келинг, қўйинг, аввал айтинг, — деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб, — нима бўлди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи булиб ишора қилди ва үзүлди.

Эҳсон унинг қилиғига тушунолмай урнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машгул бўлди.

— Сизда яна бир одат бор, — деди Саидий гапи бир неча мартаба қайтарилган асабий касалдай афтини буруштириб, — сиз ўтган-кетгандан сўзламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргузашт ортирганингизда ҳам тез унутасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоий ва ўрта таҳсилни тамом қылгансиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан машгул булишим керак... Йук, Саидий, тұгриси-ни айтинг, нима бұлди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор бұлғанимдан ксайиноқ оламан. Унинг қандоқ булишини ҳозир айттолмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, үрта бүйли, хүшқомат қызлар күпроқ өқади...

— Сарғузашт билан ишиңгиз йүқ дедим, ростдан ҳам ишиңгиз йүқ. Балки сиз ҳам қачон бұлса-да, ҳозир менде бұлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кесиригандырысиз. Шуни билсам, балки дилимдагини англата ол-масликтан бунча құрқас әдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бұлсам, «ҳамма одам тупроқдан бино қилингандырысиз» деган таълимоти учунгина қайтар әдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йүқ, йүқ, мұхаббат деманғ. Наҳот фақат мұхаббат-гина бұлса!

Эшикдан Эҳсоннинг дўсти Павсл Шафриннинг товуши эшитилди. У ким биландир сўзлашиб келар эди. Сайдий худли бўюрган овқати ёқмаган касалдай,

афтини буруштириб, бошини ёстиққа қўйди. Саидий Шафринни умуман ёмон кўрарди, хусусан ҳозир кўргани тоқати йўқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти, Саидий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У Эҳсон билан сўрашди-да, бурнини жийириб, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳаққи, уйнинг бижиб кетибди... Ҳеч кучага чиқсанми узинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни қулоқлади ва икки-уч кутариб ташлаб, қичқирди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сенини булиши керак!..

Эҳсон эълонни кўздан кечирар экан, Шафрин Саидийнинг ёнига бориб ишининг оқибатини сўради. Саидий эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Саидий бошини кутариб Шарифга кўзи тушди ва гуё келганини билмагандай:

— Э, келинг... — деди ва кўзини ишқаб ўрнидан турди.

— Шартлари менга тўгри келади! — деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қулига диплом олгандай севиниб, — Шариф, ҳамма шарти тўгри кела-ди.

— Биламан.

— Билсанг райкоммолдан мени тавсия қиласан!

Эҳсон қора тунука чойнакни кутариб, юрганича чойга кетди. Саидийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Саидий уни кимдан сўрашини ва қасрдан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча мартаба университетга борди.

Саидий бир куни университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йулини тўсди. Бу — узининг опаси эди. У Саидийни четга тортди ва чимматининг бир ёғини кутариб куришди-да кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса

поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?.. Жон Раҳимжон ука, ўргилай...»

Сайдий шу яқин кунларда боришига ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хотинига «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» десган.

Жанжалнинг боши Сайдийнинг ўқишига кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитигига тегадиган бўлди. Гап кўпая-кўпая охири Сайдийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан тугади.

Сайдий илгари муаллимлик қилиб кўп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Муҳаммадражаб унга кутара мол оладиган харидорига қилғандай муомала қиласр эди: овқатнинг яхиси Сайдийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унга ўқиши фикри қузғалган кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона маишатга туз тушди. Авваллари Муҳаммаджараб узи индамай хотини орқали уни шу йулдан қайтаришига уринди, Сайдийга кўп мол-дунё, яхши хотин, уй-рўзгор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сўзлар эди. Сайдийнинг ҳам шундай маишатга кўнгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни кўрганида, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келадиган маишатларнинг ҳаммаси кўзига кўпик бўлиб кўринар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Муҳаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Сайдий қўлтигига кирап эди, энди кирмагани учун ср билан яксон бўлаётди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Сайдийнинг қўйнига қўл солди, бўлмади, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сиёсати»ни бошқа йўлга бурди, илгариги катта дўконини ёпиб, патентини топширди, кичкинагина, кўримсиз дўкон очиб, бошқа паст даражали патент олди. Бу янги дўконда омбордаги молларнинг намунасигина турар, билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қул учида тириклий қиладиган дўкондор гумон қиласр эди. Бу жуда қул келди, аммо ҳарҳолда илгаригидай фойда йўқ эди. Шундан сўнг Муҳаммадражаб Сайдийни бебошлиқ, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг кўп ёр-дустлари, таниш-билишлари орасида

Саидийнинг обройи кетди, илгари курганда таъзим қиласиганлар энди ўзларини кўрмаганга солиб ўта бошлади.

Саидийнинг таниш-билишлари, ёр-жўралари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта — фақат Эҳсон. У поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Шариф сингари бирмунча танишлар ортириди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги доирада ўзини мусофирдай сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шу кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон, — деди у сандиқчасини сим билан боғлаётуб, — ёшлик тошкун сув, сугоралиган экинингизни сугориб қолмасангиз утиб кетади. Кейин қексларикнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудук қазишдан иш чиқмайди. Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон курасиз, бу билан унинг ҳақига жабр қиласиз. Биз, сиз учун жонини бсрдиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университеттага олинмаганлигинизни айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфеъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Ўзингиз ёмон ўрганибсиз. Одамга қўшилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона бўлаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдига кетаётган ёш боладай югуран, елар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалга кўп одам чиқди. Поезд жўнаб кетгунча Саидий ўлиб бўлди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон бўлса, у ҳам бу одамлар ичида шуларнинг бирига айланди.

Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажралиб қочиш йулини кўзлади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун хужрага Шафрин келди. У ёлгиз қолган Саидий билан бирпас гапиришиб утиргани келган эди. Саидий уни кўриб малол билан ўрнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат бўлиб қолмадингизми?
— деди Шафрин. — Хусусан яқин ўртогингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Саидий ёмон куришини Шафрин хаёлига ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшитса ҳам, дарҳол унутар ва ичидан «бунинг феъли шу», деб қўя қолар эди.

Саидий афтини буруштириб ўзини касалликка сол-

ди. Шафрин ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссиғингиз йўқ.

— Қимирласам, биқиним санчади, — деди Сайдий худди ҳозир санчгандай афтини буруштириб.

Шафрин доктор тўгрисида оғиз очган эди. Сайдий шошиб:

— Қаратганман. Дори берган. Ҳозир ичдим, — деб сўзини қисқа қилди.

Шундан сўнг жимлик чўкди. Сайдий кўзини юмди ва ичида: «Шундай ҳам бетамиз одам бўладими, кўрдингки, сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёгининг учидаги юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турди. У ҳар келганида Сайдий ё зарур иши булиб чиқиб кетмоқчи бўларди, ёки жим, индамасдан ўтиради.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон тугдирган яқинлик иплари узила бошлади. Сайдий буни билар ва шу иларниң мутлақо йўқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин кам келадиган ва келгандага ҳам кўп ўтирмайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ўн беш кун ўтгандан кейин Сайдий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, ўз наздида, йўқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қадам булиши керак эди.

IV

Сайдий университетга кириши билан белгисиз йўқолган гавҳар — Мунисхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасини талаб қилиб университет эшигига гов булганларга голиб ҳам келди. Унинг стипендияга ўтишида ҳам жанжал бўлди. Бу тўғрида ҳам марказдан қоғоз олиб келишга тўғри келди.

Университетда кўп ишлар Сайдийга маъқул бўлмади. У билан бир группада ўтирганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назаридага қўпол, минг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Сайдий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент! Узларигина эмас, ўқишга юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатнинг бекорга кетмаслигига ишонади!»

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишида кучсизлик

қилади. Партия, комсомол ячайкаси кучли студентларни буларга бириктиради. Саидий күпдан бери айтмоқчи булиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган профессор айтди:

— Сиз университетта муносиб эмассиз, — деди у, Саидий «тұнгак» деб ном қўйган бир йигитга, — бориб кетменингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу — фан. Буни дескест билан соддалаштириб булмайди!

Эътиroz билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан учди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон ўз ишини қилар эди. Саидийни рабфакда ўқийдиган қўпол, йўғон гавдали, новча бир шахтёрга боғлаб қўйди. Саидий индай олмади, аммо ичидан гижинар эди.

«Тунгак» билан профессор уртасида утган бу гап бутун университетта довруқ булди. Бу — ут теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сунгандай кўздан йўқолар, аммо зўр бир портлаш булиши кутилар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг товушини бутун жамоат эшитди. Бу вақтда жумхурият пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, наказлар топшириш борар эди. Бу воқеа шунда бир очилди, сунгра конференцияда гапирилди, бир неча газеталарда ёзилди. Бу ва шунга ўхшаган бирмунча фактлар устида шовқин кўтарилиб, профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тұгрисида индамай юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносабат ҳамон ўқиш йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида кўпинча иккалasi бир жойда утириб қолади. Дарс тамом бўлгандан сўнг, то Мунисхон ўрнидан туриб эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирамайди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йули бир томонда бўлса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб иккови икки томонга кетгандан сўнг эса, худди айтади-

ган бир гапини эсдан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилғанда қаттиқ ёмғир ёғмоқда эди. Мунисхон пальтосининг ёқасини кутарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саидий ҳам тұхтади. Унинг юзи ташқарига үгірилған бұлса ҳам, күзининг қири билан қараб Мунисхоннинг узун, қора киприкларига зәхін солар эди. Мунисхон бир нарса сұрамоқчи булғандай, бирданига Саидийнинг юзига қараб, күзи күзига түшди. У бошини шундай тез ва күтилмаган вақтда бурдикі, Саидий күзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб турғани устида тутилғандай, эсанкиради, қизарди.

— Ёмғир... — деди у.

Аммо нима демоқчи булиб гапни ёмғирдан бошлага-нини билмас эди. Хайриятки, Мунисхон унинг сүзини давом эттирди:

— Ёмғир куни уйда чақчақлашиб үтирсанг, шамол куни ухласанг...

Саидий боши билан «шуни айтмоқчи эдим», деган-дай ишора қылды.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойқа сув тошиб оқар эди. Мунисхон юз әхтиёт билан қадам босиб күпприқдан үтди, аммо йұлқага чиққанида ҳар иккала оғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч өзіб тутиб қолмаганда майиб буларли даражада зарб билан тушар эди. Омон қолищдан тамом умид узган Мунисхон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай булиб уни қучоқлаб олганини билмай қолган Саидий узр сұради.

Шу куни иккови анча ергача бирга кетди. Шу кундан бошлаб буларни күп гапиришмасликка, бирга кетмас-ликка мажбур қылған аллақандай күч таслим бұлди. Секін-секін аудитория, кутобхона ва бошқа шундай жойларда иккови үтириб дарс тайёрлайдиган бұлди. Дәрслар күпайған сайин Мунисхон үзини күчсиз ҳис қилар ва Саидий билан дарс тайёрлашға әхтиеж сезар эди. Саидий ундан күп билар, билганини түшунтиришга жон-дили билан тиришар, шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай түшунтирасиз, — дер эди Мунисхон, — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч түшунтиrolмайди.

Қишки имтихон күnlари яқынлашғанда дарс тайёр-

лаш учун кечқурунлари факультетга келишга тұғри келди. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайды, ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан қурқади. Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетганды ҳам тарк қилолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чүзилиб, Саидий Мунисхонни уйига әлтиб қуядиган бұлди. Камқатнов — хилват күчанинг йўлкасидан боришар эди. Бир дарвозанинг остида сүяк гажиб ётган катта бир ит ириллаб буларга қарши юрди. Мунисхон Саидийнинг билагидан маҳкам ушлаб, ўзини унинг орқасига олди. Шу дамда фақат Мунисхонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг кўзидан йўқолди. Мунисхон ҳеч қачон унга бунчалик яқин келган эмас! Йиқилганда унинг қучогига тушган экан, тасодифда Саидийнинг қучоги билан ср ёки ўша ерда турган бирон тош орасида фарқ йўқ эди. Ҳозир-чи! Ҳозир Мунисхон итдан қанча кўрқса ҳам Саидийнинг ўрнида булак киши бўлганда унинг билагидан бундай ушлаши гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан беридағи эшикка кириб кетди. Мунисхон кулиб юборди.

— Ўлгур ўзидан қўрқкан экан-ку!..

Бир-икки қадам босилгандан кейингина Саидий ҳушига келди.

— Шу итнинг ақли бўлса ҳозир юзта ўзига ўхшаган итни эргаштириб чиқиб бизни ўраб олар эди, — деди Саидий.

— Эй... қўйинг... Мен итдан қўрқаман, — деди Мунисхон ва ўнг ёқдаги тор кўчага бурилиб, қўлини кутарди.

— Ху ана, бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим.

— Нега?

— Энди... сурар эдим-да.

— Емон экансиз-а... — деди Мунисхон кўрсаткич бармоғи билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қоронгилликка кириб кўздан йўқолди.

V

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янгидан-янги манзаралар вужудга келтириб ўтар эди. Мунисхон билан бирга дарс тайёрлаб указилган вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда шахтёр унга уз ихтиёри билан

жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Мунисхон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч кўзига куринманг. Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, кўпчиликнинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг қулогинг тинч булади», деган эди. Рост. Сизнинг одатингиз ёмон — бирор бир нарса сураса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундаи қилманг. Энди дарсни ҳам бошқа жойда тайёрлассак. Тинчгина, бирор халал бермайдиган, студентларнинг кўзидан узоқ жой булса яхши бўлар эди. Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Қуриб кеткурлар бирам бевош-э...

Мунисхоннинг назарида, Саидий нимаси биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушунади ва киши қандай кайфиятда бўлса шунга муносаб муномала қилади. Шунинг учун Мунисхон унга булган муносабатини холис, бегараз, гарчи ўзи учун бир қадар эришроқ туюлса ҳам, ўртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамманинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим келганда ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват бурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун илгари бир қузгалиб яна босилган «бошқа бирон мувофиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Мунисхон шу тўғрида гапирса Саидийнинг кўз олдига ўзининг ҳужраси келарди. Мунисхон истаган мувофиқ жой бундан ортиқ бўлмаслигини билса ҳам, «менинг ҳужрамга борармиди», деган андишага бориб, таклиф қилолмас эди.

Бир куни, бўш гумон қилинган аудитория банд булиб чиқди. Шунда китобларни қултиқлаб қаёққа боришини билмай танг бўлинганда, Саидий беихтиёр ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Мунисхон майда ўрилган сочининг учини ўйлаб ўйланар экан, Саидий шамнинг алангасидай булиб қолди: Мунисхоннинг ҳар бир ҳаратидан эсган шабада уни тебратар, агар шу онда у «йуқ», деб юборса, уни абадий сундирап эди. Мунисхон бундай қилмади.

— Узоқми? — деди Саидийнинг юзига қараб.

Саидий ўзидағи ҳаяжонни товушидан билдириб қўймаслик учун бош чайқади. Мунисхон яна сочининг учини қўлига олди. Саидий анчадан кейин ўзини босиб олди-да:

БИБЛИО - 3/279
Tashkent 17

БАДИИЛ АДАВОДИ

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди... — деди...

— Ҳужрангиз яхши экан, — деди Мунисхон эртасига келганида.

— Бир уртоғим бор эди, ўша кетгандан бери ҳужрага қарамайман.

Саидий утиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қўйиш керакми, ё чой қўйсам буни ўзим билан тенглаштирган, кўкдаги фариштани ерга туширган буламанми?» деган савол бошига худди бармоқ билан турткандай туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни кўрибди, аммо шуни ҳал қилиб қўйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Мунисхон фаҳмлаб «раҳмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва ургуларини жойига қўйиб ўқий билгани учун, Саидий ўқиши керак эди.

Мунисхон қозиқقا пальто илаётган Саидийнинг орқасидан қараб үзида ҳеч қачон булмаган бир ҳис сезди: ё үзи кўйдан ерга тушди, ё соғлом, ҳар иш қўлидан келадиган, кучга тўлиб-тошган бу йигит унинг кўкига кутарилди. Унинг бу уйга келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Саидий одатдагича Мунисхондан узоқ утириб китоб ўқир, китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узун булгани учун Саидий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур булар эди. Шундай қилиб ҳар соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унутилди. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари утасганда Саидий кўзи чарчаб, туртина бошлиди, китобни нари суриб, кўзини ишқади. Мунисхон китобни варақлаб кўриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини айтди. Дераза ёнига бориш учун урнидан турган Саидий яна утириб китобни олганда, Мунисхон инсофга келди: узи ўқимоқчи бўлди. Мунисхон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сўзларга тили келишмайди. Шундай сўзлардан бири Саидийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хижолат тортган Мунисхон ўша сўзни йўқотиб қўйди.

— Тұхтанг, тұхтанг, мана, — деди Саидий унинг қулини маҳкам ушлаб.

Мунисхон қулини тортиб олмади, аммо Саидийнинг юзига қаради. Саидий буни сезиб ўзини жиддий уйлаёт-

ганга солди, бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам курмас эди.

— Булди, майли, — деди Мунисхон қўлини тортиб олиб ва гуё бундан сўнг ҳеч қачон Саидийнинг ёрдамига муҳтож бўлмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига ўтириб, ўзини диққат билан қулоқ бераётганга солди, аммо қулогига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққист қонунини очгандай, Маркс инсоният тарихининг тараққист қонунини очди, — деб ўқиди Мунисхон охирги жумлани ва китобни нарига суреб, Саидийга қаради, — улай агар, шу охирги саҳифадан ҳеч нарса тушунмадингиз!..

— Нега, — деди Саидий шошилиб, — жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охирги саҳифа жунроқ ёзилган экан.

— Хуп, охирги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтинг-чи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди, китобни олмоқчи бўлган эди, Мунисхон қўймади, ўқимасдан тахминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чўнтағидан рўмолча излаб тополмай шу баҳона билан урнидан турди-да, нари-бери юрди. Мунисхон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кўчирастивич пичинг отди:

— Дам олмасдан бир неча соат ўқиш кўзни тиндирап экан-да! Эҳтист бўлинг, ўзингизни бирон нарсага уриб олманг тағин!..

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий орқасида туриб, «О, билган экан» деб лабини тишлади, қўнгироқ соchlарини чангallади.

Бир-биридан фарқсиз утган кунларнинг бу икки вужуд ҳаётida тугдирган янгилиги шу бўлдики, Мунисхоннинг бу ҳужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кунларини Саидий изтиробда ўтказар эди. Мунисхон келмайди, ўзи йўқлаб борай десса, уни ранжитишдан қўрқади...

У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Каримийни учратди. Жамол йўғонлашган, се-мирган, танимаслик ҳолига келган, шу китоб магазини-

нинг хўжайинидай магур қадам ташлаб айланиб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва савлатини куриб, Саидий яқинига боргани ийманди, куриб қўл узатганидаги на сўрашди.

— Ҳмм,— деди Жамол Каримий қулидаги кумушдан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллатиб,— ўқиётибман денг. Қачон мулла буласиз?

Саидий унинг олдида ўзини жуда оёқ остида қолган сезди.

— Қаердасиз? — деди Саидий магазиндан чиқишида.

— Менинг муайян үрним йўқ. Ўзингизга маълум, одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб қўйишади. Газетада адабий бўлимни олиб бораман. Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал чиқсан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб тиқиб қўйишди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан илож йўқ. Ижод ишлари қолиб кетди...

Саидий унинг ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очиқ имзо қўймайсиз шекилли?..

— Шу «Улфат» кейин-кейин очиқ имзога айланиб қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким ўз исмимни айтмайди. «Улфат» дейишади.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини ўқиган, аммо «Улфат» Жамол Каримий ёки бошқа шунга ухшаш киши, деб уйламаган эди.

— Пайшанба куни соат бешда маориф уйида мажлис булади,— деди Улфат хайрлашаётib,— келинг, гаплашамиз... Шоирларнинг шеърлари текширилади. Ёш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилинади. Сиз ҳам мактабда шундақа ишларга қизиқар эдингиз-ку...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган, баъзиларини талабалар кўйга солиб, адабиёт кечаларида айтган эди.

Ўша куни Саидий ўзида бор журналларни титиб, Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсисини алоҳида диққат билан ўқиди: кўпчилиги ёқмади, аммо шундай булса ҳам, буларни ёмон дейишга журъат қилолмас эди. Шу кечаси у қандайдир хаёлга бориб иккита шеър ёзди.

Саидий пайшанба куни кучқурун маориф уйига борганида зал ўқитувчилар, урта, ҳатто ибтидоий мактаб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди. Жамол Каримий олдинги қаторда ўтирас, нақшли йўғон ҳассасини ўйнар ва ҳар замон бармоқларини уч, икки, беш қилиб ёнидаги ўзидан серсавлат, урта ёшлардаги бир

кишига гап маъқуллар эди. Қорни чиққан йўғон гавдали нотиқ — узининг урта мактабдаги мураббийси Сайдийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида узининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У сўзидан хulosса чиқарди:

— Биз санъаткорлар яланғоч хотиннинг суратига қарап эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Ўзингиз иқор булдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мафкурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафкуравий согломми, бўлди!

У утиргандан кейин йўғон гавдали, кенг елкали, қораҷадан келган бир йигит суз сўради. Зал ғовур бўлиб кетди. Кўпчилик унга сўз берилишини талаб қилар, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда утирганлардан бири туриб, масалани эътиrozга ўрин қолмайдиган тарзда ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди:

— Шоирни ўзига муносиб кучга эга бўлган одам танқид қилса алам қилмайди. Тўрт чақалик қиммати бўлмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз етмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали ўқинг, мулла бўлинг...

Зал ғовур бўлиб кетди. Қичқира-қичқира раиснинг томоги қирилди.

Сайдий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина уша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизим томизиш керак. Бу «аллақандай дори» эса Аббосхон қўлида.

Мажлис тамом булиб, кишилар бир-бирига суз маъқуллаб, бир-бири билан уришиб, тарқала бошлади. Сайдий ҳамон утирас эди. Жамол Каримий унинг сидан кўзи билан салом бериб, ўтиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига ўтирди. Уни яхши кийинган, алланарсасига магур бўлган бир неча киши үраб олди. Яна бир қанча ёшлар улардан узоқроқда, худди бирорнинг ош еганига қараб турган очлардай, мўлтиллашиб утиради. Қаерданadir Жамол Каримий найдо булиб, Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гўё кўп мол билан келган ва кўнглига ёқадиган кишиларга арzonроқ нарҳда мол бера оладиган катта савдогар, унинг атрофини үраб «ака-ака» дсанлар эса эски, янги дўкондорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишига,

ундан арzonроқ мол олиб, күпроқ фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса түгри, бир гапни айтиб кулса, ёки бирон нарсаны мазах қилса, гапида ҳеч куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттиқроқ кулишга тиришар эди. Саидий бу срга келганига пушаймон булиб чиқиб кетди.

VII

Саидий эртасига пальто киймасдан костюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни куриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини кутарган ва икки учини бир қули билан ияги остидан ушлаган ҳолда бирорни кутгандай турар эди.

— Вой... — деди Мунисхон, сурашгани қул узатиб, — шоирлик қуллуқ бўлсин, кеча мажлисга борган экансиз...

— Ҳа, бекорчилик... Зерикиб бир борган эдим... Нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус булиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб уйланиб турган эдим.

— Уйга кирайлик... Хатингизни ўзим олиб чиқаман...

Мунисхон «қандоқ бўлар экан» дегандай, бошини бир ёққа ташлади, Саидий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойига ўтирди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини курдингизми? — деди.

Саидийнинг қайси куни ёзган шеърлари ҳам шу ерда турар эди. Мунисхон журналга қул узатганда Саидий «қўл ёзмага қўл узатаётир», деб бир иргиб тушди; кейин қул ёзмаларини четга суриб, устига оғир китоблар ташлаб қўйди. Мунисхон таътил кунларини қандай ўтказаётганлигини, қандай романлар ўқиганлигини сўзлади; ҳамда ўзбек шоирларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Каримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Саидийга оловли қамчи булиб тегди, ҳозир ўзи слғиз бўлса бошини деворга уриб, ёш боладай ҳўнграб йиглашга тайсёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа, — деди Мунисхон, бундек одамлар писанд

эмас, дегандай, — бизникига тез-тез келиб туради. Жуда хүшчақчақ, мулойим, дилкаш йигит... Акамнинг улфати. Ўзининг тахаллуси ҳам «Улфат».

Мунисхон билагидаги олтин соатга қараб ўрнидан турганда Саидий ҳам турди ва маст кишидай тентираб кетди.

У Мунисхонни қандай кузатганини ҳам билмади, шу кечаси тонг отгунча ўтириб қайси куни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб ўша журнал редакциясига юборди. Бу Мунисхоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўзидан сўнг қалбида аланга олган рашк оташини бир оз босгандай бўлди.

VIII

— Шу бу кун дарсни бизницида тайёрласак. Акам командировкада... — деди Мунисхон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гангилини, Мунисхоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизницида!» Наҳот шу қиз ҳам одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда турса! Тўгри, Саидий кўп вақт элтиб қўйганда жўн бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк бўлса-да, занжир қоқишига тўгри келса, бу занжирнинг шиқирлаши ҳам оддий занжирларнинг шиқирлашига ўхшар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира кўз олдига келтиролмас ва келтирмоқчи бўлганида фақат бир туманликнинг кўраш эди. Ким билади бу туманликнинг ичидаги қандай сирлар бор. Мунисхон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кучқурун борганида эшик олдида Саидийни бирор қарши олиб, йўлакка киргизиб юборди. Йўлакдан ўтиб ўнг қўлга қайрилганда рўпарада пишиқ гиштдан шарқ услубида солинган бир бино туар эди. Ўта кўринадиган парда осилган иккита катта-катта деразадан нопормон шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқироқ эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлиэга кирганда тўхтади-да, ўрта эшик очилди ва Мунисхоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз.

Мунисхон эрга ёқишида кундоши билан рақобатлашган келинчакдай абжирлик билан Саидийнинг қулидан

пальтосини олиб, қозиққа илди ва үшандай ширин сұзлик билан уни ичкарига таклиф қилди. Саидий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан утиб, уйга кирди. Мунисхон енгил кийимда, узун ва йүғон йүғон икки кокилини бошига үраган, унинг устидан оқ тағдүзи дүппи күриниб турар эди. У Саидийни духоба қолланган юмшоқ креслога үтқазиб, узи ҳам үшандай креслолардан бирига үтиреди-да, нафас үтмай үрнидан турди ва нопормон чирогини учирив рангсизини ёқди. Үйнинг манзараси үзгарди. Бу манзара Саидийга илгаригидан ҳам ёқди, аммо үйнинг хилватлиги йўқолгандай булди. Үй қоронгироқ вақтда Саидий Мунисхонни одатдагидан кўра үзига яқинроқ сезган эди. Мунисхон бир қучоқ китоб келтириб ўргата ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича интиҳосиз үқишиш бошланди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қочиб кетаётир, — деди Мунисхон уч соат муттасил үқищдан кейин.

Саидий үқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суюнчиғига суюб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қарап экан:

— Чарчаган вақтда мусиқа кўп роҳат беради-да, — деди.

— Сиз мусиқани севасизми? — деди Мунисхон. — Роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқавермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ. Кишини шундай ҳайратлантирадики, буни эшитганда улик ҳам тирилиб жангга отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни менга бир турк зобити ургатган эди. Кейин унинг суратини кўрсатаман. Ўзиям ғайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан урмалади. Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

Кейин Мунисхон жавонлардан бирини очиб, унинг юқоридаги қаватидан бир тўп сурат олди; ҳамма суратларни тупича тескари қўйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади: суратлардан баъзиларини Саидийга кўргани берар, баъзиларини эса айнимга суратдай яширас, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана, — деди Мунисхон бир суратни узатиб, — бу одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ўргатишни вайда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исҳоқ афанди-ку! Буни биламан. Урта мактабда ўқиб юрганимда келиб-кетиб туар эди. Ажо-йиб одам... Ҳали ҳам кўп гаплари эсимдан чиқмайди.

Мунисхоннинг ранги учди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизнигга бир-икки келди. Мусиқа... Акам хушламади. Кейин қаёқча кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кўрар эди. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, ўлган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди.

Эшик тақиллади. Мунисхон юрганича чиқиб, серсавлат бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сўраган бўлса керак, Мунисхон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ, -- деди.

Йигит маст куринар эди. Мунисхон Саидий билан таништирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Ўтирас эдим, аммо эшикда одам бор, — деди у эшикка томон бурилиб, — бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб киринг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Мунисхон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Саидийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Масти экан, унча қистамадим. Ўзи яхши йигит. Сизни яқиндан таништиromoқчи эдим. Акамнинг жонажон уртоқларидан биттаси.

Мунисхон унуглан бир нарсасини хотирламоқчи булгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам булади, деёлмай турибсиз-а? — деди Саидий кулиб.

— Йуууқ... Вой, галатисиз-а...

Саидий ўрнидан турди.

IX

Қишиңдай секин-секин, кишиларни аччик, бурунни ачиштириб, кўздан ёш чиқарадиган изғирилларига кунинтира-кунинтира келган бўлса, шундай секинлик, ушандай кунинтириш билан чиқиб кетди. Дараҳтларнинг тиник япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кутарилган чангни ўзига қундиришни истамагандай, кучсизгина эсган шабадада елпинади. Мусичалар кукулайди, дараҳтларда, деворлар устида, бир-бирини қувлашади. Осмон кўм-кўк. Унда-бунда сузуб юрган оқ булут

парчалари гүе қишдан қолган хирайлик-губорни артиб юргандай.

Бу баҳор Мунисхонни ҳам ёзниң иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сұнгги чоқларда таҳлил қилишни истамагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига күниктірар эди. Унинг үйлагиси келмайди. Оқим ўзини қаєққа олиб кетастганилиги тұғрисида үзига ҳисоб беришни ҳам хоҳламайды. Авваллари Сайдийнинг ёнида юришта үнгайсизланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм бұлмаган кийимни кийиб әнг ғавжум күчада юришдай күринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай бұлар эди. Сұнгти ойлар ичида гүе бу кийим ҳаммага расм бўлиб, бундан сұнг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай бўлди. У қишининг оғир кийимларини қачон, қайси куни ташлаб енгил, этаги шабадасида пирпираб турадиган шоҳи кийимларга ұралганини қандай билмаса, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз үзигина эмас, бошқа студентлар ҳам күнишиди. Мунисхонга шайдо бўлиб, шиша ичидағи гүшт атрофида миёвлаб жонини ҳалак қилган мушукбола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмаганда, ҳамма Мунисхоннинг Сайдий билан муносабатига ортиқ қизиқмайдиган бўлди.

Шундай қилиб булар жуда иноқлашиб кетишиди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирайдиган бўлди. Сайдий Мунисхонни ўзининг күзидаидай эҳтиёт қилас, унга бор-йүгини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Мунисхон ҳам бунга тушунади, аммо бу иноқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бошлаб ундан юз үгира оламан», деб қаарарди, лекин шундай бўлса ҳам Сайдийнинг бошқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини кўрса чеҳраси бузилар эди.

Имтиҳон айни қизиган кунлар эди. Йккови одатдагича шаҳардан ташқарига, ишчилар шаҳарчасининг боғига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Мунисхон одамларнинг гийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман, — деди у катта сойнинг буйидаги майсазорда ёнбошлаб ётиб, — рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ була олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи бўлсак — гийбат, фитна... ҳақорат...

Сайдий китобни қўйиб ёнбошлади ва узоқ ўқищдан толган кўзларини етти-саккиз саржин пастда, қуёшнинг нурида ярқираб, тошларга урилиб, купикланиб оқаётган сувга, сұнгра кўм-кўк дараҳтлар ичига кўмилган шаҳарга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тог

оралиғига ташлади. Тез жавоб бұла бермаганидан кейин Мунисхон яна деди:

— Комсомолларинг шу түгрида яхши экан, бегараз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай, бай, бай... бирам күнгли эгри-ей-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганмидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тегса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик дикқатни жалб қилиб, үзи түгрисида турлитурли фикрлар түгдирди. Ҳархолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қызларга қарашимизда үша эскиликтің изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йүк. Үйлашга, сұзлашга арзимайди. Буни қүй, соат бешгача үқиб тамом қилишни айт. Соат беш бұлиши билан бу боғда хилват бурчак қолмайди.

Яна узоқ толиқтирувчи үқишиш бошланди. Яна сатрлар, сақифалар Саидийнинг күз олдидан үта бошлади. Яна Мунисхон майса устига өйилгән оппоқ рүйжа устида ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Күрган билан түйиб бұлмайдиган манзара, баҳорнинг шүх үйлари чарчаган Мунисхоннинг хаёлини ҳар томон сочар эди. Саидийнинг «эски турмуш болаларимиз», дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқлы садосидай уни үтмишга олиб кетди.

У кичкина қызча эди. У үсган баҳорнинг күнлари узун, у үсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У үсган боғ тинч, холи; асалариларнинг гүнгиллаши, ҳовузга оқаётган сувнинг шилдираши, құшларнинг сайрашигина унинг сукунатини бузар эди. Богнинг уртаси — ҳовуз бүйиге солинган шийпоннинг олдига боргани Мунисхондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадли йүк, отаси шийпонда өтгән өки үз приказчиклари билан ҳисоблашиб, чұт уриб үтирган бұларди.

Кечқурунлари силлиқ салла үраган, шапка кийган турли қиёфадаги мәҳмонарнинг кети узилмас, баъзан погонлилар ҳам келар эди. У одамларнинг ҳаммаси ҳам мулойим, сермулозимат, сертаъзим, шириңсүз эди.

Мунисхон ҳар замон отаси билан извошга тушиб үзларининг магазинларига борарди. Узундан-узоқ кестеган магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сұзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант күзли олтин узук таққан бармо-

ғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай бўлса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни соғинар эди.

Ўшандай турмуш, ўшандай кишиларнинг йўқ булиши учун бир неча йилгина кифоя қилмас, кўп йиллар керак булар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йўқолди. Магазин куйди. Отаси үлди. Катта акаси домдараксиз йўқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган булса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши кўз олдига келиб, Мунисхоннинг кузи жиққа ёшга тўлди.

Мунисхон ўша вақтда ҳам ҳозир ўтирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Ўйилиб хашшаги чиққан томлар, ёмғир суви ювиб нураган эгри-бугри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб унда-бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли рангдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохла-рига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қутир сағаналар, ухшовсиз усган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ, ёш ҳаво, ёш дараҳтлар, гулларнинг гашти йўқ. Мунисхон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир қутир сағанаси ортиқроқ, гўзалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг кўзига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез киприк қоқиб ёшини ютди-да, ихтиёrsиз хўрсиниб яшириқча уф тортди. Саидий ўқиганда Мунисхоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди, бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Саидийни шубҳага солди, бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Мунисхонга қараб уни ғамгин кўрди.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йўқ. Сўнгги икки жумлани эшитолмадим...

Юз йил шиёда юриб, фил миниб, от ўйнатсам,
Ажал уйинчи булиб бир куни қилур мени мот...

Саидий кулди.

— Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратса-ю, ажалга мот қилдирса телбалик бўлади, Мунисхон. Сен олам борича яшайсан...

— Йўқ, ҳар бир бошланишнинг охири бўлади. Тугил-масам улмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Мунисхон. Шунга иқрор бўлсанг

бас, абадий яшайсан. Инсон ва бутун жониворлар шунга иқор.

— Сен-чи?

— Ундаи савол бериб бўлмайди. Якка иқор бўлишнинг маъноси йўқ.

— Албатта!

— Икковимиз иқор булайлик, булмаса...

Эндиғина эмас, Мунисхон ўзини соддаликка солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез кўпиртириб турар эди. Бу сафарги шўхлик ҳар галдагидан очикроқ бўлди. Шундай бўлдики, Мунисхон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Мунисхоннинг шундай шўхлиkläriga яраша шўхлик қилган эмас, жонининг борича ўзини тутарди: «Сўзига яраша жавоб қилсам, балки мендан шуни кутмаган булар ва кўнгли қолар», деб уйлади.

Мунисхон одатдагича гапни бошқа ёқقا бурди: эркаланиб, ҳозир кўнгли гўра тусаётганини айтди. Саидий дарров ўридан туриб сой бўйига тушиб кетди ва ёш ўрикнинг шохини эгиб гўра тера бошлади. Мунисхон жар бўйида унга қараб турар эди.

— Ҳой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканли шекишли, кўлингта эҳтиёт бўл!.. Булди, иккита бўлса бас...

Мунисхон гуллар ёнидан утиб бориб жойига ёнбошлиди. Анчадан кейин Саидий ёнбагирдан чиқиб келди.

— Мана, — деди бир ҳовуч гўра узатиб, — шуни зўрга топдим, сийрак...

Мунисхон севина-севина гўраларни олди-да, егани кузи қиймай, биттасини лабига теккизди. Саидий ўрига ўтираётib, китобнинг устида қизил гул гунчасини кўрди.

— Бу менгами?

— Сулиганда кўкрагингдан олиб ташламасанг сенга, — деди Мунисхон, гурани карсилатиб чайнаб кулиб.

Саидий «Мунисхон иккинчи мартаба сўз ташлаётir, мендан сўзига яраша жавоб талаб қилаётirми?» деб уйлади-да, эҳтиёт булиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сулади, секин-секин гўзаллигини йўқотади, кексара борадиган кўнгилга ҳеч қачон сўлган булиб куринмайди. Гулда сира гўзаллик қолмаса, кўнгилда ҳам гўзалликка талаб йўқолган булади. Демак, гул билан кўнгил үз умрини баравар тамом қилган булади.

Сайдий яна сұзлашга тайер эди. Мунисхон буни фақмлаб, дарров гапни бошқа өккә бурди:

— Шу богни менға берса, — деди атрофға қараб, — шу биноларнинг ҳаммасици ҳам. Бошлаб богнинг атрофига баланд пахса девор урдирар эдим, кейин мана бу срға шоҳона бир шийцон солдирад эдим...

Сайдий Мунисхоннинг ҳалиги сұзига муваффақиятли жавоб қилганидан сүтіг яна үшандай сұзлатиб жавоб қилишни ҳоҳлади.

— Канча шоҳона шийпон солдирганингда ҳам үша шийпонда үзинг дойғаҳда үтириб, тұрда ёнбошлаб стган амирингта чой қуийб берасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Сайдий ~~не~~, ана гапирмоқчи» деб үйлади.

— Борди-ю, арзимаса, тұрга сени үтқизса-чи?

Унинг гапти йүк!

Башарти?

Сен шундай қилярмидинг?

Сайдий бир өғиз ҳам сұз айттолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб турар эди.

— Мен сенға тегмайман-да!

Сайдий баланд срдан бойй билан тушгандай күзига юлдузлар күринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Үнгайсиз жимлик ҳукм сурди. Фириллаб турған шабада очық қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учирив кетди.

X

Езги таътилда Мунисхон акаси билан Қримга кетиб, Сайдий шаҳарда ғлғиз қолди. Унинг борадиган сри, сұзлашадиган кишиси йүк; куни бүйи ҳужрасида үтириб турли ғазыларнинг мақталған асарларини үқиши ҳикоя өзиш билан вақтини үтказар эди. Яна бурмунча шеър ва ҳикояларини үша журналға юборди.

Бу журнал ғазыларни уч тұрга булиб, асарларини тақдим қиласы: талантлы шоирлар, тарбия ва кенгашга мұносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ғазылар. Сайдий эса сұнгисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охирги саҳифада «босилмайди» сұзи билан зикр қилинарди. Сайдий умидсизланмади, чунки үзи ғлғиз әмас, «босилмайди» деган сұз бошқа яна йигирмалаб исмларга уланар эди.

У үзини тарбия ва кенгашға мұносиб даражага күтариш учун жуда күп китоблар үқиди, бир неча ой ичида

икки юздан ортиқ бадий асарларни ўз ичига олган кутубхонага эга бўлди; булардан кўпини ўқиган, қолганини ҳам ўқиш учун ҳар бир бўш минутдан фойдаланаар эди. Аммо Сайдий ҳафта сайин журналнинг охирги саҳифасида ўз исмини «босилмайди» безаги билан куравергандан сўнг, ёзувчи булиш учун ўзининг тутган йўли тўгри эканига шубҳалана бошлади. Бир куни у «балки асарим босилишга мувофиқ бўлса ҳам, қалам ҳаки тўлашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган ўйга бориб, сўнгги юборган асарларининг устига «гонорарсиз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижа чиқмади — ҳамон уша, сира узгармайдиган қўйма жавоб чиқишида давом этди.

У тарбия ва кенгаш беришга арзийдиганлар қаторига кираман, деб узини қийнаб қўиди, ёз бўйи ҳеч қаерда ишламади, бисотидаги пули тугашдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парку ёстиқча бозорга чиқди. Университетда унинг уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкасидан қўрқади, чунки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини кўрсатмади; яқинда келдим, десслмайди, чунки у вақтда ячейка қасрда қандай ишлагани ҳакида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Мунисхондан бўлак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора нондан бошқа нарсага кучи етмай қолди, жуда озиб кетди, уч-тўрт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади, ўшанда ҳам кечаси ишлашга тўгри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Мунисхондан хат келди. У узоқда туриб хати билан ҳам Сайдийни энтиклирар эди: «... Сен, бадий асарни ўхши кўрган кишинг билан бирга ўқисанг яхшироқ лаззат топасан, деган эдинг. Қrim манзараларини куриб эсимга шу сўзинг тушди...»

Бу хат Сайдийнинг ёзишга бўлган иштиёқини янгилади, янги иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Мунисхонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққанида почтахонада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Опоқ йигит, омонми? — деди Улфат худди узидан йигирма ёш кичик бола билан сурошгандай.

Сайдий хатни топширгунча Улфат қараб, орқада гапирке турди. Сунгра, иккови почтадан чиқиб эшик олдида узоқ туришди. Улфат ўзининг қандай ишлаётгани, қандай шоирлар билан қаерга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар

ёзмоқчи экани тұғрисида сұздади. Саидийнинг оёқлари толди, белига оғриқ кирди; қараса, гапи тугамайдыган, ҳужрасига таклиф қила қолди. У ҳам таклифни кутиб турған экан шекилли, дарров күнди.

Саидийни ғам босди: буни нима билан мәхмөн қиласы? Ҳужрада қора нондан бұлак нарса йүқ. Пул эса ҳисобли. Улфатнинг савлати, оғзидан чиққан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қылғанида ҳам манзур қилолмасди. Аммо ҳужрага киргандан кейин Улфат чой ҳам қүйдирмади, Саидийнинг китобларини күрди. Буларнинг номини ҳам тұғри үқий олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... үқигандирсиз? — деди Саидий тутилиб.

— Вақт қаёқла дейсиз. Китоб эмас газет, газета эмас, ҳатто босилиб чиққан үз асаримни ҳам күриб чиқолмайман...

Саидий «бұлмаса қандай қилиб шоир бұлдинг, қандай қилиб шеър ғзасан?» деб сұрагани уялди.

— Ҳужрангиз күп дилкаш экану, битта этажерка билан битта яхши стол етишмайды. Шулар бұлса хұп ишлашлик ҳужра бұлади. Этажерка менда бор. Берсам бұлади.

«Овқатдан гапирсанг-чи, бстамиз!» деди Саидий ичіда ва қулиб қўйди.

— Давлат нашристода икки юз етмиш бир сүм пулим бор, — деди Улфат, — сира юбормайды. Ваъда-си бўйича чоршанба куни қулимга тегиши керак. Эртага чоршанбами? Албатта юборади-ку! Аммо шаллақи бир кампирнинг уйида тураман, шу күп бемаза қилаёт-тирда. Ўттиз сүм қарзим бор. Ҳозирча үн тўққиз сўмини ол, чоршанба куни қолганини бераман, десам унамайди-да!.. Ўзингда йўқ — оламда йўқ. Муҳаррирдан сұраган эдим, унда ҳам йўқ экан, бечора хижолат бұлди. Ҳар кимдан сурайвергани кишининг юзи чидамайды. Уйга боришга юрак йўқ, кампирга рўпара бўлгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор... — деди Саидий ёнини ковлаб.

— Йу... йўқ...

— Йўқ, бемалол. Менда үн уч сўм бор. Икки сўми менга етиб туради. Майли...

Улфат чоршанба куни соат бирга стказиб беришни вайда қилиб, Саидийнинг сунгги пулидан үн бир сўмини олди ва ярим чақаси бўлмаган бўш чўнтағига солиб ўрнидан турди.

Қолган икки сүмни Саидий беш кунга еткизди, олтинчи куни эса оч қолиб, кечқурунгача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам сергул, серсавлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси кслмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун кўп, аммо Улфатнинг савлат ва обруси олдида арзимаган ўн бир сүмни қистаб боргани сира юзи чидамади: қиёмгача каравотда чўзилиб ётиб, бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди, ҳеч бир қарорга келолмади.

Ниҳоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қилиб отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ушанинг олдига киришдаги хижолатликдан қутулиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни куриши билан сайраб кетди:

— Ҳей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гуноҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Кеча бораман, деб бел боғлаганимда бадбаҳт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қўйди. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бўшаттириб қўйганман... Оббо... сизга ёлғончи бўлдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўгри келганини айтмайсизми...

Улфат Саидийни бошлиб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ», деб жавоб берарди.

— Бадбаҳт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ, — деди Улфат, ўз ўрнига утириб, — баччагар ичиб, бир жойда учиб қолдими?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам бирор сураганда бериб қўйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам бари бир, топамиз. Кугиб қоласиз-да. Аттанг... Келмаса жуда чатоқ бўлади-да. Кечқурун бирорга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ўн уч ё ўн турт ёшда. Мен шу кунда гудагини хоҳлаб қолибман. Ўпсангиз ҳам йигласа! Сизчи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас... Вактингиз бўлса кечқурун истироҳат bogигa чиқайлик. Жуда ўткир қиз-да.

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб тополмади-да, гуё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир фикрга келгандай қўлларини кўтарди:

— Бундоқ қилсак: мен кечқурун сизнинг олдингизга борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда берган жойга борсак. Аббатта унинг ўзи ёлгиз бўлмайди. Сизга ҳам бўлади... Нима дедингиз? Унанг, хўп денг! Мунисхонни танир экансиз?..

Саидий хайрлашиб чиқди. У йўлда шаҳар кутубхонаси эшиги олдида турган Шафринни узоқдан кўриб қолди. Шафрин билан кўришишни истамас эди, кўчанинг нариги юзига утди. Шафрин уни кўриб қолди, чақирди ва орқасидан югуриб борди. Саидий унинг кузига касал кўринди, ҳужрага келгандан кейин зийраклик қилиб у «касал»ликни фаҳмлади шекилли, кўчага чиқиб харид қилиб келди.

— Туриңг, Раҳимжон! — деди у чой дамлаб. — Биринки пиёла чой ичинг, нон енг, бўлмаса ҳолдан тоясиз!

Саидий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси келар эди, холос.

Шафрин кечқурунгача ўтириб, Саидийнинг университетда тўрт ойлик пули бор эканини билди; кечқурун қоронги тушгандан сўнг ҳужрани йигиштириб, чироқни ёқди-да, хайрлашди. Саидий қорни тўйиб, оғирлашди.

У бош томонида, дераза токчасида турган китобни олди ва чалқанча ётиб ўқимоқчи бўлди, китобни очиши билан кўкрагига уч сўм пул тушди. «Тавба, — деди у, — қачон қўйган эканман?!» Китобнинг иккичи варагидан яна уч сўм тушди. Саидий иргиб ўрнидан турди. «Шафрин!» деди қичқириб ва ўзидан-ўзи хижолат бўлди, қизарди; шу кунгача ўзининг Шафринга қилган муомалаларини эслаб, иккала қўли билан юзини гижимлади.

У серсавлат, серпул шоир кечқурун ҳам келмади. Орадан тўрт кун утгандан кейин Шафрин яна келди. Бу тўрт кун ичida Саидий хийла жонланиб қолган эди. У Шафриннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракати билан гўё афв сўрап эди. Шафрин ўзини гўлликка солди, узоқ ўтирмай, Саидийнинг олдига бир юз йигирма сўмни санаб қўйиб, ўрнидан турди.

— Стипендиянгиз, кеча факультетингизга борган эдим...

Ер ёрилмадики, Саидий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта утгандан кейин навбатдаги сон журналда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфат буни Ялтада ёзган эди. Саидий ўн бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ёз буйи уриниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳодирлари» ураб олган. Булар бир-бирига киришган тесмир ҳалқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу ҳалқалардан

бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириш Саидийнинг қулидан келмас, махсус йўл билан булардан биронтасини эритиб, қўлтиғи остида ўтиб кетиш мумкин эди.

XI

Каламуш билан кўмир конида бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнити билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриги билан кўз оғриги орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошини қотирав эди.

Салимхон синглиси билан нотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, ўз тили билан айтганда «ахлоқсизликдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳарҳолда, буларнинг ўзаро муомалаларини ўз кўзи билан бир кўришга жазм қилди, аммо ўзининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирилар, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир диққатни жалб қиласи ҳодиса эмас» деган маънени англатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб ўтиришар эди. Салимхон оёқ учida юриб дераза ёнига борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам булиб, икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда булиб, фақат боши билан кўкрагигина кўринар эди. Иккови нима тўгридадир сўзлашади. Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзищдан тўхтаб, китобни қўлига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон оғининг учida юриб бориб бир неча минутни ташқи эшикни фижирлатмасдан очишга сарф қилди. Йулакда узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлаганига яраша маъноли бир гап чиқмагандан кейин, Салимхон яна ўшандай эҳтиёт билан қайтиб чиқди, яна пойлади; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сўнг, эшикни ошкора, одатдагича очиб йулакка кирди ва ўрта эшикни тақиллатиб, киришга рухсат сўради. Ичкаридан Мунисхон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқасини бериб ўтирав эди, Мунисхон ўрнидан туриши билан у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо

Салимхон стиб келиб қули билан «қўзғолманг» деб ишора қилди ва қўл бериб самимий кўришди.

— Оббо Раҳимжон-эй, — деди Салимхон сочини тараган тарогини пуфлаб, — шунча кўришни орзу қиласман, ҳеч тўғри келтириб бўлмайди. Жума кунлари келмайсиз ҳам... Хайр, қалай, уқишилардан хурсандмисиз?

— Энди... Яхши, ишқилиб... — деди Саидий бош бармогининг тирногига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасират-масликка, ўзи билан тенг кўриб муомала қилишга тиришар ва ҳатто, ўзини нодонликка солиб, Саидийнинг салмоғини орттирас эди. Университет аҳволи, студентлик ҳаёти, Саидийнинг тутган йули тўғриларида кўп суроқлар берди. Салимхон ўзини паст олгандан сунг Саидий тилга кирди. Бир соат ўтар-ўтмас, икки орадаги бегоналик чизиги анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақадар эл бўлса ҳам обрўи, улуғсифатлиги ҳарҳолда озми-кўпми тортишига мажбур қиласми эди.

Салимхон гап ковлаб, муносабат туғдириб, Саидийнинг бошлангич ва урта таҳсил олган ерлари, муаллимларини сўради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда яшайдиган икки киши авлод-аждодларини суриштирганда қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ёшлик йилларини эсласа, шунча Салимхонга яқин келар эди. Мунисхон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини курсатганини ва Саидий уни таниганини акасига айтишдан боя қўрқсан эди, энди бу сир бўлмай қолди. Мунисхон устидан оғир бир юк тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаеқ бу гуноҳнинг бутун губоридан кўнглини поклашга шошилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингизда борми, ака? — деди ва акасининг кўзига қаради.

Салимхон талмовсиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа, ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам сунгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшитар эдим... Аҳмоқ...

Саидий бош иргитди ва унинг ўлими тўгрисида билганини сўзлаб берди.

Саидий сўзлаётганда роялни секин-секин дингиллатиб ўтирган Мунисхон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сунг аввал акаси, сунгра Саидий сўраган куйларни чалиб берди.

— Ўз жойингиз, — деди Салимхон Саидий кетишга қузгалганда, — мана энди, бир курган таниш, икки курган билиш... Биз бир кўришганда дўстлашдик... Му-

нисхон сиздан хурсанд. Сизлар үқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасаи олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб туринг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бушсиз, мен ҳам бушман... Шу куни дунёning ишини қўйинг-да, кслинг, утиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган ўртоқларингизни ҳам олиб келинг.

Саидий таъзим қилиб чикди. Салимхон уни кўчагача узатиб қуиди; қайтиб кирганида чеҳраси очиқ эди. У икки қулини қўймучига қўйиб, уйнинг ўртасида андек ўйланиб турди-да, сўнгра диванга ўтирди. Мунисхон китобларини йиғиштираётуб, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан Исҳоқ афанди тўғрисида суз бўлди?

Мунисхон бундай суроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига ўгирилди. Салимхон илжайиб турар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди, — деди Мунисхон, акасининг илжайишидан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳқаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим... айбламадим...

— Нима, булмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Саидийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи бўлган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизникига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқадиган одамдай хотиржам уҳдай олмади. Бу кеча унга одатдагидан узунроқ туюлди.

XII

Сунгги ҳафталар давомида Салимхон Саидийни шунча тез-тез сўрайдиган булдики, ҳатто, Мунисхоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Суз ўрни кслганда, у Саидийда заковат белгилари курганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Мунисхон оқизмай-томизмай Саидийга еткизар эди.

Саидий кслган кунлари Салимхон уйда булишга тиришар ва Саидийнинг жума кунлари келишини кўп писанда қилар эди. Саидий кўпинча турли баҳоналар

билин келолмаслигини билдиради. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда бсрди; келганида қандай бўлдики, икки-уч соат ўтиришни мўлжаллаган одам кечаси соат ўн биргача утирди. У келганда Муニсхон йўқ эди. Қаёққа кетганини сўрагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳарҳолда Муニсхон эмас эди. Нечукдир Салимхон билан икки орада Муニсхондан бошқа яна бир восита туғилди. Бу восита ўргимчакнинг тўридай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг ўзи ҳам билмас эди. Бу нима эканини ўша кечаси ҳужрасига бориб курпага кирганидагина пайқагандай бўлди: Салимхон узининг обрўйи, улуғ сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қўлинни чўзади; маданиятни севади, ўзбек халқидан доҳийлар чиқишини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилият, заковатни гўё ута кўради. Хусусан шу сўнггиси ўша ишнинг асосий унсури эди.

Шундай қилиб, Саидий авваллари ҳар замон, сўнгги чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кура келиб турадиган бўлди. Саидий ҳафталик ҳордигини чиқариб қайтарди, пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган бўлди.

Куни бўйи ва кечалари билан бўлган сұхбатларда гап мавзудан мавзуга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-Япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олимни Рамзейнинг ер остидаги кумирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканлигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта бўлгани, Англиянинг мустамлака сиёсати, Тўқай давридаги татар адабиети, инсондаги қобилият ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адоват, компартиянинг миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума куни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Тўқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд үқиб берди.

Толстой ўлганда Салимхон Уфа мадрасасида бўлиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни ўзининг дўсти — тараққийпарвар машҳур бой Ҳусайнновнинг қистаси билан юборган. Ҳусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, ўзининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, ҳушёр, қўлидан ҳар иш келадиган ёш бир

йигит эди. Салимхон кўп йилларини шу бијан ҳамҳужра бўлиб утказди. Бу йигит уша вақтдаги Салимхонни ҳайрон қолдирадиган масалалар билан шугуланаар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда баҳслашадиган бўлди. Бу одам динда, мактабларда турли ислоҳотлар утказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулмонлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон бўлса ҳам, Россиянинг фабрика-заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб, бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг, йигитнинг гапи маъқул, ушандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сўнгги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бирмунча газеталарнинг нима деяётганини англаб, Туркистондаги миллий ҳаракатни шу ғоя байроби остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдаги Туркистоннинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қулидан чиққан шогирларга муҳтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир сұхбат ҳам қурайлик, Раҳимжон, — деди Салимхон бир жума куни Сайдий келганда, стол устидаги икки шиша конъякни кўрсатиб.

— Конъякнинг кайфига тушуниб булармикин? Конъякка ҳеч ишим тушгани йўқ.

Ташқарида қор үпқинлар, азамат шалоладай вasilлаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кучадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга уриларди.

Мунисхон ҳануз жизиллаб турган бир лаган кабобни келтириб ўртага қўйди-да, узи ҳам ўтирди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмканинг узи унга кифоя қилди: қизарди, кўзлари қисилди. Сайдий Салимхоннинг интиҳосиз жаврашига қулоқ берар экан, пайт пойлаб куз қири билан Мунисхонга қараб қўяр эди. Мунисхон ўзининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Сайдий ҳар қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тишлаб ерга қарап эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайин Сайдий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалин деворлар уни ташқаридағи қутурган шамолдан, бурондангина эмас, оламнинг ҳамма гавгосидан ҳам

сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг қули етмайди! Унинг кунглидаги доимий гашлик кутарилди; узини сордан қочиб, онасининг қаноти остига кирган жүжадай ҳис қилди. Биринчи шиша тамом бўлгандан кейин Салимхонни ўзига шунча яқин кўрдик, назарида, ҳар қандай эркалик қилса кутарадиган, ҳатто Мунисхонни ўпса ҳам индамайдиган кўринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани урнидан турастиб, узун сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чирийди...

Саидий ўзининг муваффақиятсизликка учрагани, ушандай чиришга маҳкум бўлган қобилиялардан бири эканини Мунисхоннинг олдида айттолмаса ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб, чарчагунча сўзлади.

Шундай сўнг Мунисхон рояль чалди. Саидий утирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Мунисхон машқни тугатиб урнидан турмоқчи бўлганда, Саидий гандираклаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини ҷалиб беришини сўради. Мунисхон чалар экан, Салимхон качалкада тебраниб утириб, ашула айтар ва тез-тез пардадан чиқиб Саидийнинг гашига тегар эди.

Қоронги тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Саидий ўзини билар эди, кейин билмай қолди. Кимдир келди. Бегона бир хотиннинг кулги товушини эшитгандай бўлди.

У ҳужрасига қандай борганини билмади; саҳарда ҳаддан ташқари чанқаб уйгонди; сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи бўлган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи бўлганида, стол устидаги бир парча қоғозга ва учта беш сўмликка кузи тушди. Хатни ўқиди:

«Дустим Раҳимжон!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишга сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап бўлгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин бўлса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тўгрида ҳам уйлаб утирманг. Тинч бўлинг. Сизга битмас ҳурмат билан С. З февраль.»

Саидий сочини чангаллаб юлиб олгундай бўлди: наҳот, мен пулим йўқлигини айтган бўлсан! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди, кетди. Мен йигла-

димми? Нега? Мунисхоннинг қулини упдим... Йигладим. Мунисхон кулар эди. Бу вақтда Салимхон қаерда эди?...

Буларнинг ҳаммаси тушдай эди. У ҳатто ортиқ ўйлай олмас эди. Ишқилиб, Салимхон қолдирган хат унга тасалли бермади. Нима ишлар булганини эртага Мунисхон кула-кула ёки упкалаб сўзлаб бериши керак эди.

XIII

Бир куни Сайдий ўқишдан қайтиб, ҳужрасининг эшигини очганида оёғи остига бир конверт тушди. Конверт узунчоқ, юпқагина бўлиб, устида бир идора-нинг штампи босилган эди. Поччаси билан бирга эканида Молия шуъбасининг билдиришини, тергов идораларининг чақирав қоғозларини кура-кура юрак олдириб қолган Сайдий қўрқиб кетди. Хира тушган штампни синчиклаб ўқишга сабри чидамай, конвертни йиртди. Унинг ичидаги икки букланган қоғознинг юқорисида Сайдийни ёнига йўлатмаган ўша журналнинг штампи бўлиб, остига «Ўртоқ Сайдий!» деб ёзилган эди. Сайдий бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай кўздан кечирди:

«Ўртоқ Сайдий! Идора хизматчиларимизнинг эҳтиётизлиги орқасида бўлса керак, қоладиган материаллар орасига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шъирингиз, «Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб бўлса ҳам наубатта қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир кириб чиқишингиз суралади.

Ўртоқлик саломи билан: Кенжা»

Сайдийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ қурқувданми, кутилмаган севинчданми эканини ўзи ҳам билмас эди. У хатни икки-уч қайта ўқигандан сунг, узини андак босиб олиб, атрофига қаради, назарида, бутун ашёлар туси ўзгарган, кулиб тургандай куринар эди. Сайдий хатарли довонга ёпишиб охири эсон-омон унинг устига чиққандай уф тортди-да: «Оlam яхши. Ҳаёт гўзал. Натижасиз меҳнат бўлмайди», деди.

У эшикни ёпиб печкага суюнди, сунгра пальтосини ечиб каравотга иргитди-да, каравот ёнига борди, унинг остидан журналларни олди ва тиз чўкиб ҳаммасини варақлай бошлиди; журналларнинг муқовасидаги литог-

раф бүсқларининг ҳиди, нечукдир, димогига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Сайдий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йигиштириди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қоғоз ёйилган столнинг бир четига қўйиб, шеър ва ҳикояларини кучириб қўйган дафтарини узоқ вараклаб утириди; бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади; бирон нарса ўқиши эса сира хоҳламас эди.

Сайдий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очик айтилса-да, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрингани учун, бунга тўла ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у журттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган булади!» деб кўпчилик ичида ўсал қилар. Бормай қўя қолса-чи?

Сайдий ҳарҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қилолмади, нон оғзида айланади, худди бир нарса томогидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Сайдий журнал идорасига етгунча үзини үзи огоҳлантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон бўлса-да, руёбга чиқиши умидида машқингни қилиб юраверсанг бўлар эди. Энди-ку, боришга бораётисан, сўлиб қайтишни бир мартаба бўйнингта олиб қўй!»

Бутун қийинчилик қовоғини солиб тургандай кўринган бошқарма биноси бусагасидан утишда бўлди, йўлакка кирганидан сўнг үзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиқсан улугсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради, ушандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда ўнг томонга қўйилган абжаққина стол ёнида бир йигит утирас эди. Уйнинг тўридаги, кўринишида каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол устида даста-даста қоғоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кўтариб, Сайдийга бир қаради-да, яна уз иши билан машгул бўлди. Сайдий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беобру қилинган йигит эди. Сайдий тўгри серсавлат стол ёнига бориб кутди. Озгинадан сўнг пакана, юмалоқ, бўйни калта, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Сайдийнинг афтига ҳам қарамай, столга утириди

ва қоғозларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини күтариб қарамагандан сұнг, секин:

— Ўртоқ Кенжә сиз бұласизми? — деб сүради.

Шунда ҳам бу одам Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжә ишлаб турған ишини бир четта суриб, Саидийга қаради ва сұраштани құл узатди.

— Сиз Раҳимжон Саидийми? Яхши, қани үтилинг!

Саидий үтирди. Кенжә столнинг тортмасидан Сан-дийнинг құлөзмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгари ҳам өзиб юрар әдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-иккитасини юборган әдім.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босиша ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шсърда, менинг билишимча, бирмунча камчиликтар бор. Мен буларни айтай, истасандың ҳозир, шу ернинг үзида, йүқса кейинчалик бағуржа муҳокама қилиб күринг. Агар тұгри бұлса — үзимиз ва бошқа үртоқларнинг ёрдами билан тузатармыз.

Оlamда кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йүқ, аммо буларнинг ҳаммаси зақарлы сұз, оловли қамчи кутган кишининг томонидан бұлған илтифотта етармекин? Кенжә «мұмтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳархолда, ундан зақарлы сұз, оловли қамчи кутган әди.

— Езган нарсаларим маслаҳат беришга арзирлик булса, яна сиз күмак ваъда қылсангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида үйлар әди: «Бу юмшоқлик, ширин сұзлик билан одамнинг адабини берадиган хилидан күринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган әди. Мұлойимлик билан шеърни чиқитта чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин құлимға қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотамом, — деди Кенжә.

«Ана, — деди Саидий ичида, — айтмадимми». У нимадир демоқчи әди, Кенжә давом этди:

— Ўзбек қизининг ёмон турмушини усталик билан курсатған бұлсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак әди. Биз, бұлажак адилар, турмушнинг ботқоқ ерларинигина эмас, ундан чиқиши йүлларини ҳам курсатишимиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб

қүшдим. Ўқиб бераман, рози бўлсангиз — шундай, йўқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжа ака, — деди Саидий, — шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд булишимни куз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фақат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вакт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак бера-ди: демак, ёзаверсам бўлади, демак, маслаҳат ва кўмак беришга арзийман, демак, одамлар асаримни кўриб «орзуга айб йўқ», ё бўлмаса «нотавон кўнгил», деб кулмайди.

Кенжа кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дўстона кумагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сўзим йўқ.

Кенжа қўлёзмаларни стол тортмасига солди. Саидий ўрнидан турмоқчи бўлганда, Кенжа тұхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда бўлган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира ўтмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Ҳолбуки хон-ҳоқонлар замонасида унга ухшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади уша ҳаётнинг? Кулги! Мен била-ман, бу аёл хон-ҳоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таъсир қилиб шундай шеър ёзган... Хабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг Пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал деҳқонлар, ерсиз батраклар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кунги мавзуимиз бўлса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг кўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфеъл, хушмуомала, оқкўнгил, одамга одамларча муомала қиласидиган киши ер ислоҳоти мавзуди яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин бўлмасин? Камчилиги бўлса ўзи дўстларча кен-гаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кеттани ўрнидан кўзғалаётib, миннатдорчилик билдириди.

— Қимматли вақtingизни берганингиз ва кўрсатган

дўстона ёрдамингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билмаганман, агар билсам илгариги шеърларимни почта орқали юбормасдан ўзим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганмидингиз?

— Йўқ, гап уларнинг босилмаганида эмас. Ўзим олиб келганимда камчиликлари кўрсатилар ва бу курсатмаларнинг кейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганмидингиз? Бизга келмаган, — деди Кенжада нариги столда ўтирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Ёқубжон, Раҳимжон Саидийнинг шеърлари сизга тушганми?

Ёқубжон негадир зардобга тўлиб ўтирган экан, дўнғиллаб жавоб берди:

— Билмайман, курганим йўқ!

— Шундайдир, ўртоқ Саидий, юборган бўлсангиз ҳам бизга келмаган бўлиши мумкин, бундай ҳодиса бўлиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Кўп жавоб берилди... — деди Саидий тортиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда? — деди Кенжада чиққан журналларни олиб Саидийнинг олдига қўйди.

Саидий журналларга қўл теккизмай «утган ишга салавот» демоқчи бўлди. Кенжанинг ўзи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзи бир сонларда икки жойда Саидийнинг исмини «босилмайди» сўзи билан безалганини кўриб аввал ҳайрон қолди, сўнгра бир оқарди, бир қизарди.

— Ёқубжон, шу нарсаларни мен ҳам курганмиканман?

Ёқубжон ўзини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшитмаганга солди.

— А, Ёқубжон?

Саидий ўнгайсизланар ва Кенжанинг афтини кўриб, бирон можаро бошланишидан қўрқар эди.

Кенжада саволини яна бир тақорлагандан кейин Ёқубжон, юзида асабий табассум билар жавоб берди:

— Сизнинг кўрган-кўрмаганингизни мен қаёқдан биламан? Кечада қайси пивохонада учиб қолганингизни ҳам мендан сўрайсизми?

Кенжанинг ранги оқарди.

— Ёқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йўқ, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираёттирман?

Кенжада бутун журналларни қултиқлаб Саидийни етаклади, уни муҳаррирнинг олдига олиб кирди ва

воқеани бошдан-оёқ баён қилди. Мұҳаррир жуда оғир одам экан, журналларни күриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хүш, ким күрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким күрмасданоқ, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиласыз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз масла-ҳат ололмайди.

Мұҳаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни күрмаган бұлсанғыз, мана бу жавобларга диққат қилмайсизми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Үртоқ Саидий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йүқми?

Саидий «йүқ» дегани тортинди. Кенжә жавоб берди:

— Энг охирги асарларини ҳам мен корзинкадан топдым. Битта ҳам ёзма жавоб олган әмас. Мен «босилмайди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Еқубжонни чақириңг!

Кенжә чиқиб Еқубжонни олиб кирди.

— Хүш, Еқубжон, — деди мұҳаррир, — бу «босилмайди»ни күпайтириб юборибсизми? Еш қаламларингизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганингиз йүқми?

Еқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилған адрес нотүгри бұлади.

— Мана бу кишининг үзи келибди, агар күрсаттан адреси чатоқ булып, хат қайтган бұлса, ҳозир үзига бсринг.

Еқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламасанғыз унинг юборилғани ва қайтганини қандай биламиз? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда әмаслигини қандай исбот қиласыз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойига минг сүмлаб жамоат пулині сарф қиласыз. Берилған маслаҳатлар ҳавога учаверса, сарф қилинған пул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шуро ҳукуматининг қонуни бор. Қани, Илҳомни чақириңг.

Еқубжон үрнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кенжә чиқиб Илҳомни олиб кирди. Саидий Илҳомни таниди, уни икки марта Салимхоннинг уйида күрган эди. Мұҳаррирнинг авзойини күриб Илҳомнинг ҳам ранги учди.

— Хүш, уртоқ Илҳом,— деди муҳаррир, — ёш қаламларингизнинг аҳволидан хабардормисиз ё маслаҳат бериш ишини ҳам тұхтатиб қўйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хүш, гапни қисқа қиласайлик-да, эртадан кейин соат ўн бирга шу ишга алоқадор кишиларингизни тұтланг. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир талай «босилмайди» бордир-а, Ёқубжон? Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарқ қилинг. Калламиз тоза шишган экан!

Ёқубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят! --деди муҳаррир.

КенжА қўзғолгандан кейин Саидий ҳам ўрнидан турди. Шундай кўнгилсизликка сабаб бўлгани учун Саидий куп хижолат тортар эди. КенжА билан хайрлашганида афв сўради.

XIV

Мунисхон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий ўзи учун бу қадар азиз бўлган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қўйди. Бироқ, Мунисхон хатни курдию, совукқонлик билан жойига ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат тўгрисида у бир оғиз гапирганда Саидий журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб бсрар, бу эса уни Мунисхон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз бўлса-да, юқорига кутарар эди. Мунисхон хатга эътибор қилмаслиги билан ўзини яна ҳам юқорироқ кутарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқдай бўлиб қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунчак узоқлашади.

Бироқ Саидий чўкмади, чунки яқин кунларда босилиб чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга ваъда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётib, йўлда учраган будкаларга кўз ташлаб ўтарди. Унинг куни факультетга етгунча, журнал бугун ҳам чиқмаганлигига ишониши билан куннинг ҳар бир минути зериктиарди, ҳатто Мунисхон билан ўтказган кун ҳам навбат кутиб ўтказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йул устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордигини чиқарди. Бу будкада ўша журналдан бир даста ётар эди. Саидий

бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, ўз исмини ургада кўрди. У маст кишидай тентирар ва назарида, ер оғи остида кигиз сингари юмшаргандай эди. Шунча узок йўлдан ҳужрасига қандай ва қайси кўчадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёнига борганини, қулидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял ўтмай ўқиб чиқди. Кенжа орттирган боб ҳикоя қулёзма эканида билиниб тургандай эди, ҳозир тамом ёпишиб кетибди.

Яна ўқиди. Шундан сўнг, назарида, «Қаландар» банд қилган саҳифалар эскирган, кўп ўқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини қирқди. Дам ўтмай бу ҳам, назарида шундай кўринди. Чиқиб будкадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмасдан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг тортмасида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай бўлар эди.

Кўчага чиқса худди бирор муборакбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўгрисида гапиришаётгандай бўлар, «С» ҳарфи булмаган сўзлар ҳам қулогига «Саидий» бўлиб эштилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сўнг Саидийнинг икки йил ичида бўшаёзгани иликлари тўлди, анчайин оғирликдан синиш даражасида эгиладиган суюклари қотди, пўлатга айланди, йул устида очилган лола сингари нурсизланган юзига қон югуриб тинқлашди.

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиғи ҳикояси Кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўгрисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газсталардан қидира бошлади ва бу ишга киришган, шу ҳақда мухтоҷ булгани маслаҳатлар тўгрисида журнал идорасига хат ёзди. Хатнинг жавоби уч кунга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орадан ўн кун ўти ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёқубжон сингари кишиларнинг нотинч булишига сабаб бўлгани учун ўзи боришини истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикоясини юборди.

Бир неча кундан кейин марказий газсталарнинг бирида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда

ұтказилған мажлисларнинг руҳи, камбагал дәхқонлар, батракларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатта берилиши түгриларида берган сұроклари, ер ислоҳотини амалға оширишни тезлатиш түгрисидаги талаблари ва бунга тайёрлик юзасидан бошланған ишда күрсатаётган фаолиятларини үз ичига олган очерк булиб, Кенжә буни Фарғона водийсининг Ганжиравон қишлоғидан ёзған әди.

xv

Еш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Саидийни талай вақтгача поймол қылган бўлса-да, ҳархолда, «Қаландар» муваффақият қозонди, ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозарарага сабаб бўлди. Буни Саидийга Мунисхон етказиб турарди. Мунисхон, албатта бу гапларни маҳсус Саидийни хурсанд қилиш учун эмас, акасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мактаниш учун гапирар эли.

Бир куни Салимхон Саидийни соғиниб Мунисхон-дан айттириб юборди. Саидий шуни кутиб юрган эди.

Саидий келадиган куни одатда Салимхон ўзи ёлгиз булар ва Саидий бор вақтда бирор эшикни қоқса, уйда эканини билдирилмасдан қайтартирар эди. Саидий одатдагича эшикдан торгинмай кирди. Салимхон уни ҳовлининг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак ширакайф кўринар эди.

— Одам борми? — деди Саидий тисарилиб.

— Йүқ... ҳеч ким... үзимизники, — деди Салимхон ва Саидийни құлтиқлаб эшикка томон олиб юрди. — Бу күн шундай бир тасодиғ... Үзингиз билған Аббосхон...

Уй тамакъ тутунига тұлған. Стол устида тұгралиған пиөз, тузланған бодринг, кабоб сихлари, бири бүшаган, яна бири ярим бұлған икки шиша туарар ва бир четдаги кулдондан папирос тутуни ингичка, узун бұлиб кутарилар эди. Диванда өнбошлаб ётган Аббосхон Саидийнинг ҳұрматига қимирлаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини? — деди Салимхон. — Бу киши... «Қаландар»ни өзган ёш адид.

Аббосхон илжайиб құл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Күп йиллар булади, курганим йүқ эди.

Саидийни сур босди. Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Саидийнинг олдига суриб, бости-

риб-бостириб бир неча рюмка узатди. Саидий бу рюмкаларни қийинчилик билан олиб, осонгина бүшатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидаги ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, Саидийнинг уша вактдаги адабиётга бўлган ҳаваси тұғрисида сұзлаб кетди:

— Уша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газетада кўрар эдим. У шеърлар ҳозирги «тегирмончи» шоир... Газетадаги таассуротини үқидингми? Ҳий... таъсирланибдилар!..

Саидий сұз Кенжә устида кетаётгандығини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжә орасидаги кеслишмовчилекни Саидий бир вақт боргани мажлисда кўрган эди. Икки орадаги, тўгрироги, икки тўп орасидаги душманлик уша мажлиснинг руҳидан билиниб турган эди. Сунғги вақтда матбуотда бўлган чиқишилар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сири танқид, тақриз сўзлари билан ёпилар эди. Кенжанинг таассуротини Аббосхон «санъаткорона бир нарса яратишдан ожиз булиб, уз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик обруйини арзиган-арзимаган нарсаларни ёзиб матбуотда кўриниб туриш билан сақлашга бўлган тарадду», деб баҳолади.

Ичган вақтидаги одати бўйича, Аббосхон ҳеч кимга сұз навбати бермади. Унинг кўп сұзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай маданиятни севгучи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и булиб куринди. У «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтириди, хусусан, охирги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қўшганини айтишга мажбур бўлди.

Даҳлизнинг ташқи эшиги очилиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол ўрнидан туриб, урта эшикни очди ва кутиб турган кишиси келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!.. — деди ва четланиб йул берди.

Ўрта бўйли, йўгон гавдали, кўк мовут аврали пустин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардоzlанган сарик этикнинг тумшугидай ялтириар эди. Домла ҳаракатда айик, юришда урдакни хотирлатарди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмади, ҳурматига ўрнидан туриб девор остида қисилиб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сўрашди. То бу

одам курсига сескин, эҳтиёт билан ўтиргунча ҳеч ким ўтирмади. Салимхон шишанинг остида қолган коњякни рюмкага бўшатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Булдими энди, шу? — деди у, Салимхонга рюмкани курсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр булади...

Аббосхон билан домла нима тўгрисидадир сўзлашпар, бу сўзлар бош-кетсиз бўлганидан, Саидий ҳеч нарса англамасди. Кабоб кириб, янги шиша очилгандан сўнг сўз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чехраси андак очилди.

Домла Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ср эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муалими — тилчи, деб қаарди. Зотан, Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари ўзини «қизил» курсатишга уринмасди. Унинг шу феъли кўп дўстларига ёқмасди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очик борди-келди қилмасди, ўрни келса мажлисдами, матбуотдами сўкишарди. Домла эса бундан унча ранжимасди. Шу Аббосхоннинг ўзи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қиласди.

У эрталаб гулқанд билан нонупта қилишни, пешинда кобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши курса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар ўрнига ўзиқайнар, электр ўрнига симчироқ, деб сўз тўқиб юарди.

У соф тил ўргангани ҳар замон қишлоққа чиқарди, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдони бор. Унинг келгани маълум бўлган соатдан бошлаб, Ниёзмат Ҳожининг уйига дастурхон ёғила бошларди. Домла улфатларидан соф тил ўрганса, улфатлари ундан хўжаликни бошқариш йўлларини ўрганаарди.

Домла бу срга келиб биринчи рюмкани ичгунча ҳам табиати хира, асабийлашган эди; ичгандан сўнг орага

бошқа гаплар тушиб, овунди. Аббосхон Кенжанинг таассуроти тұғрисида сұзлаганда домла яна асабийлашди.

— Бу ислоҳоти билан шұро ҳукумати ұзбек қишлоқларини вайрон қылмоқчи! — деди у қичқириб, худди бунга шу ерда үтирганлар айбидай. — Тегирмончи шоирларинг таъсиранган эканлар, күрдим...

— Фирқа аъзолари, масъул ишчилар орасида ҳам бу ислоҳотга бетарафлик, ҳатто, норозилик кайфиятлари йүқ әмас, — деди Аббосхон узоқ жимлиқдан сұнг, — Кенжага үхшаган кишилардан ҳам үпкалаб булмайди, чунки унинг иши ном чиқариш...

Сайдийнинг шу кунги сұхбатдан олган таассуроти шу бүлди: санъат мустаҳкам құрғон, уни әгаллаш ҳар кимнинг ҳам иши әмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам қўйиш ҳалокат даражасида хавфли. Бу тилсимнинг сирлари шу Аббосхонгагина маълум. Бу одам, бошқа кўп кишилардай бироннинг камолотини кўролмайдиган киши әмас. У қобилияттұғрисида «заршунос» булиб, ҳар кимга, үз иқтидорига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжа — шоир әмас. Үнда қобилият ҳам йўқ. Үндан кейин чиққан ёш шоирлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжа кўролмайди, шунинг учун шоир булишга ҳаваси булиб, тұғри йүлга тушган ёшларга үзини хайрихоқ кўрсатиб, уларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиш — адашиш, ер ислоҳоти ұзбек қишлоқларини хароб қиласи.

Сайдий ҳужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, әртасига факультетда ҳам шундай булиб юрди, то күнглини ундан ҳам баттар ғаш қиласидиган янги ташвиш ортгунча шундай булиб юради. Бу кунларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар қўйиб, турли жойларда ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бошланғани, унинг бориши тұғриларида хабарлар босар ва уларнинг ичиде ёшларнинг шеърлари, очерклари ҳам күринар эди.

XVI

Факультет комсомол ячейкаси ер ислоҳотига тайёрлик кампаниясини үтказищда қатнашиш учун йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг их-

тиёрига юборди. Кенж ва унинг маслаҳатларидан ихлоси қайтган, Аббосхонни ўзига ягона хайриҳоҳ деб билган Саидий учун бу — вужуди билан нафратланадиган иш, зўр ташвиш бўлди. Ячейка котиби сўз орасида «борищдан бош тортганларга нисбатан ташкилий чора курамиз», дегандан сўнг Саидий важ-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур булди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарар эди. Саидий уни куриб, худди куриниш берищдан қўрқиб, қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дўстларча куришди.

— Хуш, уртоқ Саидий, — деди Шариф, — Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф, бизни тамом унутиб юборди, шекилини.

— Анча бўлади хат олганим йўқ. Хат ёзай десам адрессини йўқотиб қўйибман.

Шариф кулиб тегишди:

— Хайрият, отини эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоқقا ўзингиз ҳам чиқасизми? — деди Саидий гапни чалгитиш учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай узримиз йўқ.

Саидий, «узримиз йўқ» дегандан «сенинг узринг булса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсан бу йил курсда қоламан, — деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётисизми?

— Мен шеф сўраганим йўқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сўрашингиш шарт эканими? Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг узи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф бу гапни айтиб телефонга қўл узатди, авзойидан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган куринар эди.

— Шошманг, шошманг,— деди Саидий қути ўчиб,— бошқа узрим бор.

— Ҳа, шундай денг! Бу узингизни ячейкага айтган-мидингиз?

— Йўқ, узингизга айтиб қўя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йўқ.

У нақадар расмиятга кўчса ҳам, Саидий ҳарҳолда бу ёлғон важини ўринлатиш умидида эди.

— Майли ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман, доктор юришни ман қилган.

— Э, нима бўлди, комсомол олдида шундай катта вазифа турса-ю, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб утиrsa! Ростдан айтасизми? Мен сизни рўйхатда кўриб суюнган эдим, ёзувчисиз, кўрган-билганингизни ёзиб турсангиз яхши бўлар эди, деб ўйлаган эдим. Хайр, бундай бўлса ячейкага доктордан қоғоз келтириб берсангиз ўзлари сизни қолдиришади.

Боя Саидий ўзига жуда яқин кслгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

XVII

Комсомоллар уч арава бўлиб ионушта маҳалида қишлоққа кириб келишди. Ҳаво очиқ уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кутарилган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, тарновлардан осилиб турган чумаклар ва оёқостидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштирап эди. Қишлоқнинг бу куни қиши кунларига эмас, купроқ аввал баҳор — қўш маҳалидаги кунларга ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ офтобишувоқ кунида қурт-кумурсқаларга жон кириб, ер остидан чиққандай, одамлар тўзиган. Қишлоқнинг ҳар кўчасида ҳаракат, қичқириқ. Боласининг тўнчасини ёпинган хотинлар, оёқлари загча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кўкарган болаларини койийди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келганда урдириш билан қурқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида иргишлиб юради. Ёш қизчалар укаларини кутариб, худди ҳозир ватватлаб утадиган карнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йўналганда муюлишдан чиққан гавдали, жулдур кийинган бир йигит, оғзидан чиққан бугдан оқарган мўйловини енги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ушандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнгги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра суради:

— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер бўлиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми, ахир?

— Узим бир батракман... — деди йигит сұраган кишидан кўзини олмай, — куч кўп... хотин, бола-чақа йўқ. Союзқўшчига ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Еди тайини йўқ... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган мўйсафид бир нима деб йигитнинг биқинига туртди, сўнгра эгри бармоги билан унинг пешонасига ниқтаб:

— Пешонангта ер битган бўлса оласан... — деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради.

— Битмаганига қарайдими,вой... — деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда, — пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган бўлса, уни учирив йигирма танобгина ер битса ҳам бўлади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу кўптирма нондай ерлар чойракорнинг ўзиники бўлса-чи, ҳой... Яна ҳукумат машина, омоч берса... эллик пайса уруғлиқдан ўнта туяга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбобосв мияси путун одам экан, деб қўйдим... Шуни билади. Лекин иш бошига камбагал ўтирсин, дегани — мияси путун одам ўтирсин, дегани экан-да! Ё гапим бсандозами?...

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасини синдириб, фижирлаб бориб, бозорбошидаги қизил чойхона олдида тұхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилғанда ундан чиққан оппоқ буг, ҳудди пуфланғандай юқорига урас, тиник күк осмонга кутарилиб, тарқаб кетарди. Қаердандир пайдо булған бир киши комсомолларни бошлаб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам кўп. Самоварчи шошилған. Ҳали у ерда, ҳали бу срда чойнак қопқоги чиқирлайди. Чилим қуриллайди. Комсомоллар бу ерда тұхтамай, тұрдаги эшикка кирди. Ғовур, кулги андак босилиб турди. Комсомоллар кирған бу кичкина ҳужра ер ислоҳоти комиссияси ўрнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очиқ. Ҳар куни сон-саноқсиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста қоғоз. Стол ёнида комиссия аъзолари қўшчи-батрак фаоллари ўтиради.

Ер, асбоб ва гайриларнинг ҳисобини билиш учун бутун халқдан маълумот олинар эди.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгашиб, комиссия раисига нимадир деди. Раис бош ирғатди-да, яна ишида давом этди. Унинг қаршисида урта ёшлардаги, боши кўкчага ухшаган узунчоқ, узи ориқ, аммо вужуди пай бир киши утириб жавоб берар эди.

— Ўзимнинг отим Урайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим ўттиз олти яшар. Бир суюм ҳам ерим йўқ. Қуриқ берсаларинг ҳам майли, ўзим очиб оламан.

— Хўжайнингизниң қаерда, неча таноб ери бор?

— Ўзимдан суранглар... — деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ноилож давом этди. — Икки йилдан шу ёққа ҳақ олганим йўқ. Ўзим олмадим. Аяхти тўртта қиласиз деб...

Раис кулди.

— Хўжайнингиз хотин олиб бераман, деганмиди?

— Ҳа-да...

— Ҳуш, майли, срини айтинг-чи!

— Энди... бир жойда. Гадой Топпосда икки юз етти таноб, Қурғончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йўқ.

— Шундан қанчасини ўз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йўқ...

— Хўжайнингизниң оти нима?

— Ниёзмат Ҳожи Дўсмат ули-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тагин нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб бўлгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қўл қўйшини таклиф қилди. У ручкани олмай иккала бош бармогига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди:

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қўя қолай... Отабувамиз ҳам муҳр босган. Бирорнинг эшигида юрган одаммиз. Қул қўйиш у ёқда турсин, намозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармогига сиёҳ суртди. У бармоқ босиб ўрнидан тургандан сўнг, бошқа киши ўтириди ва савол-жавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қўйдай бегонасираб, бурчакда утирас эди.

Шаҳардан чиққан комсомоллар орадан икки соат утгандан сўнг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий яна

бир комсомол билан шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериги кечгача ишга киришиб кетди, Сайдий эса умрида ўйин тушмаган, аммо кўпчиликнинг зўри билан ноилож ўртага чиққан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз деҳқонларнинг ислоҳотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноқсиз чоракорлар, батраклар ичидаги Сайдийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ер биттираман», деган йигит — Йулчибой будди. Йулчибой очиқ, хушчақчақ, барвасталигиға қарамасдан абжиргина йигит; гапга ҳам уста, ҳар бир ибораси Сайдийни завқ қилдиради.

Йулчибой кўпинча кечқурунлари Сайдийнинг олдига — ётоққа келади, Сайдий билан узоқ сузлашиб ўтиради. У нима түгрида гап бошласа охирини шу ер ислоҳотига боғлайди-да, Сайдий учун қанча саволлар чиқаради. Сайдий эса унинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хўп, — деди Сайдий бир кечаси Йулчибойга, — ерни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни учирдингиз, борди-ю, замон тескари булиб кетса нима булади?

— Оқ пошшо келса дейсизми?

— Йўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дейман.

— Бари бир-да... Оқ пошшо бўлмаса кўк пошшо бўлар. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки, бойни яхши кўрадиган пошшо урушади. Николай ҳам бойни яхши кўтарар эди. Энди, алваттаинки ҳукуматимиз «қани, Йулчивой», деса «лаббай», деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ақа!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишларди. Чоракорлар, батраклар куракчасини ушлаб, сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ўхшарди: ҳар ишга тайёр, ҳар суроққа ҳозиржавоб ҳар бир янги келган кишидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бориши түгрисида ёзиб турган газеталарни ўқитиб эшитади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам беради. Ери кўп кишилар суроқ берганда ўзларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олишади. Бир кун

икки кишининг суроги яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бири ўрта деҳқон, иккинчиси кўп ерли одам эди. Ўрта деҳқон эшиқдан кириши билан дир-дир титради, комиссия аъзоларига, нарида турган қўшчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан жавраб кетди:

— Ўттиз икки таноб ерим бор. Газетага қирқ танобдан ортигини оламиз, деб битилган... Меникини ҳам олармишсизлар, деб эшигдим. Агар оладиган бўлсаларинг жавур, укалар... Хукумат камбагалпарвар бўлса, мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини бўлди ва ери олинмайдигина эмас, керак бўлса қўшиб берилишини билдириди. У тўлдирилган анкетага бармогини босганидан сунг, ўрнидан тураётib орқа томонида турган қўшчи-батракларга қаради.

— Мана, ҳой Қўчқорвой, Сатторқул, Йўлчивой... Мана сизлар эшигдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эшитиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалол.

У худди бирор «тўхта» дсяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин новча, пахмоқ соқолига оқ тушган, ранги саргимтири, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намоён бўлди. Қоғозларни дасталаб турган Саидийнинг ёнида утирган Йўлчибой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Ҳамманинг дикқати шу одамга жалб бўлган, ҳамма унинг жавобини кутарди.

— Отингиз нима? — деди раис ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дусмат угли...

Йўлчибой, таранг тортилаётган ипнинг узилишини кутгандай, ҳаракатга тушди ва секин:

— Ҳожи бува, отингизни жуфт айтинг... — деди ва енги билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йўлчибойга, сунгра Ниёзматга қараб «Ҳожи» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча срингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йўлчибой ва унинг кетида турган батраклар типирчинди. Фовур кутарилди.

— Жим, ўртоқлар, — деди раис ва давом этди: — Ўзингиз экасизми?

— Экамиз... чойракор ҳам бор...

— Қаролингиз ҳам борми?

— Ўзимизга қарашилик... қарол эмас... Қариндошимиз...

— Хуп, ўша қариндошингизнинг оти нима?

— Ёдимдан кутарилди.

Стол атрофида ва эшик олдида илжайиб турганлар баравар:

— Раҳматулла ўғли Урайим! — дейишиди.

Ниёзмат Ҳожи қизарди, асабийлашди ва ҳамманинг юзига бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деблмай, Йўлчибойга ёпишиди:

— Одам деган бунақа ғаламис бўлмайди, нима чиқади шу ғаламисликдан!.. Ҳар кимнинг ўз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!..

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Саидий дасталаётган қоғозлари ичидан Иброҳим Раҳматулла ўғлининг анкестасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла ўғли... Ниёзмат Ҳожи Дусмат ўғли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда икки юз стти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб, — деди Йўлчибой тескари қараб...

Кулги товуши шағал тўкилгандай бутун бинони кутариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолгомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб, Йўлчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичидаги унинг товуши аранг эшитилар эди:

— Эй, хайр сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир! — деди Йўлчибой яна тескари қараб.

Яна кулги кутарилди, аммо Йўлчибойнинг ўзи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар утди. Саидийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар булмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрлик ишининг бориши ҳақида

газеталарда босилган хабарлар остида күриниб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада икки кун үтгандан сўнг Saidий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшилди. Бу хабар унда ҳеч қандай норозилик тұғдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда ҳам орзуманд әмас эди.

Saidий бир куни ишдан анча эрта — қоронги тушартушмас қайтиб келди. Етоқда ҳеч ким йўқ. Тинч. Уйнинг сукунатини печкага ёқилган ҳўл үтиннинг пишиллашигина бузар эди. Эшикни бирор худди мушук таталагандай тиқирлатди. Saidий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча, — деди бир қеска товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳасса кирди. Saidий дарҳол четланиб йўл берди.

Эркак савзига ўхшаган бу чол ҳассанинг ёрдами билан курсига секин үтириди-да, сидан бир қоғозни чиқариб, Saidийга узатди. Saidий чироқни ёқиб, хатни кўздан кечирди. Бу хатдан унинг ўқий олган жумлалари шулар бўлди:

«Ер ислоҳоти садрларига арзимиз шулким, биз фуқаролар дуогўйи ҳукумат... Ҳукумат аз рўйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтожларга илтифотеки қилибдир, албатта дуо қилурмиз.. зероки, қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаики эҳсон худои таоло йўлига булиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қулим қўйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди ўғлидурман».

— Кўп яхши, — деди Saidий хатни бувлаб, — мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча, — деди чол иккала қўлини кўкрагига қўйиб, хириллаб, — газетага берсалар.. мардум огоҳ бўлса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар бўлсин...

У хириллаб, хайр-саҳоват, камбагалларга мурувват дин нуктаи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпасда қанча оятлар, ҳадислар ўқиди. Saidий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Чол жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кетганича тўғри хатми-куръонга борди ва у ерда куринган мӯъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам кўзини бақрайтириб ёлғон гапирди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўппонча тираб ер ислоҳоти жоиз, деб фатво ёздирди», деди.

XVII

Саидий, уша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга ўрганолмай кўп қийналган эди, аммо ўрганганидан сўнг, таъби очилиб кетди. Унинг бошида сон-саноқсиз тайёр, фақат қоғозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси бир ипга тизилиб роман булишини ваъда қиласади.

Саидий эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган куни кечқурун ётоқхонага кетаётib, йўлда Муродхўжа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кузига ишонмади. Йўқ, Муродхўжа домла! Домла уша қўк мовут аврали пўстинига ўралган, бошида қозоқи телпак, ўрдак юриш қилиб келаётir. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сурashiш ксракми, ё бўлмаса сурashiш улуг кишини йўлдан қўйиб оғринтириш бўладими, шуни тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла стиб келиб қўл узатди. Домланинг чеҳраси очиқ, ўзи мулоим, ҳаракат ва сўзлари билан Саидийни сира камситмас эди. Саидий «Салимхон хўп тушунтирганга ухшайди-да», деб уйлади ва ўзини анча одамшиаванда, салмоғи ортган сезди. Домла сурашганича унинг қўлини қўйиб юбормай, тор кўча томонга стаклади. Саидий қаёққа, деб сурашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга тортинар, бундан ташқари домла унга сўз навбати бермас ҳам эди.

Тор кучанинг охиридаги кўримсизгина эшик олдида турган норгул бир йигит олдинда бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йўл бсрди; Саидий билан ҳам ушандай таъзим қилиб сурасди. Саидий қоронги йўлакка кирди. Қаердадир, деворнинг орқасидами, от кишинади, кимдир: «Хуш!» деди. Бу ертўладан чиққан товущдай бўғиқ эшитилар эди. Яна қаердадир бирор жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, шоями қирқар эди. Саидий қоронгидан домланинг кстидан тусмол билан қадам ташлаб кетаётib йўлакнинг охирига борганида оғилнинг очиқ турган эшигидан ичкарига қаради. Ундан ҳовур ва гўнг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчироқ ушлаб қўйларнинг орасида юар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димогига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг туридаги сарик бўёққа бўялган

деразадан пастланган осма чироқ кўриниб турар эди. Домла эшикка стганда чистланиб Саидийга йул берди. Даҳлизда кавуш, калиш кўп, ичкаридан говур эшитилар эди. Домла даҳлизга кирганда говур бирдан босилиб, урта эшик очилди. Ўрта ёшлардаги, жаги кенг, пенонаси дўнг, маймун қисфасидаги бир киши кўринди. У Саидий билан кўришиб, таъзим билан ичкарига таклиф қилди. Ичкарида пойгаҳда тизилишиб тикка турган ўнга яқин киши ҳам Саидийни шундай қариши олди. То домла кириб ўтиргунча бу одамлар ўтиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат икки кишини таниди: бири қайси куни «қаролининг исмини ёдидан чиқариб қўйган» Ниёзмат Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хирилдоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишига тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб ўтириди. Ҳожи эса пойгаҳда озроқ ўтириб, сўнгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Кимнингдир чўнтағида соат чиқиллар эди. Ниёзмат Ҳожи ош олиб кирди. Маймунга ухшаган киши токчадан қора бир кузачани олиб, мусаллас қўиди.

Ошдан кейин Саидий кетишга рухсат сурари. Ҳамма Муродхўжа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми? — деди домла ва ўридан турди. — Мен сизнинг келганингизни эшитиб келган эдим. Учторт кун хурсандчилик қиласиз, деб... Ишлайверсангиз булмайдими?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, дессангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналди. Маймунга ухшаган одам уни кўчагача кузатиб қўиди-да, хайрлашаётуб:

— Ўйингизгача элтиб қўяр эдим, аммо узингиздан утар гап йўқ... Қишлоқ жойда ғаламис одамлар кўп бўлади, — деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йўлга чиқди ва бурканиб олиб, бозорбошига томон кетди.

Ётөк қоронги, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сунган, уй совуқ. У қоронгида ечиниб муздек кўрпага кирди-да, тиззасини қучоқлади.

XIX

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз, — деди Саидий январь кунларининг бирида кечкурун университет биносининг зинасидан тушаётуб. — Ша-

ҳарнинг ҳамма зиёлилари тўпланади. Вилоят Ижрокомининг раиси доклад қиласди... эшитамиз.

Лайлакқор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг қундузи билан бўйини үраб, тийғанчик ердан ўтишга срдам қулини чўзиб турган Саидийга қўл бермоқчи эди, бу гапни эшитиб узатаётган қулини тортиб олди ва ўпкала, орқага қайтмоқчи бўлгандай, зинанинг охирги пиллапоясида тўхтаб қолди.

— О, Раҳимжон, — деди, — ўзингга муносиб гапни гапирсанг-чи!.. Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур бўлганимиз мажлисларни-ку, безгак дори ютгандай, кўзни чирт юмиб аранг ўтказамиз, энди ўз ихтиёrimiz билан ҳам борайликми?..

— Мажлисда менинг Муродхўжа домлага қарши ёзган мақолам тўгрисида гап бўлса эҳтимол, — деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб, Мунисхонни етаклаб тушди.

Муродхўжа домла ер ислоҳоти тўгрисидаги фикрларини унча ҳам катта бўлмаган мақолага жойлаб, вилоят газстасида бостириб чиқарди. Мақолани вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислоҳотини шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб то тоғдаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислоҳотини ўтказиш учун кўп йиллар керак, деган хуласа чиқарди. Бу кунларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Буларнинг ҳаммаси, хусусан, Кенжанини қаттиқ айблар, ҳатто аксилинқилобчи, деб сўкар ва ер ислоҳотини тез фурсатда ўтказиш мумкин эканини исбот қиласди. Домла буларнинг ҳеч қайсисини мухаррирга курсатмади, марказий газетага бошқарма номидан хат ёзиб, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сўради, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдириди-да, ер ислоҳоти тўгрисида хабарлар ёзиш ҳақида мухбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида мухаррирга қўл қўйдирив, тезда юборди. Шу куни кечқурун Аббосхон Саидийни уйига чақиртириди ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сунг факультет комсомоллари орасида бўлган гаплардан боҳабар эканини айтиб, «мен умуман сизни сўраб турман», деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сунг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислоҳотида яхши ишламагани тўгрисида алоҳида қарор қабул қиласди: «Саидийда комсомоллик сифатлари кам»,

деди. Агар район комитетидан келган вакил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Саидий билетидан айрилар эди. Шундан сүнг Саидийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо бўлди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шуни Саидийга айтиб, Муродхўжа домланинг мақоласини ўқиганми эканини сўради. Саидий ўқиган эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Саидий кунди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Саидий мақоланинг остига яширин имзо қўйиб, диванда китоб ўқиб ётган Аббосхонга узатди. Аббосхон кўриб бирмунча жойларини тузатди ва яширин имзони учиралиб, Саидийнинг очиқ имзосини қўйди-да, эртага оққа кўчириб, муҳаррирнинг ўз қўлига топширишни таъкидлади. Икки кун ўтмасдан бу мақола ғазетанинг охирги саҳифасида, кўримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у Муродхўжа домлани кўрмаган эди. Бугун зислилар мажлисида уни Мунисхон кўрсатди. Домла ўртадаги қаторда утирас, ҳозир ҳаммомдан чиқкандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиққан эди. Минбарда сузлаётган Кенжанутқини шу сұзлар билан тутатди:

— ...Хатодан жиноятни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарши жиноят.

Бирдан кўтарилган қаттиқ қарсак зални ларзага келтирди. Муродхўжа домла бир исча мартаба ўрнидан туриб утирди, ҳар турганда худди сувга гарқ булаётган кишидай талпинар ва ғовур ичидаги бўғиқ товуши аранг эшишилар эди:

— Менга сўз... мен инқилобчи...

Мажлис раиси Салимхон қўнгироқ чалиб қарсакни босолмаганидан сўнг, столнинг олдига чиқиб икки қулини кутарди. Қарсак босилди. Шу пайтдан фойдаланиб домла яна ўрнидан туриб бақирди:

— Мен инқилобчи... менга сўз бсринглар..

Яна қарсак, ғовур кўтарилди. Ҳамма бир оғиздан унга сўз берилмаслигини талаб қиласар эди.

Охирги қаторда ўтирган ўрта бўйли, чўққи соқол,

гуппигуннинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар! — деди узун сингини тирсагига суриб. — Ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси, уз йулида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимизда уч фоизни ташкил қилган бой хужаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Туқсон етти фоизни ташкил қилган қолганларнинг қулида эса, ё арзимаган бир парча ер бор, ё бутунлай йўқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхўжа ҳам биздан кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кутарилишини ким билмайди? Шуни била туриб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхшимас... Ўртоқ Кенжадай, биз зиёлилар, иштирокион фирмасининг бошлаган бу ишини олқишилаб, ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишки таътил кунларида ўн беш кунми, йигирма кунми ср ислоҳоти хизматига тайёр эканимни, ҳар қандай вазифа юклатилса қулимдан келганича адо этишимни билдираман.

Яна қарсак зални кутаргундай бўлди. Раис суз сураб кутарилган қулларга илтифот қилмай, боши билан «суз Аббосхонга» деб ишора қилди. Аббосхон минбарга чиқиб, бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босилмади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган одам булса, майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам булмаса, «яхши»нинг ўзидан ҳеч нарса чиқмас эди. Бу ерда ер ислоҳотининг фойдасига улароқ бирмунча сўзлар бўлиб утди. Бу фойдали, чунки шу гаплар айтилмаса билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар уз шубҳасида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб бўлди? — «Ёмон!» Яъни Муродхўжа домла, Муродхўжа домла тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб фалсафа сотиб утиришга урин йўқ...

— Бу фалсафа эмас! — деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсан, яъни Саидийни шахсан танисам, балки мен ҳам шундай фарқقا борар эдим. Ким ёзган булса бўлсин, домланинг чиқишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан ўзининг иккита қўланкаси билан ажралади. Унинг биттаси — шу хатодир. Киши бор ерда хато бор. Гап уни уз вақтида тузатишдадир. Биз ишонамизки, Муродхўжа домла уз хатосини буйнига олиб, бизнинг сафимизда, қизил зиёлилар сафида ижтимоий жамият учун курашгусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир асрдай туюлган бир неча секунддан кейин үрнидан турди.

— Мен биламан, — деди у, — хато қилдим, аммо мен ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсам далил кўрсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин эканлиги муҳаққақ, токи жами меҳнаткашлар, жумладан зиёлилар кўмак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим ва ислоҳот бўлгани яхши, деб «Қўшчи» аъзоларига тушунтиридим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Саидий қўркқанидан одамларнинг орқасига ўтиб турди. Домла давом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишки таътил бўлади. Шунда, албатта фирмә кўрсатган йўлдан борамиз. Умр довонининг энг юқори нуқтаси қирқ ёш, ундан утгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик бўлади. Бундан кейин албатта...

Гапнинг охирини ҳеч ким эшитмади. Шу билан бу тўғридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маъruzачи томонидан эслатилмаган масалалар тўгрисида сузлаб кетди.

Муродхўжа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пустинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қилмасдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни куриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, десвогра сужниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қули билан Саидийнинг қулинини ушлади. Сўзга дикқат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокарарага чиқмайсиз? — деди домла секин.

— Нима дейман? — деди Саидий домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузук-тузук одамлар бўлган мажлисда ўзингизни кўрсатсангиз яхши бўлади-да. Кўрдингизми Кенжани? Мен сизга иккита савол ёзиб бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага ўтиб бир минутдан кейин Саидийнинг қулига қоғоз қистирди. Қоғозда шулар ёзилган эди:

«1. Бирор ўз ерини ўзи хоҳлаб бирорга берса бўладими?

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

**Саидий үқиб куриб, домланинг қулогига секингина
ничиirlади:**

— Аттанг... Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор.
Озгина туриб кетмасам бўлмайди.

Домла бориб урнига ўтири. Саидий сскин Мунисхонни туртиб, кузи билан эшикни кўрсатди. Мунисхонга бу жуда маъқул бўлди ва кучага чиқиб, ёргу электр чироғи ёниб турган симсоч остида Саидийни кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йўлкалардаги қорларни тўзитиб деворларга, деразаларга урар эди.

Саидий Мунисхонни қўлтиқлаб олди. Анча сргача жим боришиди.

— Биласанми, — деди Мунисхон бирдан, — шу мақоланг жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Кунглингга ғашлик тушмасин, деб сенга айтмаган эдим. Ҳали ҳам дўнгиллаб юрган комсомолларинг бор...

— Қенжা бу мақола Муродхўжа домлага гўё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қиласди деди-ку! Лекин тўгри, толиб гапирди.

Мунисхон ўз маҳалласи — қоронги кучага буриластганда тұхтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, ўзинг биласан-ку, маҳаллада бирор курса...

Саидий зорланди:

— Ҳамма вақт шунақа қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайин...

Мунисхон йигирма қадамни санаб тұхтади...

XX

Саидий эртасига Мунисхон айтган вақтда келиб жуда нокулай ҳолатда қолди. У эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам куп эди. Рўпараада оғини чалмаштириб ўтирган Салимхон, ялқовлик билан сузиб юрган тамаки тутуни ичидан ўтиб келиб, сурашди ва ичкарига тортди. Саидий таниш, аммо билиш бўлмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгаҳдаги курсига ўтири. Дераза остида худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурнини қули билан қоплаб ўтирган շыгина, чиройли йигит — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудири унинг саломига боши билан жавоб берди. Диванда ўтирганлардан бири — вилоят ижрокомининг

секретари, бири — вилоят сув хўжалиги идорасининг бошлиғи эди. Бошқа яна икки кишини Сайдий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зўр мусибат тушган ва бунга қарши кўп иложлар топиб, қайси бири умиғли илож эканини билолмай уйланиб утирган кишиларга ўхшар эди. Ижрокомнинг секретари папиросининг кули шимиға тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради, шу қараши билан «бу одамнинг сенда иши бўлса битказиб тезроқ жунат» десмоқчи бўлди. Буни Сайдий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон чекиб тугатган папиросининг утидан иккинчисини тутатиб, Сайдийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Хўш, уртоқ Сайдий, роман ёзастирсиз, деб эшидим, қачон битади?..

Сайдий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзастир, — деди Салимхон анчадан кейин Сайдий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қўрқоқлигидан шикоят қиласар эди. У Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроком секретарига гап маъқуллашда давом этди.

— Ўзим текширдим. Шу ҳикояда курсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зурлаб эрга бераётганидан боҳабар эдим. Ёзувчининг қўрқоқлиги аввали шуки, ўша одамга, қизга ва булажак куёвга бошига исм қўйибди. Бу ҳам майли, мен қизни, отасини, куёвни суроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар суст булиб, қозини шарманда қилишини кўринг: «Йўқ, — дейди, — мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўгрисида ёзганим йўқ. Бу фельстон эмас, ҳикоя». Ана, буни куринг! Ахир бўлмади. Нима қилай, ишни тұхтатдим. Зиёлиларнинг энг қўрқоги ёзувчилар экан, деб қўйдим.

Салимхон кулиб қўя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги паришионликдан эди. Сайдий бу гапни давом эттиришга бу ердагиларнинг майли йўқ эканини кўриб, индамади, аммо қисқагина қилиб бўлса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англашилмовчилик булибди-да», деб кулди. Тсрғовчи унинг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса,

ҳозир нима тўғрида гапирганини эсидан чиқаргандай, бурилиб, сув хўжалиги идорасининг бошлиғига нимадир деди-да, у билан мунозарага тушиб кетди. Терговчи Саидийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам ўша ёзувчи тўғри айтибди, — деди Саидий, — фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайди. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқсса текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилик ё смонлиги тўғрисида ёзилмайди. Муваффақиятли чиққан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин булади. Агар салбий тўпларнинг қилган гуноҳларига кура жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сўзини кесди:

— Ахир, ёзганда бўлган ишни ёзилдими? Ичдан чиқариб ёзилмайдими?

— Бўлган иш эмас, бўлган ишлар, булаётган ишлар тўғрисида ёзилади.

Терговчи яна гапини маъқуллади. Саидий яна бошидан тушди. Мунозарага вилоят ижрокомининг секретари ҳам аралашди. У бу тўғрида Саидийнинг сўзини маъқуллар, аммо «адабиёт турмушни тўғри акс эттирмайди», дер эди. Терговчи, булаётган сўзларга тушунолмай, қаттиқ эснаб ўрнидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз, — деди секретарь, мунозарадан толиқкан товуш билан, — роман ёзаётган экансиз. Шунда ср ислоҳотини акс эттирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс эттирасизми? Гумон... Чунки, ислоҳот ёмон десангиз романингиз босилмайди, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч да лилсиз, исбот булади. Шундай эмасми?

— Қишлоқقا чиқмасдан илгари мен ҳам ислоҳотни «зўраки ҳақиқат» дсанг фикрда эдим. Уз кўзим билан курдим... Ислоҳотдан манфаатдор булганлар учун бу — яхши, сри кетадиганлар учун ёмон...

Секретарь нимадир демоқчи булиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сўзи оғзида қолди. Бусагада кўк мовут аврали пўстинга ўралиб Муродхўжа домла турад эди. У ичкаридагиларни куриб тараддудда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва кўп замонлардан бери кўришмагандай сўрашди. Ўтирганларнинг ҳаммаси дсярли «Бу одам бу срда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон

домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим, — деди домла, бир неча минут ҳукм сурган ўнгайсиз жимлиқдан кейин. — Бухоро амири қочганда саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини бирор менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қўлга киради. Агар маориф шуъбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносиб кўрса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кўраман, десангиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бсвақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чеҳраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишига ҳам Салимхоннинг кўзи стар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиромади.

Озгина вақт ўтмай, Мунисхон келганда, Саидий унга секин «бир важ топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет», деди. Мунисхон эшикка чиқиб келиб, домланинидан ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Саидийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Саидий тажанг булиб, орада ўтган гапларни айтди. Мунисхон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршияига ўтириди-да, унга томон энгашиб пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти ўтказилишига норози булиб вилоят фирмә комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача ўтириди. У акамнинг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат бўлса фирмәдан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзинг чистда туравер, бунга қўшилмасликка катта бир баҳона топ», деди. Ўзи ер ислоҳотига қарши: «Ислоҳот қишлоқни қўлдан кеткизади», дейди. Энди... ёмон бўлади дегани шекишли-да... Акам ҳозир ўзини бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршими? — деди Саидий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илгари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга бари бир. Қишлоқда еrimiz йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Фирма аъзоси бўлган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман фирмә комитети ташвиқот-тарғибот булимининг мудири индамайди! Бу Саидийнинг мияси-

даги энди увиб кслаетган фикрларни бутаб юборди. Шудамда үзининг бошлаган романидан шунча совидики, давом эттириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кўзи етмас эди. Бу буталган фикрлар устида сувнинг бетидаги пўкақ сингари булиб Муродхўжа домланинг «Ислоҳот ӯзбек қишлоқларини хароб қиласди», деган фикри юзиб юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси бўғилди, нима тўғридадир бирорга шикоят қилиб, юрагини бушатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ӯзи ҳам аниқ билмас эди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Сайдий марказий газетанинг бош мақоласида шу сўзларни ўқиди:

«...Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазифалар туришда давом этади ва хусусан бу партиянинг бирлигини талаб қиласди. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларнинг ишдан бушатилишларини талаб қилиб берган аризалари, партиянинг қаттиқ синфий йўлидан ҳеч асоссиз қурқиш булиб, унинг бирлигини, тутган йўлини бузишга қаратилгандир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Меҳнаткаш оммани қолоқ ҳўжалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ӯз манфаатини партия манфаатидан юқори қўядиганларга ўрин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлиари тўгрисида газеталар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Кейинги кунларда бу товуш аста-секин пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарилди: «Ер ислоҳоти муваффақият билан бораёттир», «Ерини яширганлар меҳнаткашларнинг душмани», «Ҳормангиз, ер ислоҳотини муваффақият билан ўтказган азаматлар!»

XXI

Шундай қилиб, Сайдий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай булдики, унинг боришини истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришга ўнлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Сайдий баҳоргача кўп янги улфатлар орттириди. Буларнинг ичидаги масъул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўши уни мақташади. Хусусан «Қаландар»дан сўнг журналда босилган «Оламнинг ёш чоқлари» деган ҳикояси ҳар ўтиришда оғиздан тушмас ва

баъзан Муродхўжа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг», дер эди.

Жума кунлари шундай тўпланиш бўлганда, албатта озми-кўпми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкаси сухбатни қизитади, иккинчиси учинчисига талаб қўзғотади, учинчи ва тўртингиси эса бировнинг қўлини бошқа бировнинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қилдиради. Кайф шу даражага етганда, ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Саидий кўпинча узининг ёшлигидаги муалими Маҳмуджон афандининг ёнига ўтириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи гижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жузъинигина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиладики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳорба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиласман. Маркс бировнинг жаҳаннам азоби иккинчи бировнинг учмоҳро ҳаҷатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — балиғ кимса катта гўдак бўлгуси демакдир. Вақти кслиб инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-атворлари орқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синфларга айриш осойишталикини бузади. Арз қилолдимми?

Унинг бундай сўзларига негадир ҳеч ким, ҳатто ўзини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамас эди. Шунинг учун Саидий ҳам Маҳмуджон афандини увогина одам, деб кўпинча ранжитмасди; баъзан беихтиёр қарши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулойимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам, сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап булар, — дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осойишталикини бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси ўзининг босмахонаси, бир неча мусо-фирхоналари ва бошқа кўп бойликлари устидан хазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидағи ҳукумат-

ларнинг ҳеч қайсисига ўхшамаган бир ҳукумат барпо бўлган, уриашган эди. Ў эшиштган «Шуройи ислом»дан фақат ҳалқ оғзида ашулагина қолган:

Берид фатво «урушинглар» демай қози Камол ўлсин,
Ҳаммани йўлдин оздирган ўшал фосидхаёл ўлсин,
Булиб «Шуро»га аъзо бетамиз бир неча мол ўлсин,
Яна Абдурашил ул ҳангги хардек оқсоқол ўлсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шуройи ислом»дан қолган ожиз парчалар билан бирга кавакка кирди. Бу кавакда ҳануз кенг йўл булиб, бу йўлдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чиқиш умиди бор эди.

Маҳмуджон афанди адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозилиқдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади, ё намозхон булиб қолади. Маҳмуджон афанди эса ҳар иккисини ҳам қилар эди.

Бир куни Салимхоннинг уйида бўлган каттагина ўтиришга адабий журналнинг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. Ёқубжон сұхбатнинг аввалидан охиригача бир оғиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан кўпроқ бўлганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланаетир» бўлди. Бир пайшанба кечаси бўлган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар узининг май навбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхўжа домланинг меҳмонхонасида бўлган ўтиришда бу индамас йигит бир ҳафталик сўз бойлигини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжা улгудай домули одам. Ҳамма ишни ўзи қилиб, уша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тўнкади. «Қаландар» аллақачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга курсатиб суратлар буюрганимда Кенжা олиб кетди, сўрасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ёстибди. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қўйдириб олганимдан кейин Кенжা индаёлмай қолди. Тайёр бўлган суратларни қасддан йўқотиб юборди. Бир боб орттириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз бўлади. Воқсанни Аббосхон ҳам билади, Илҳом ҳам.

Шу куннинг ўзида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади.

Узоқ вақт үтмай, Саидий үзига бу одамларни хайрихоҳ, деб ишюнди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қўшилғандан буён русбга чиқа бошлади. Унинг асарлари ҳаммавақт бўлмаса ҳам ишқилиб босилади. Унинг шеър дафтиридан бир шеърни Илҳом үз қули билан кўчириб олиб, журналда бостириди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишда кўмаклашишга тайёр эканини билдирар эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштирар эди. Кенжя йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замони келиб оёги остидан чиқди. Аммо энди душман бўлиб чиқди.

Саидий бу доирадан, бу хайрихоҳлардан мамнун, узи ҳам буларнинг ҳар бирига хайрихоҳ бўлишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қиласар эди.

XXII

Саидий биринчи хайрихоҳликни Илҳомга қилди.

Бир куни университет биносининг иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охирида бир бола «Раҳимжон ака» деб, сўрашгани қул узатди. Саидий уни таниди. У ёшлигидаги ҳаммактаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдига дарҳол унинг рӯзада сахарлик устида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудири турк офицерининг «Ҳоди, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулогига эшитилиб кетди.

— Бахайр? — деди Саидий.

— Рабфакда үқиб турибмиз... — деди Теша, университет студенти олдида ўзини паст олиб.

Мунисхон зинадан тушиб, эшик олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапиришадиган гапи зотан йўқ, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошқа гап тополмади. Теша Саидийнинг имзосини матбуотда кўрса ҳам, ўзини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун утгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг ҳужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулойим, камтар бу йигит Саидийга шунча ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб ўтирди.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган бўлди. У ҳар сафар Саидийдан кўп маълумотлар умидвор бўлиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий ўзича «билимга чанқаган йигит», деб қўяр эди. Теша бир

куни ёзмоқчи бўлган бир мақоласи тўғрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслашиш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб туар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Нихоят, Саидийнинг аччиғи келди:

— Хўп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи бўлар эдим, Илҳом домланинг бу фикрлари нотугри! Комсомоллар ячейкасига масала қўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг ҳужрасига иккинчи қадам қўймади. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун утар-утмас, Илҳом туар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза берди ва муаллимликдан бушаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайриҳоҳлик кўрсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга илгаригидан ҳам яқинроқ бўлди.

— Бир ҳикоя, — деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар боғида пиво ичиб утириб, — эридан учта гудак билан қолган хотин. Қиши, уйидаги бутун рузгорини сотганда бир қадоқ нонга етмайди. Кечқурун. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини стаклаб кучага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишининг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилади, болалари унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кўмади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдиринг, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсин.

— Сунъий чиқади, — деди Саидий, — турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталик билан берилганда бу манзаранинг қандай таъсирли чиқишини айтаман. Жуда бадиий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган беванинг турмуши, қиши совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охирги бобнинг аҳамияти йўқ, — деди Илҳом, — сиёсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни кўрсатасиз. Бу бадиий лавҳа.

Атоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзуни маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз,

танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сўкилсангиз ҳам майли, ўқувчингиз кўпаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кургани берган эди, икки кундан сунг уни Аббосхоннинг қўлида таҳрир қилинган ҳолда курди. Ҳикоянинг деярли ярмини ташкил қиласиган охирги боби батамом учирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтимоий таъминот идорасини топиши ва ягона соябонлари эканини билишди».

Аббосхон буни журналнинг навбатдаги сонида бостиришни ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чиқди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжа билан Аббосхон орасида кўп жанжаллар бўлибди. Буни Саидий кейинчалик Мунисхондан эшитиб, Кенжага бўлган адовати яна ортди.

XXIII

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни ўйласа кўнглига ғашлик тушадиган бўлди, хусусан, рабфак залидан утиб факультет зинасига еткунча ярим соғлиги кетгандай бўлар эди. Худди бутун зал, унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақаерида комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай бўлар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам ўзини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю, комсомол учёт карточкасини қўлига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умрини беришга тайёр эди.

Июль ойи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб, факультетга қатнамай қўйди. Мунисхон бир ҳафтагача синфбошига «Саидий касал», деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсда қолоқлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини урганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Мунисхонни ҳар кўрганда Саидийни сўрарди. У Саидийга шунча гамхўрлик қиласиги, Мунисхоннинг назарида, бу одам Саидийнинг касал бўлиш сабабини урганишга ҳам тайёрдай эди.

Ахири бир куни Мунисхон, Саидийга ҳеч қандай

алоқаси бұлмаганлигини айтди. Шундан сұнг у кам сұрайдиган бұлди.

Сайдий эса, ҳар замон Мунисхон келиб факультетда бұлған гапларни айттанды қулиб, дер зди:

— Доим құнглым гаш, худди бирон кор-хол бұлади-ғандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очиқ билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Бұлмаса доктор юборадиган. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенға бириктирилған, қачон соғайсанг сени имтихонға тайёрлар эмиш...

Сайдийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатла-рининг ҳаммаси ҳам номаңқул топди. Маҳмуджон афанди сүз орасида «Хайр, ҳечқиси йүқ», деган зди, Муродхұжа домла уришиб берди. Аббосхон эса Сайдийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Сайдий сукут қилған зди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга үзингизда бу қадар мажбу-рият сезсанғиз ноилож давом этманғ, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишта олиб боради. У вақтда ёмон бұлади. Аммо комсомолда маҳкам бұлинг. Фирқага үтишингиз жүн бұлади.

Сайдийни факультетте парчинлаган катта мих — Мунисхон. Факультет — Мунисхон билан икковининг орасидаги тәксиз өткізу түшганды омонат күпrik зди, бу күпrik вайрон бұлса үндан күра яхшироқ, ишончлироқ иккінчи бир күпrik барпо бұлади. Сайдий Мунисхоннинг даргоҳыга иккінчи күпrikдан — шұхрат, обру, пул күпrikидан үтади. Бу күпrikдан үтганида Мунисхон таъзим қилиб қарши олиши мұқаррар. У илгари Мунисхонга бұлған муносабатини ишқа доир, дегани құрқар зди, чунки бояғи мұваққат күпrik бузилса, иккови икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Сайдий учун ер юзида хотин жинси битар зди. Бу янги күпrik эса то Сайдий ёки Мунисхон үлмагунча бузилмас зди.

Сайдий билан Мунисхон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кеттанды Маҳмуджон афанди «икки гүзалдан учинчи гүзал... о, наслимиз гүзаллашсын!» дерди. Аббосхон эса бу түғридаги ҳазил гапга аралашмасди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат үзининг құлида эканини Сайдийга имо-ишора билан билдирады. Сайдий буни пайқар ва ҳар сафар Аббос-

хон шундай ишоралар қилганда үзини унга одатдагидан яқинроқ сезар әди.

Саидий факультетда үқимаса ҳам, уңдаги ишлар билан күнглини ғаш қилмаса ҳам оламшумул адіб була олади. Энди бундан кейин Мунисхон билан куришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини құл ушлаштириб чимилдикқа киргизиб юборади...

Аббосхон бу түгрида нима қилаётганини Саидий билмайды, аммо бир иш қилаётганига сира шубҳаланмас әди, чунки у, қиламан деган ишини албатта қилади. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган әди, шуни очаётир; Саидий күп катта кишилар билан танишди, суҳбатда бұлды, ҳатто ичди; бир вақтлар үзларининг мұмтозлик сирлари билан гаранг қилған кишилар билан әнди улфатчилик қилади. Шундай булғандан кейин нега у Мунисхон тұғрисида тек турсин? Балки Салимхонга айтиб, ишни пишитиб ҳам қўйғандир...

XXIV

Июль кунларининг бирида әрталаб чойдан сұнг Саидий үзининг иш столи ёнида үқишига эриниб, китоб варактаб үтирап әди. Кимdir ҳансираган товуш билан деразадан «Раҳимжон!» деб чақирди-да, тұхтамай дарвозда томонга үтиб кетди. Саидий иргиб турди ва пардан күтариб қаради. Чақирған киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан күриб қолди ва шу ондағы бу одам — унуга үзгапты — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммағи увушиб кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас әди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан үтишдан ҳам малоллироқ бұлды. Ҳаял үтмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни қучогидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоя шод эканини күрсатиш учун айтған ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилған ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сұзлашгани сүзи йүқ! Эҳсон бирпас гапдан тұхтаса «тагин гап бошласа гүрга әди» деб туради!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловиллаган муҳаббатнинг оқибатини сұраганда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қыз яшнаб турған чұғ, — деди Саидий ётар

маҳалида, — мен унга яқиндан тутилган дока: ёниб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат саргаяман. Саргая-саргая ахири ёнмасдан тамом бўламан. У мени ёмон кўради... Аммо сунгги ойларда бир киши қўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ ишонолмайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши курганингиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир кўрсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса кўрсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чогида Саидий секин Эҳсоннинг қулини олиб ўзининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима бўлганини сурашга улгуролмади, Саидий боғнинг ўртасидаги буфетга кириб кстаётган тўртта қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан бери кўрмаган эдим, — деди Саидий. — Мен ҳаммавақт шундай бўламан... Хусусан бехосдан товушини эшитсам, ўзимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонац ичиб утиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга утирди. Саидий пайт пойлаб туриб Мунисхонга кўзи билан салом берди. Мунисхон ҳам шундай жавоб берди. Саидий озгина туриб Эҳсонга Мунисхонни кўрсатди.

— Мен буни кўрганман, аммо гаплашмаганман, — деди Эҳсон, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин. — Мен кўрганда ҳозиргидай етилган эмас эди. Биласизми, хунуқликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг диққатини жалб қиладиган булади. Аммо бу уша вақтда ҳам ҳар' қандай етилган қиздан чиройли эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чиройли қизлар жуда айёр бўлади: ҳаммавақт хунук қизларни стаклаб юради. Гушунасизми! Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади-да!

— Сиз қасрда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қrimга борганида Москва-га тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У Ўзбекистондан борган ўқувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали ҳужрага борганимизда айтиб бераман.

Саидий Эҳсон билан Салимхон уртасида қандай тортишув бўлганини билишга кўп қизиқди, ҳужрага

келганда чироқни ёқаётибоқ шундан гап очди ва ўзини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба куни, — деди Эҳсон ечинаётиб, — Салимхон ўзбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмонхонасида турар экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиришиб утирдик. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна ўзини ўзбек халқининг ягона ғамхури қилиб кўрсатишга уринди. Гап миллат, шарқ, гарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳслашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор, эшитгандирсиз. Бу назарияга кўра, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар бўлиб, улардан гўё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон буни ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» дсди.

— Тұгри-да, — деди Сайдий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана, бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг шарққа назари эмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронгилиқда тутиш учун чиқарган фатвоси.

— Ҳарҳолда...

— Тұхтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўхшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меҳнат билан кун күрадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қилади. Жисмоний меҳнат билан кун күрадиганларнинг тирноги, сочи, яна алланима балолари бошқача эмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назарими? — Йүқ, бунда Европа ҳам йүқ, Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф ўзининг ҳокимлигини фаний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар кўп. Масалан, фаҳшни капитализм тугади, аммо буржуазия олимлари фоҳишлиқни «наслдан наслга ўтадиган» бир касал деб, капитализмни оқлади. Ирқ назарияси ҳам шундай, Салимхонингиз буни Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атлосидан тортиб, Ўролгача олади.

— Хуш, ахири нима булди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима бўлар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис смон кўриб юрар эдим. Мен кетишга қўзғалганимда тўрт киши баравар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кўтрагандиган сўзлар қилди. «Хафа бўлмайсиз, муллабаччалар,

студентлар бор жойда мунозара булмасдан қолмайди», деб узатиб қүйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, назарида, худди Эҳсон билан икки орада дағал гаплар булиб үтгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий эрталаб Эҳсондан илгари уйғонган булса ҳам узини уйқуга солиб ётаверди. Эҳсон уйғотганда жем ширин уйқуда ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қийинлик билан кўзини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна кечаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ўзининг Москва ва Ленинграддаги ўртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидаги на сўзлади.

Саидий сўнгги йилларда орттирган кўп улфатлари тўғрисида гапирмади. Зотан, бу одамларнинг ичига қандай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб булмайдиган жўралари бор эканидан ҳам бехабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан ажратарди.

— Мен эртадан кейин Боғдонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёрдўстларни куришим керак. Шариф билан куришиб турасизми? Шафринни-ку ёмон кўрар эдингиз.

— Ҳаммаси билан куришиб тураман. Шафрин йўқ булиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йигитга тушунолмадим. Ер ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоқقا чиқарадиган булди, қандай сабаб билан бўлса бўлсин, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шарифнинг қулида экан, қолдирармикан, деган умид билан сўзлашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бундан маълум бир холосага келган эдим, аммо қишлоқдан қайтиб келганимдан сўнг ячейка мени бир тўгрида қоралаганда Шариф жонимга оро кирди.

Эҳсон ўйланиб қолди.

— Зотан, гап унда ҳам эмас, — деди Саидий, — райкоммолнинг орготи булиш кичкина иш эмас.

— Қандоқ оргот? — деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь бўлганига йил тўлаётир.

Саидий хижолат булиб ерга қаради ва секин:

— Булса бўлгандир, — деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз с чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда бўлган одам унинг ҳаётидан шунча узокда бўладими? Наҳот, бир йилдан бери район қўмитасининг секретари ким эканини билмасангиз?

Сайдий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшиқдан кириши билан Сайдий ўз уйига ўзи бегона бўлди — худди таниш бўлмаган кишининг уйига ўртоги билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқилиб қолди. У чой келтиргани кўчага чиқиб кетди.

— Мен Сайдийнинг комсомолда қолишига ёрдам қилдим, — деди Шариф, бу ҳужрага кириш билан кесилиб қолган сўзни давом эттириб.

— Керилма, дўстим, керилма! — деди Эҳсон. — Комсомолда қолишига ёрдам қилибсану, лекин Сайдий комсомол ҳаётидан шу қадар узокда эканидан буткул бехабарсан! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қўйган бўлса керак-да! Сен раҳбарлик қиласидиган ячейкалар ўз аъзоларига шу хилда қарайдиган бўлса...

Сайдий чой кутариб кирди. Чой вақтида ва ундан кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг суҳбатига Сайдий қўшилолмади. У четга чиқиб мудраб ўтирас экан, бу гапларнинг тугашини ва Шарифнинг кетишини тилар эди. Шариф ярим кечагача ўтирди, кетмоқчи бўлганида Эҳсон бирга чиқиб, бир соатча йўқ булиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Сайдий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигиниз билан келиша олмайман, — деди Эҳсон эшиқдан кириши билан, — Шариф шунча ўтирди, у шунча сизга ўзини яқин олди, ўртоқларча сўзлашиб ўтирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Ҳуш, энди сиз менга ҳисоб беринг. Эсингида борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сурайман, деган эдим. Қани!

Сайдий туриб ёстиқقا суюнди ва «нима дейман» дегандай бошини қийшайтирди. У гапни нимадан бошлишини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолоти ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Сайдий ёзувчилик тўгрисида сўзлар экан, икки гапнинг бирида улфатларини айтиши керак, ўқиши тўгрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У каравот остидан бир даста журнал олиб, Эҳсоннинг олдига қўиди. Эҳсон ҳаммасини вараклади, Сайдийга берилган совук жавобларни кўрди, босилиб чиқсан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — күпроқ мөхнат талаб қилинади, деган сүз. Албатта бор талантни очиш қийин, аммо бизнинг шароитда кенг имкониятлар бор. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё курдиган юксакликка кутаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз Шуро хукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзуим», деб бошланг...

— Талантни поймол қиладиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни курдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Куролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжা номли бир мунофиқ, шуҳратпараст шоир...

— Қайси Кенжा? — деди Эҳсон ҳайрон бўлиб. — Шоир Кенжা Ўзбекистонда иккита эмасдир. Битта булса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга бўлганман. Кенжা бундай йигит эмас эди-ку!

Саидий «Қаландар» тўғрисида индамас Ёқубжондан эшигнларини айтди. Эҳсон ўйланиб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртасига Кенжани қидириб топди ва Саидий тўғрисида узоқ сўзлашиди. Кенжанинг айтишига кура, Саидий «бир гуруҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Саидийнинг Салимхон билан булган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига гашлик чўқди. Эҳсон кўнглидаги бу гашликни ёзиш учун Саидий билан очиқроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Саидий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди.

Эҳсон Москвага қайтадиган булганида Саидий бир нимани баҳона қилиб уни кузатгани станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXV

Саидий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг ўзини муаллақ сеза бошлади: минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун буларли даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи бўлиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини

йўқотди. Энди куни-туни китоб ўқиш, урганиш керак эмас, фақат улугларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бушатилган икки жуфт шинша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда стказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлиди. Бир утиришда Аббосхон унга «сен» деб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси утириш булади. Ҳар утиришда Сайдий бир неча киши билан танишади, ё бўлмаса бир-икки кўрганлари билан яқинлашади, дўстлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, сухбатдан четланиб, ўзидаёт кам ичадиган бирон киши билан сўзлашиб утиради. Муродхўжа домланинг искарди бор, шундан ошса ўлшундай суюқ булади. Салимхон ашула айтади. Маҳмуджон афанди эса ким рўпара келса маҳкам ушлаб олиб: «Сурадиларким: «Биродаринг ҳаётми?» Дедиларким: «Ўлди». Сурадиларким: «Ўлимининг боиси надур?» «Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини тушунираман деб соатлаб гапиради. Шундай вақтларда Аббосхон Сайдийга куз қисиб мастлик қилаётган одамларни курсатади ва мийигида кулиб қуяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Сайдийгагина курсатади, демак, бошқаларга қараганда Сайдийни ҳушср ҳисоблайди. Сайдий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссаси, ҳам обруйи зўр булган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб утирганда маст бўлмаган кишининг имо-ишорасини англайдиган даражада ҳушср бўлса ёмонми! Бошқалар бунга Эришиш учун сарисғ ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Сайдий қадаҳни кутарганида жўрттага закуска қилмай, оғзини қулининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Сайдий бу улфатлар доирасига кириб борган сайин доира кенгая борди, бу доирада кутилмаган кишиларни учратди. Буларнинг бирмунчаси ўзининг ёшлигидаги ҳаммактаблари, мураббийлари эди. Булардан ҳар қайси бир сафар Сайдий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг слкасига қўл ташлаб «огайним» дерди. Бир вақтлар Салимхоннинг ўйида куришганда Сайдийни назар-писанд қилмаган терговчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Сайдий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга курина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида ўзини арш-аълога кўтарган Жамол Каримий — Улфат, энди ўзининг шеърларини бериб унинг фикрини сўрар эди. Кўнглини булиб турган

факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбурияти уни үз орзуси йўлида қанча илгари силжитган булса, шиша бу силжишга яна шунча ҳисса қўшди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширдик, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сезмай қўйди.

Улфатлар ичида Сайдий сингари кўп ичиб маст булмасликни, ичувчилик бслгиларини ўзларида мумкин қадар кўпроқ курсатишни бир фазилат деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳаммавақт ҳам буларга үз фазилатларини курсатгани йўл қуявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда үзаро «ичиб маст булиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларида йиғилишарди. Сайдий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сўнг, ўзи уюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат куринган бу доира ҳам Сайдий киргандан сўнг кенгайди. Бу янги доира хўжалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланиб, ошхона, майхона эгалари билан тамом бўлар эди. Сайдий, улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари бўлган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштираси эди. Бу дўкондорлар билан бўлган утириш кўпинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан бўлгани учун, Сайдий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дўкондорлардан ажратиб туради. Аммо биринчи рюмкадан сўнг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки утиришдан сўнг эса, сухбатда ўрни йўқланадиган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст булиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичида Сайдийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Сайдий биринчи мартаба терговчи Мирза Мұҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир утиришда курган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ёшлардаги урта бўйли, озгин, қораҷадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қиласи эди. Унинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирлиқда дўппидан қолишмайдиган румча камзул, бслбогини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Сайдий эшикдан кирганда у шундай абжирлик билан ўриидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Сайдий даражасидан яна минг погона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-суз, бутун ҳаракати билан узини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюrsa ҳам бүладиган ва худди шуни кутиб утиргандай туюлар эди. Аммо Мирза Мұхиддин унинг пилтаси чиққан дүпписини тож үрнида күрар эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан, — деди Саидий орада бир неча кун үтгандан сүнг Мирза Мұхиддинга. — Дастрлаб күрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, күп фазилатлари бор күринади.

— Инқилобдан бурун үзининг босмахонаси бор эди, кейин муаллимлик қилиб юрди. Үзингиз биласиз, фитна одамлар күп, шуларнинг гапини күтаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обройи зур. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Үн түрт минг солиқ чиқиби. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган. Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йули билан озроқ срини олиб қолинган эди, яна фитна-фасод құзғалиб, ислоҳот қайтадан утказилди. Күп ерлар қаторида унинг ери ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча галамис «бу, босмачига от етказиб беради», деб фитна күтаришди. Мен уйига бир борғанман. Жуда ажайиб китoblари бор, худди бир уй келади. Ұша әқларга бир борсак тушамиз, китoblаридан оласиз.

Саидий, катта өзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма үзининг бир мажлисида ёш өзувчилардан бирмунчасининг асарларини таҳлил қылғанда Саидийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга маҳсус хат ёзиб, адабий саҳифага иштирокини сұрап эди.

Саидий адабий фаолиятидаги силжишни күпинча өзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди залнинг бир бурчыда ёки охирги қаторнинг бир честида етимчадай булиб утирмайды. У олдинги сағда энг үртадаги үринни банд қилиб, катта шоирлар, адіб, талантшунос танқидчилар орасыда, улар билан сұзлашб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб утиради. Унинг ҳозирги обройи, ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йүқ эди.

XXVI

Бир куни Муродхұја домла қишлоқдан атиргулнинг барғи билан солинган мусаллас өлдирганини айтиб, Саидийни уйига таклиф қилди.

Саидий келганда Муродхұжа домла тұртtagина сиғирни соғиб эпламаган хотинининг палпислигидан көйіб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товуқларни гүнг титгани құймаган қаролини уришмоқда зди. Домла дарвозадан кириб келаётган Саидийни күриб, қаролининг нима деганини ҳам эшитмади, Саидий билан сұрашиб, мәхмөнхонага бошлади.

Узун дағлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига: «Оёқни артмай, эшикни очық қолдириб кириңглар!» деган өзув қоқиб қойилған. Бу — домланинг иш бұлмаси. Саидий өзувни күриб кулған зди, домла бу өзув маҳсус Ҳайдар Ҳожи учун бұлиб, үтган йил қишда кслганида осилғанлигини айтди ва икки орада үтган ҳазиллар, қизиқликларни сұзлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Саидийни күлдириб үтирди.

Домланинг иш бұлмасида ортиқча жиҳоз йүк. Сарық парда тутилған катта деразанинг олдида оසқлари йүғон ва нақшли пастаккина бир стол, бу билан газеталар тахланиб қойилған, энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватли бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Лениннинг кичкина ҳайкали, остки қаватида эса эски вақтда чиққан турли журналлар. Деразанинг қаршисидаги деворға Бесіл, Наримоновнинг суратлари қоқылған. Буларнинг остида Бибихоним мадрасасининг харобаси, Құқон урушидан сұнг олинған бир неча фотосурат. Домла үзи жуда кам сурат олдирған, үн тұртқынчи йилда Уфада олдирған бир сурати бор, уни деворға қоқмай, «Түркия сұлтоңлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар берғандан сұнг домла Саидийни нариги үйга — үзи айтмоқчи, «маишат бұлмаси»ға олиб кирди. Бу бұлма яхши, қимматбаҳо гиламлар, турли манзарапарни тасвирловчи суратлар билан безатилған. Үндаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар зди.

Домла пиөлаларга учинчи марта конъяк қуяр экан:

— Мен, — деди, — өлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолған умримни сарф қылсам-да, буюқ бир киши бұлиб стишсангиз... Бурун, Уфада үқиб юрганимда, америкалик Херст номли бир газетачини эшитар здим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қылдираған экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стүн миқдорида мақола өзишга бурчли бўлиб, бунинг бараварига ҳар йили үн икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб

шундай бир буюк киши бўлсангиз, мен чақириб борсамда, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил бўлар эди.

— Адиблик менинг касбим бўлишига ишонаман, домла, — деди Саидий домланинг сўзидан мамнун булиб. — Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кутараман», деган. Мен ҳам ерни кутараман, домла, менға ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шароит.

Домла севинганидан қичқириб юбораёзди ва олдида-ги қадаҳни тўкиб юборди, бундай шароитни тугдириш ўзидан бошқа ҳеч кимнинг қулидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам бўлиши учун умрини багишлашга тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст бўлиш пайшанбалари» бўлмаган вактларда, одатдагича ўзи якка ичмай, домланинг олди-га келадиган бўлди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрталаб ўрнидан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёрлик куради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан уйлаб топиб, эрта билан хотинига буоради, яхши майлардан топади; машшат анжомлари тахт бўлгандан кейин ичкари уйдаги иш бўлмасини ўз қули билан йиғиширади, патгилам устига солинган кўрпача ва қўйилган ёстиқларни, ўртадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги машшат анжомларини бир-бир кўздан кечиради-да, кейин бир пиёла ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар куп бўлди ва ҳар сафар суҳбатда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи бўлар эди. Домланинг Саидийга бўлган хайриҳоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳаммавақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги уйга олиб киришининг ўзи ҳам шуни кўрсатар эди. Оламда домланинг кўзига фақат икки нарса куринади: бири — мулк-амлок, иккинчиси -- жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам курмас эди.

Ёз ойлари шундай утди. Сентябрнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолоқлик ва ўқиши ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб, уларга ёрдам берадиган комсомол учлиги ёзган эди. Орада бир ҳафта утгандан сунг бир киши келиб, бутун бир соат буйи унинг факультетни ташлаш сабабларини сўраб зериктириди. Саидий Москвадаги адабиёт факультетига урин олганлигини айтиб, зурга қутулди.

XXVII

Муродхұжа домла йүғон, барваста одам, шундай бұлишига қарамасдан, қизининг озғын эканига үзи ҳам таажжубланар әди. Сорахон отасига нисбатан ориқ бұлса-ку, расмана қыздардай бұлар әди-я, у эңг ориқ қыздарға қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бұлса керак, одатдан ташқари новча күрінади; юрганда худди иккі-уч сридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан үзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Күк қарғашоғи күйлакнинг кенг этаги остидан чиққан савачұп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинде қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, күк томирлари күрениб турған құллари икки әнида әмас, қорнининг устида қимирлайди. Елқасидан озгина пастта тушиб туралған икки үрим қора, зотли сигирнинг думи сингари құнғироқ соchlари тез-тез күкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб слкага ташлашга мажбур құлмаса, орқадан күрган киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади.

Сорахоннинг ранги, домланинг рангидай хамирга үхшаган әмас, Сорахон қорачадан келган, кулганды отаси сингари оғзини катта очиб әмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини күтарибрөқ турған үғри тишини курсатмасликка тиришади...

Бутун умрида домланинг үстирган фарзанди шу. Сорахоннинг ақа ва опаси, укаси турмаган. Шунинг учун домла Сорахонни ҳаддан ташқари яхши күради, унинг бутун нұқсонларини фазилат ҳисоблайди. Сорахонга қаттық гапиришга, иш буюришга оилада ҳеч кимнинг ҳадди йүқ. Үн икки'ешга түлған кундан бошлаб, ҳатто домланинг үзи ҳам уни сизлайдиган бұлған. Шу кундан бошлаб у мактабға қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча үқита бошлаган әди, бир неча ой үқиганидан сұнг муаллимасидан нолиб, үқищдан бош тортди. Шундан сұнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкеөв қилиш ва ҳар икковини үқитиш фикри туғилди.

Муродхұжа домлага шундай киши учрадики, унга үқиши учун әмас, фақат ишлаш учун шароит керак. Бу одам кундан-кун үсади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла үзининг күеви билан мақтанади ва яна «мен стиширдим», деб керилади. Бироқ бундай

куёвни құлдан бермаслик анча меҳнат талаб қилар эди.

Агар Саидийни ичкує қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан иборат булса, домла буни айтганидан зиёдароқ қилар эди. Ҳамма қийинчилик уни Мунисхондан қайтариш, бундан ҳам күра унга Сорахонни ёпиширишида эди. Домла шуни үйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи мартаба үз қизининг хунуклигига иқрор бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий кайфи ошиб қолиб, Мунисхондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингча, бунингдай бежирим эмасдир, — деди.

— Қиз? — деди домла кулиб. — Унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!..

Саидий бир иргиб тушди. Домла гуё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай бунга сира эътибор қилмади. Саидий Мунисхоннинг Илҳом тұғрисида бир вақтда айтган сўзини эслади: «Ўзи яхши йигит... Акамнинг жонажон уртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ ғамхўрим, катта киши булишимга сабабчи бўладиган киши», деб домлага ихлос қўйган Саидий, унинг Мунисхон тұғрисидаги сўзига эътибор қилмасдан қололмас, шу билан бирга Мунисхонни ҳам күнглидан чиқаролмасди, шунинг учун күнглидаги бу икки қарама-қаршиликни бир-бири билан учраштирумасликка тиришиди.

XXVII

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қул қўйиб, атрофида тизилишиб үтирган бўлим мудирларига қаради.

— «Электрик тезлигига бажарилсин», деб сарлавҳа қўйдим, — деди керилиб, — журналистликда сарлавҳа қўйиш бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетанинг синиши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал қиласди...

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйишни урганингиз, — деди Муродхўжа домла. — Ҳеч ким сиздай икки йил муттасил муҳаррир бўлган эмас. Мен биламан... сиз тажрибали...

Олдинги уйда кўтаришган қаттиқ кулги товуши муҳаррирнинг ғашига тегди, секретарга ҳўмрайиб қаради.

Секретарь нариги уйга чиқмоқчи булиб эшикни очганда, жулдур кийинган қишлоқи бир йигит кирди. Йигит уйнинг уртасида тухтаб атрофда, столларда утирганларга бир-бир қаради-да:

— Газетани муҳрдори ким? — деди сўради. Муҳаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулимни қайтиб олгани келдим, — деди йигит, домлага қараб, — ўн икки ойдан турт ой-у бир ҳафта үтди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет үқимайман... Газетага берадиган гапим ҳам йўқ.

— Ҳа-а-а-а... — деди домла, — газетага ёзилган эдингиз, турт ой газет олдингиз, энди олмайсиз, үқимайсизми? Саводингиз борми?

— Саводим йўқ, ўқитиб эшигар эдим. Қишлоқка мухбирлар борганда газетабоп гаплардан гапириб ҳам берар эдим.

— Сабаб үқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қарши мисиз? — деди домла кулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, қўшчи-батраклар бойларнинг оғилхонасида моллар билан ётмасин, срлик, қўши-ҳўкизлик бўлсин, дейди. Нимага бўлмаса ҳукуматнинг газети бўлса, ҳукуматнинг узига қарши?

— Хўш, нимаси қарши? — деди муҳаррир ингичка, узун бўйини чўзиб.

Йигит яктагининг чўнтағидан буқланиб, гижимланаб йиртилган бир нусха газетани олиб, муҳаррирнинг олдига қўйди.

— Мана, буни қўринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йулига тўғри келадими?

Муҳаррирнинг қути учиб, газетани қўлига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс этди. Муҳаррир, «бундай бўлуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига чизилган сатрларни қўриб, вужудини титроқ босди ва пичирлади:

Теракининг баргидай титрайди жоним,
Тузалганда бузилган хонумоним.

У атрофда утирган бўлим мудирларига, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қули билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб,— деди оммавий бўлимнинг мудири Кенжадунғиллаб.

Агар бутун қийинчилик සлғиз шу дўнгиллашни ҳазм қилишдан иборат бўлса, Муродхўжа домла «тош ютдим» деб қўя қолар эди. Бироқ домла унинг дўнгиллашиниги на эмас, үзини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қўйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари бўртди, сўнgra, бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг! — деди зўрга.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши қўйди-чиқдигача боришига кузи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янгиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганини айтиб чиқариб юборди-да, кўтарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла унинг өлворишига қарамасдан яна гап ковлади:

— Сиз, шоир бўлсангиз ҳам ҳали бўқчасини ташламаган чумчуқ боласиз,— деди у не мاشаққатлар билан илжайиб,— мен ношир бўлганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бўгоз булишни ҳавас қилиб, қорнига ёстиқ боғлаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенж мұҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулдида, қоғозларни тахлар экан, ихтиёrsиз оғзидан чиқиб кетди.

— Бир сўмга кафандик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ўл! — деди домла титраб-қақшаб. — Қавм-қариндошинг, маҳалла-кўйинг ўлсин! Ўлган авлод-аждинг гўрида тўнғиз қўпсин!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом бўлди. Муҳаррир ҳаддан ташқари газабланди. У ярим соат бўйи янги кадрлар йўқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидай олмаслигини билдириди.

— Бас! — деди столга муштлаб.— Шуро матбуоти шуро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин бундан ортиқ иснод бўлмайди. Идорани тозалаш керак!

Муҳаррир шу куннинг ўзида домлани ишдан бушатиш тўгрисида бўйруқ берди, аммо кечқурун бориб унинг кўнглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин бўлган вилоят партия комитетининг ижроия бюросига муҳаррир қилган ишлари тўгрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўгрисида лойиҳа

билан борди. Ижроия бюро мұхаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Мұхаррир фалокатдан битта ҳайфсан билангина қутулғанига шукр қилиб, дархол бошқармага янги кишилар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Сайдий эди. У — үсиб келаётган ёзувчи, Муродхўжа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини мұхаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилатларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгўйлар айтишди.

Сайдий бошқармага биринчи келганда, индамас Ёқубжон аллақачон мұхаррирнинг ёнидаги серсавлат бир столда қоғозлар ичига кумилиб утирас эди.

Бошқарма ҳайъати янгилангандан кейин, мұхаррир жуда хотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қоғоз ютиб газета туфлайверади. Шунинг учун мұхаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бирордан бериб юборар эди. Сайдий ва Ёқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сўнгги вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтиб, мақтаганларида мұхаррир керилар эди.

Секретарь Сайдий тез кунда техника мұхаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Мұхаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Сайдийнинг салмогини жуда ошириб юборди. Газста ишида мұхаррирнинг роли сусайиб, Сайдийники кутарила бошлади. Буни мұхаррирнинг ўзидан тортиб, контора хизматчиларигача билишар эди. Сайдийнинг эътибори қанча ортса, даромади ҳам шунча орта берди. Муродхўжа домла бир кун насиҳат қилди:

— Менинг отам сиздай ййгитлигига хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, бобом унга насиҳат қилар экан: «ҳай, болам, давлат орттири, ерни кўпайтири, иморат сол, тилла йиг...» Шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттиравераман-да», деб парво қилмас экан. Лоп этиб ўрис келади-ю, отам амалдан тушади, давлатини чўтлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувлаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳаммавақт топавераман», деб уйлайди. Мен биламан... таржибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади.. Хотин оласиз. Уй-жой... Нарса ортиришнинг пайидан бўлинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ун

сүмдан ташлаб қоя берсангиз, бир вақти келиб осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз ўша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й... — деди домла қўл силтаб, — марг унинг саккиз-тўққиз фоизига.

Муродхўжа домла Саидийнинг хазиначиси бўлгуси кслар эди.

Саидий бир вақтлар пулга муҳтоҷ эди, шу муҳтоҷлик ботқоғидан чиқди, муҳтоҷликни пастда қолдириб, юқорилади. У юқорилай-юқорилай, эҳтиёжсизликнинг энг юқори чўққисига етганида, унинг қаршисида ундан ҳам баландроқ чўққи кўринди. Саидий ўзини энди яна ҳам муҳтоҷроқ созар, қулидаги ортиқча ётган минглар кўзига кўринмасди. Нега бу мингларни ўн минг, эллик минг, юз минг қилмаслик керак? Мана шу кунларда Муродхўжа домла аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлантириб бир яrim минг қилиб қайтарди-да, шу билан ўзининг хайриҳоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда утар эди.

Саидийга сўнгги вақтда ҳалокат чоҳи кўриниб қолган факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу чоҳга итарган комсомол орқада, унутарли даражада узокда қолди. Факультет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточкасини куйдириб ташлаш билан шу тўғрида бўлган кунглидаги гашлик тамоман кўтарилди. Бу гашлик кўтарилди-ю, унинг ўрнини бошқа бир гашлик эгаллади. Бу — Кенжва унинг атрофидағи одамлар туйдирадиган гашлик эди.

— Ўртоқ Саидий,— деди бир куни Кенжа ишдан кейин,— муҳбирларимиздан кўп шикоят хатлари ксластир. Инсоф юзасидан айтганда... текшириб курдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тўлиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрин берилади.

— Кенжака,— деди Саидий худди аччиқ ва жирканч дорини ичишдан бош торгиб докторга илтимос қиластгандай,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърингизни ёзаверсангиз... Келган материалларни мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики, яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Иккинчидан, ҳар ҳафта газетамида юзга яқин имзо бўлади.

— Газстанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Саидий қандай қилиб етти имзо билан ёзади? Битта Ёқубжон қандай қилиб беш имзо билан ёзади? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёқубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари уюлиб ётади. Қанча хабарлар босмахонада эскириб, набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг... — деди Саидий портфелини ола-стиб ва чиқиб кетди.

Эртасига булим мудирлари ҳам ишлаб берган хабарлари босмахонада эскириб қолишидан шикоят қилишибди. Бу гаплар катта жанжалга айланиб, муҳаррирнинг қулогига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо буни осойишталик, биродарона сұхбат тарзида қўзғаб, ниҳоятига стказмагани учун койиди.

— Ишда иттифоқлик керак,— деди узун сўзидан хulosа чиқариб,— ишимиз нима? — Сут. Иш шаклимииз нима? — Қўшқулок. Иш шароитимииз? — Арава. Қаерга борамиз? — Социализмга. Жанжал нима? — Йўлдаги уйдим-чуқур. Демак, уйдим-чуқур қанча кўп бўлса аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — қўшқулокдаги сут чайқалади, тукилади. Иттифоқ бўлиб, муроса билан ишлаш керак. Муроса нима? — Арқон: у билан сигирнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима? — Оила. Эрнинг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушуви лозим. Йўқса, бола етим бўлади...

Саидий, айниқса Ёқубжоннинг айни муддаоси бўлиб, бу жиддият кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди.

Ҳеч қачон илжаймайдиган, ҳафталаб бир оғиз сўз айтмайдиган Ёқубжон бир куни эрталаб Саидийни кулиб қарши олди. Саидий ўз столига ўтиргандан кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, қонсиз совуқ бармоги билан Саидийнинг пешонасига туртди.

— Сизни мана шу ерингиздан отади...

— Ким? Нимага? — деди Саидий, унинг муздек бармогини олиб ташлаб.

— Менга шундан иқтисодий манфаат бор...

— Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини кутариб, бошини ичкари тортди-да «ҳе» деб кулди ва оёқ учида юриб бориб, печканинг эшигини очди. Ундаги кул талай қоғоз ёнди-

рилганини кўрсатар эди. У печканинг эшигини ўшандай оҳисталик билан ёпиб, уз столининг тортмасидан бир папка қоғозни олди ва келтириб Саидийнинг олдига қўйди.

— Буни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсин...

Саидий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани бўлимларга бўлиб бергани ишдан кейин қолганида Саидий кулиб, печкани кўрсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг», деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини куйдириш билан Саидийнинг ҳам сўзини ерга ташламайдиган булди, аммо шундай қисмини куйдирап эдики, орада бир ой утмасдан Кенжа яна норозилик билдириди:

— Бу кетишда газетамиз бебурд булади. Нима бу, ҳар сонда йигирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тўлиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларининг обруйи тўкилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сўкилмаган идора қолмас. Нуқул камчиликни кўрсатамиз, ахир биронта яхии иш ҳам борми?..

Муҳаррир қошини керіб, остики лабини тишлади. Кенжани шунча сўкиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дўнгиллади:

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пеш дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир буладиган экансиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сўзини оғзидан олди:

— Аввало танқиддан чўчимаслик ксрак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Ёмон экан — уни яшириш аксилинқилоб! Бироқ, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам курсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима? — Мухбирлар булимининг яхши ишламаслиги. Нега яхши ишламайди? — Чунки яхши саводли, сиёсий билимли мухбирлар кам. Нега кам? — Чунки биз маданиятга энди қадам босаётимиз. Нега энди қадам босамиз? — Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир улка эди.

Агар Кенжага шу түгрида уз таклифини айтиб, сўзини кесмаса, муҳаррир буни ер юзида одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг

таклифига муҳаррир рози бўлди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувига хурсандлик билдириб, Кенжани газетачилик ишида анча ўсган ҳисоблади.

XXIX

Агар бир тасодиф рўй бермаганда, Сайдийнинг поччаси Муҳаммадражаб ер билан яксон булар эди.

Унинг бир оғи ери, иккинчи оғи дўкони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дўкони ёнидан утадиган ҳар бир шабадага шамнинг алангасидай тебранадиган булиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўққиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман йўқотиш йули топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг муҳим бир боби ҳисобланарди.

Муҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик ўзига маълум бўлган тешикларга пул тиқишдан иборат буларди. Шаҳарнинг қўп хуфия ва ошкора савдогарлари Муҳаммадражабга тан беришар эди: Муҳаммадражаб ишнинг кўзини билади. Қўп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгашиб, яхши мъаслаҳатлар оларди. Баъзан Муҳаммадражабнинг ўзи восита булиб, кишиларнинг ҳожатини чиқаар, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Муҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган ҳукумат идораларида бўладиган анчайин ўзгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак бўлган, ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит тугдиради. Сунгиси кам учрайди, аввалгиси рўй берганда унинг қўп пули ва талай вақти кетарди. Тўққиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шундай пайтга тўғри келди. Бу ўзгаришлар илгариги ўзгаришларга ўхшамади. Шунинг учун Муҳаммадражаб қандай мувофиқлашишни билмас эди. Шундай вақтларда восита бўладиган танишлари ҳам гаранг эди. Муҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастдан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бирини изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сигмас эди.

Шундай бўлса ҳам Муҳаммадражабнинг эски мижози — бир инспектор тўққиз мингни ярмига келтиришни зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўм суради ва Муҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди, бир ҳафтадан сўнг келиб, ишни жойлаганини айтиб, яна юз

сүм олди. Орада ўн кун утгандан сүнг эса Мұхаммадражаб унинг қамалганини эшилди.

Мұхаммадражаб бир-икки ой хавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап бўлмади. Бир киши испекторнинг бошқа иш юзасидан қамалганини айтди. Уч-тўрт кундан сүнг испекторнинг укаси бир китоб келтириб, бунинг ичида акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни ўқиш йўлини курсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йўқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унгача шу болага уч-тўрт юз сүм беринг».

Мұхаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан уйлаб чиқди ва эртасига эрталаб узи юз сүм элтиб берди.

Орадан икки ой утди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошналар йўқ. Ошна орттириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назарида тамом ўзгарди, у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч тўп баҳмал ва етти яшик фамил чой қулга тушди. Мұхаммадражаб шу қадар танг бўлдики, хотинига «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб, ёрдам сўрашга тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичида қавм-қариндош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дўконини бутун бир ҳафта очмади: ҳар куни эртадан кечгача ёр-дўстлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафта ичи кўп ҳамкасбалари ундан юз үгириди, баъзилари замон нотинч булиб турганда бирорнинг касофатига бирор қолиши жуда осон эканини очиқ айтиб, унга рўйхуш бермасди.

Мұхаммадражаб кейинги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йўл-йўриқ сўраш билан утказди. У куни бўйи юриб чарчайди, ҳолдан тояди ва назарида, бир неклик бордай бўлади, аммо кечқурун уйига келиб ўзига ҳисоб берганида натижа пуч чиқар эди. Шундай кечқурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб ўзингизда. Раҳимжон бўлганда мана ҳозир қўлтиғингизга кирап эди. Ҳозир илгаригидан ҳам кўп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб, ишини кўраверар экан... Катта амалга минибди.

— Нима қиласар эди? — деди Мұхаммадражаб, сипогарчиликни қўлдан бермасдан, аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиришини хоҳлар, хотини яна гапирса ён

беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам гапирмади, кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, улгудай урди ва диққат бўлиб, кӯчага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасию кундузи ёмғир, қор, баъзан аралаш ёгарди. Кундуз кунлари ҳаво қорамтири кулранг. Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йуллардан лойқа оқади. Тор кучалар тиззагача ботқоқ. Деворлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғоғидагина тұхтарди. Коронги тушгандан кейин тор кучанинг уртаси ҳам бир оз оқаришди.

Муҳаммадражаб қоронгидаги эҳтиёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кучанинг нариги юзида деворни ушлаб зурға келаётган бир масти курди. Муҳаммадражаб то рўпарасига боргунча масти бир неча марта тойилди, бир марта тизланди. Муҳаммадражаб тұхтаб зеҳн солди, кейин гугурт чақиб қаради-да, масти таниди: бу одамни ёзда, шаҳар боғининг ресторанида Раҳимжон билан утирганини кўрган, улфатлари бунинг терговчи Мирза Муҳиддин эканини айтишган эди. Муҳаммадражаб яна гугурт чақиб, «афандим!» деди. Масти қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўкинди, сўнгра тойилиб пастга тушиб кетган оёғини кутармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тойилди. Муҳаммадражаб, ёниб қулига етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча бўлар иш бўлди: Мирза Муҳиддинни йўлнинг ўртасидаги тиззадан келадиган ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойнинг устида юпқагина қор оқариб турмаган бўлса, Мирза Муҳиддин шўнғиб кетган ерини билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Муҳаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шўнғиб кетган ерини топди-да, дарҳол лой кечиб бориб, тусмол билан қўл тикди. Агар шунда боши унинг қулига кирмаса, Мирза Муҳиддиннинг тақдири ҳал бўлар эди. Муҳаммадражаб чаққонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозалади, аммо ботқоқдан кутариб эмас, судраб чиқиши ҳам кўп мاشаққат эди. У Мирза Муҳиддиннинг устки кийимларини счиб ташлади-да, кутариб уйига олиб кирди...

Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғирди, томоги қуруқша-

ган, тили шишигандай, оғзига сиғмас, юрагининг гурсиллаб уриши үзига эшитилиб туради. У ёпишган лабини остдан тили билан ҳуллаб, юмшатиб қонатмасдан ажратишга уринганда, лабларини шўрсилдоқ боялаганини сезди, қўлини тегизган эди, нимадир кўчди; яна озгина кучириб, уқалаб курган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билиб, нима қилганини, қаерга борганини эслашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида кўргандай элас-элас хотирлади: дуторни босиб синдириди. Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми яллага қўшилди; хотин икки марта-ба үз навбатини сұна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима бўлганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима бўлиб саҷраганига ҳайрон бўлди. Пешанасини ушлаб иссигини билмоқчи бўлган эди, қули қотиб кетган сочига тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Кўзи очилиб кетди. Қуллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, боши айланиб кўнгли озди ва каравотдан ағдарилиб тушди.

Бутун жиҳози бир сандиқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч курмаган. Наҳот, мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган бўлса! Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди; ўрнидан турганидан сўнг қараса устидаги кўйлак, лозими үзиники эмас. Кўрпани ёпиниб, бориб эшикни тақиллатди. Бирор кирди.

— Эй, афандим, ишиңгиз түшсин...

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми?

Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шопириб совутар экан, үзини танитди, сўнгра бўлган воқеани айтиб берди.

— Мана буни куринг,— деди у, кумуш тамакидонни курсатиб,— шу желсткангизнинг ички чўнтағида экан. Лой шунинг ичига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза кўйлак, лозим кийгизиб шу сўричага ўтқизганимда, талай вақтгача дамингиз чиқмай қолди. Жуда қўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтағида...

— Ярогингиз бор экан, олиб қўйдим, хотиржам бўлсинлар...

Мирза Муҳиддин бир писла илиқ чойни шимирди. Совуқ чой унинг оғзидан то меъдасигача куйдириб кетди ва бир писла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ,— деди Муҳаммадражаб,— йиқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен

ҳам билмас эдим. Ўзингизни жуда дадил тутар экансиз. Ўртогингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кӯчага чиқарди экан? Уларнинг ҳам кайфи ошган бўлса керак. Сиз уйга кетмоқчи бўлгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст бўлиб ҳеч бирорнида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш булади-да. Аччиқ мастава қилди-растибман, бир коса иссангиз кўрмагандай бўласиз. Е бош оғригини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буриштириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошиги додланган ёғдай томогини қовуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни ўзига келтиролмади. У шу куни кечгача сандалда ётди, кечга яқин, бўғинларининг оғриги бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кўтармас эди: кеча нима қилганини билмаганлиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хираки қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз-хол қиломади. Қоронги тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчининг уйига юбориб айттириб келди. Ҳаммомчи келиб, ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмай тингч кетганини айтгандан сўнгтина Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қоп топиб кийимларни солиб беринг,— деди Мирза Муҳиддин.

— Йук, афандим! Ички кўйлакларингизни ювдириб, дазмоллатиб қўйганман. Костюмингиз билан пальтонгизни ўзим элтиб бераман... Қолишга унамаётисиз. Элтиб қўяй, десам — сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, галамис кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг уйига шим кўтариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг кайфи чоғ вақтига тўғри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қиласа эди. Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабни тез жуннатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандай йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда бўлгани, сўнгра «тез хотин топиб берасан», деб хархаша қилгани тўғрисида сўзлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, почсангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап ўтган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан ўтган эди... У ҳам ёшлик қилиб... Жаҳли тезроқ... Арзимаган гап... Айб менда...

Муҳаммадражаб орада икки кун ўтказиб туриб, костюм кутариб борди. Мирза Муҳиддин бу сафар Саидий тўғрисида сира оғиз очмаган эди, ўзи сўради ва кетишда «Раҳимжонни сўраб қўйинг» деди; яна бир куни ботинка кутариб келганида ҳам шундай қилди; сўнгги дафъя пальто кутариб келганида кетишга шошилмай, яrim кечагача сўзлашиб утири.

— Бундай булмасин,— деди Мирза Муҳиддин унинг айни муддаосини айтиб,— ярашинглар. Айтишингиздан, орада ҳеч гап ҳам ўтмаган экан. Мен Раҳимжонга айтаман, қўймайман. Айб сизда бўлса бир узр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил,— деди Муҳаммадражаб,— узр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай бўлсин, десангиз биз хизматда...

XXX

Агар бунга Жамол Каримий ҳам аралашмагандага шу пайшанба кечаси Саидийни узр-маъзур кечасига олиб бориши Мирза Муҳиддиннингнина қулидан келмас эди. Саидий ўйлаб қараса, Жамол Каримий тўғри айтади: аввало Муҳаммадражабнинг ўзи бўйин эгди, сўнгра, муштипар опасида нима гуноҳ? Нега Муҳаммадражаб туфайлидан ўз опасини кўрмайди?

Саидий ҳатто ўзини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай булишини, Муҳаммадражаб қандай қилиб узр сўрашини сира кўз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли ўйинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Муҳиддин ва Жамол Каримийлар билан борди. Муҳаммадражаб буларни кучанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, ўнгайсизланмасдан Саидий билан қучоқлашиб куришиди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча, ўнгайсизликларга урин бўлмади. У эшикдан кириши билан опаси бўйнига осилиб йиглади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемеҳр бўларсан, деб уйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшитиб, Саидийнинг кўзига ёш келди.

— Нимага йиглайсан? — деди у ўзини аранг тутиб.— Мана энди... келдим-ку...

— Еу яшишамай ўлгирнинг ўзи ёмон,— деди опаси, мушғони ерга қадаб,— сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжонингни курсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирам ўтиргани жой тополмай юрдики... Ўл-а, дейман ичимда. Бир куни Раҳимжонинг Салимхоннинг синглисини яхши кўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени ўша билан кўрганми... Энди, ука, мен мундан чиқсам учта гудак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қул-оғинг йўқ бўлса ҳам эркак бўлгин экан... Бунинг зихнави-ей!.. Мана энди, чиққан солиқ фойда туғиб ўн ярим минг сўм булиб келди. Энди Раҳимжон керак эканку! Ўл-а, худой таола... Ҳар ким уз феълидан кўрсин... Қайси куни ана у терговчи уртоғинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг уртоғи, деб... Эҳ-ҳа, айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтади. Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб ўтириби. Шуни олиб бераман, йўлинни топдим деди...

Опаси билан қилган озгина сұхбати, Саидийни бсгоналашиб кетгани бу оиласа яқин келтирди. Бу сўзларнинг ичиди нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Муҳаммадражабнинг узр сўраши шундай жўн булдики, буни Саидийнинг ўзи ҳам билмай қолди. Муҳаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Каримий Мирза Муҳиддининг елкасига қўлини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қиласар, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини сўраб, шу тобнинг ўзидаёқ ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг ўзи қолганда ҳам Муҳаммадражаб солиқ тўгрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай ўтди.

Бир ҳафтадан сўнг Муҳаммадражаб Раҳимжоннинг ёлғиз ўзини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ, Муҳаммадражаб индамади. У фақат Мунисхон тўгрисида сўзлар ва ўзини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай курсатар эди. Ахири Саидийнинг ўзи гап очди:

— Ҳўкумат савдо ишида сиёсатни қаттиқ ту-таётир... — деди, сўраётган папиросининг чўғига қараб.

— Ҳи... — деди Муҳаммадражаб, рюмка бўшатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб. — Қаттиқ, омон бўлсин, ҳи... Ерни ҳам олиб қўйди. Шу соликни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсак ҳам бўлади. Барака топкур оғайнилар шуни маслаҳат кўришади...

— Қанча солик чиқди? — деди Саидий үсмоқчилаб.

— Боқиманда дейди... Үн ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр бўлади, демас экан...

— Тулай оласизми?

— Энди... ҳи... тўлайману, тулагандан кейин «тўлашни билар экан», деб тагин чиқаради-да. Шуни тўламасдан дўконни йигиштириб қўя қолсан... Ҳўкумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳўкумат бунга нега кўнсин? Тулайсиз-да. Майли, туланг, бир йулинни қиласиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап бўлар...

— Ҳе... Ўзингиз... Йўғ-э... Сизга пул куп керак бўлади. Унгача топсак ҳам... Мунисхон энди банди жудо бўлиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёқقا бурди, аммо Муҳаммадражабнинг яна шу тўгрида гапиришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги ўртоғингиз, Мирза Муҳиддинми отлари? — деди Муҳаммадражаб, гуё Раҳимжонни хижолатдан чиқариш учун жўрттага гапни бошқа ёқقا бургандай. — Шу киши бирон йўл-йуриқ курсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Муҳаммадражаб гуё Саидийдан катта бир янгилик эшитгандай ҳайрон бўлиб, анграйиб қолди, кейин худди тамоман янги гап бошлаган бўлиб, ҳўкумат — дараҳт, унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи ўзи келади, демоқчи бўлди.

Саидий «маст булиш пайшанбалари»нинг бирида хушдан кетгунча ичди. Эртаси жума куни эрталаб Мирза Муҳиддин келди.

— Энди ичмайман, — деди Саидий Мирза Муҳиддинга қонли тупуригини курсатиб, — буни куринг. Ичган куним эртасига бутун милкларим безилайди. Тилим билан қаттиқроқ боссам қонайди. Ичсам битта-яримта ичаман...

Мирза Муҳиддин кулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам баҳар-

navи эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз. Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жүнатмас? Ҳа, дарвоқе, поччангиз билан яраштирганимни Аббосхонга айтдим. «Сайдийнинг ундан узоқроқ юргани яхшироқ эди», дейди. Кечаги сафар борганингизда қуйиб бердими?

— Э, қуйиб бериш қаёқда дейсиз, сүлоги үйнаб етибди-ю!..

— Нега?

Сайдий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам тушмади, анчага чўзилган жимлиқдан сўнг солиқнинг дарагини айтган эди, Мирза Мұхиддин үйланиб туриб тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси булмаган гап гапирди. Шу билан Сайдийнинг умиди узилди, бошқа ҳеч гапирмасликка қарор берган эди, шу куни кечқурун Мирза Мұхиддиннинг ўзи гап бошлади-ю, илож қилиш тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Буни Сайдий Мұхаммадражабга «илож йўқ», деб етказган эди, Мұхаммадражаб илжайиб ерга қаради, бир гапи бору, айттолмагандай кўринар эди. Сайдий «ё қарз сўрамоқчи, ё бошқа бирон тадбирни айтмоқчидир», деб үйлади, лекин иккаласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми? — деди Мұхаммадражаб, бирдан ёрилиб.

— Нима эди? Бир оз биламан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақиртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб үйлаган эдим. Танир эканлар... Қизиқ... ҳи... ярим кечагача чақчақлашиб утирдик. У киши ҳам... албатта... хизматдаги одам, мояналари етмайдиганга үхшайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим: зийрак эканлар, узлари фаҳмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз», дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмай Сайдий үйланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсан, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсан, ушанинг олдига кўчиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Мұхаммадражаб икки кун ичидаги омбордаги қолган-қутган молларни тарқатди, Мирза Мұхиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шуъбасига топширди. Мирза Мұхиддин кўрсатган одамлар воситаси билан ҳовли-

сини бундан икки йил бурун хотинига ўтказғанлиги ҳақида нотариусдан ҳужжат қилиб олди ва бу ҳужжатни бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қўшиб, хотинига топширди-да, шипшийдам бўлиб ўйиннинг давомини кутди...

Мирза Мұхиддиннинг режасига кўра солиқ масаласида Мұхаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Мұхиддиннинг ўзи олиб бориши, суд Мұхаммадражабни жазога тортмай, мол-мулкини мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд бўладиган ҳафтаси ҳамма нарса тахт бўлганда, маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини пораҳурликда айبلاغан бир фельетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Мұхиддин дарров эҳтиёт чорасини кўриб, уни қамоқقا олди.

XXXI

Муродхўжа домла ўз меҳмонхонасиага Саидийнинг кучиб келишга розилигини олгунча юрак-багри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунларида Саидийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган бўлиб, ҳозир ярашганлигини эшлиб, дод деб юбораёзди. Кейинчалик Мұхаммадражабни бу ердан жунатиш ҳақидаги Аббосхоннинг таклифини эшлиб, шунча севиндики, одатдагича «сиз тажрибали» дейиш билангина қаноатланмасдан, «доҳи, Аббосхон доҳи», деб қичқирди.

Апрелнинг бошида Мұхаммадражаб, майнинг охирларида унинг оиласи кетди. Бунинг устига домла кўпдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Саидийни ундан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхўжа домланинг жузъий айбларини курсатиш билан бирга, тил соҳасида қилган хизматини тақдир қилар ва ўқувчида унга нисбатан ҳам эҳтиром, ҳам қизганиш ҳисси уйғотар эди.

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг Кенжада бу мақолага қарши узун бир мақола ёзиб берганида Саидий ўқиб кулди ва шуни Кенжада имзоси билан босилишидан босилмаслиги яхшироқ, деб маслаҳат берди. Мақолани Кенжада муҳаррирга берган эди, муҳаррир галвага тоби йўқ эканини, бир газетада кутарилган масала ўша газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинитиши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидойи қоидалари тўғрисида

бутун бир соат сұздади; сұнгра, мақолани Саидийга беріб, марказий газета бошқармасыға махсус хат билан юборишини сұради. Саидий Кенжанинг күз олдида марказий газета бошқармасыға хат өзді ва үқиб беріб, конвертта солди. Марказий газета бошқармасыға адрес-ланган бу хат шу куни кечқурун Муродхұжа домланинг қулида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхұжа домланинг мәхмонхона-сига күчиб келди.

Нече минг сүм харжланиб ясатилған уй Саидийниki әди. У истаса — қора бархит билан қолланған диванга белигача ботиб үтириб, деворга осилған шарқ ва гарб адибларининг олгин рангли ҳал билан бұялған нақшы рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқиши-ни тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир яңгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қиласы; иста-са, чиройли жавонга терилған китоблардан бирини олиб, оәқларидан қуббаларигача никель каравотдаги шохи күрпа ва пар ёстиқлар орасыға күмилиб үқииди. Серсавлат иш столининг бир томонига таҳланған ёзув қоғозлари, құлига сиөхдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятта турған кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилған паттылам оәқ товушини чиқармайды. Ис-талған вақтда эшик ёнидаги кнопкани босилса, ичкари-дан оқсоқ хотин чиқиб, хизматта тайер булади. Булар-нинг ҳаммасини қилиб қўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилғандай, Саидийдан қўрқади, унинг олдига киргани-да, эшик ёнидаги курсида омонат үтиради ва киргани учун афв сурайди, аммо ҳар куни унинг олдига киришга ва икки-уч соат үтириб чиқишига бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бири Сораҳонни юз куриштириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йўлакда.— Ўз аканг!..

Саидий ўрнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сораҳонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сураш, үрисча, знаком булинглар...

Сораҳон панжалари орасидан Саидийга қараб, қад-қоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда Саидийнинг қулоги-га «чиپ» этган товуш эшитилиб кетди.

— Нече кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уяламан, деб ҳеч кирмайды. Нега уяласан?

Сораҳон иккала қули билан юзини қоплаб, оғлари-ни кериб ўтирад эди.

Сораҳон қочмайдиган, уялмайдиган бўлгандан ке-йин домланинг оиласида Саидийнинг илтимоси фар-мон, фармони ҳукм бўлди.

Саидий бу ерга кучиб келгандан кейин Мунисхон уни курганида мудом ўзини кулгидан аранг тутиб гагла-шадиган булиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сураган эди, Мунисхон, жавоб бериш ўрнига, Сораҳоннинг ундан қочиш қочмаслигини суради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сораҳонга ўзининг қарашини қандай қилиб айтиши билмас, нима деса сохта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сораҳондан жирқанишини Мунис-хонга қачон бўлса ҳам кўрсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXII

Бир куни Аббосхон кечаси Муродхўжа домланинг олдига келиб, қайтища Саидийнинг хужрасига кирди ва узоқ ўтириди. У нега матбуотда ҳеч нарсаси кўринмаслигини сураб, Саидийни койиди. Саидий биратула каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. У «катта» ёзиш учун аввал «майд» билан ўқувчи орттириш керак, деди.

— Мавзу кўп,— деди у,— хусусан, майда ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқеалар бор. Кенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йўқ,— деди Саидий,— мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатта чақирибдилар! Озодлик паранжи ташлашдан-гина иборат эмас, демоқчи бўлади. Бу гапни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг ифратини сақлаш керак. Уларни саноатта эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш — бузук хотинларни қоралаш билан бўлади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзу-даги унча ҳам катта бўлмаган бир ҳикоянинг планини тузиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўп олиб бермагани учун эрига талоқ хат топширади. Қишлоқнинг чапанилари бир

ойда бу хотинни бузишади. Хотин бирмунча одамларниң қамалишига, пичоқланишига сабаб булиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни уйлаб чиқариш учун фантазияга эга булиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий утун тайёр, ёзилганни күчиришдангина иборат эди. Ўшандай хунук, ўшандай хулқларга эга бўлган хотин — Сорахон эди.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ хўжалиги журналига юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқийди ва шунда ўз қизининг сифатларини кўриб, хафа бўлмасмикин? Яна ўзига деди: «Мунисхоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ўта берсин! Шу билан Сорахонга қандай қарашимни Мунисхонга кўрсатган бўламан-ку!»

Ўз боласини қўнгиз «оппогим», кирпи «юмшогим» десган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан ўз қизи орасида ҳеч қандай ухашлик кўрмади. Домла буни, ҳатто Сорахонга ўқиб берди. Сорахон аввал бу хотиннинг қасерда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий уйлаб чиқарган воқеа эканини айтган эди. Сорахон узун, ингичка бармоги билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам бўласиз», деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча ўртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга Саидийдан бундай гўзал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Кенжага ёқмабди. Ёқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий улимга тайёр булиб, кафанга қараб қолган булса, Кенжа ўз терисидан кафсан бичиб, суюгидан тобут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Хозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзуида маъруза қилиши керак булиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳазага бориб, маърузачининг номини курсатмаган экан. Мажлис бўладиган куни эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини кўриб нафси койиди: «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла ўзича,— отимдан ҳазар

қылсалар, гапимдан ҳам ҳазар қылсинар, илмимни хор қилмайман».

Домла бундай қарорга келишини жүрттага ҳеч кимга, ҳатто Сайдийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганлиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Кенжা бир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. У аввало, қўйилган маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди, сўнгра, модомики бу ксраксиз маъруза бўлмас экан, бу тўпланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Кўпчилик унинг таклифи ни маъқуллади. Аббосхон бу йигилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Сайдийнинг қишлоқ ҳўжалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Сайдий, қути учиди Аббосхонга қаради. Аббосхон ўз навбатида, «ишингиз бўлмасин, парво қыманг», дегандай ишора қилиб кўз қисди. Аммо Кенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият тугилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Сайдийга тасалли бермай қўйди. Хусусан, Кенжা Сайдийнинг «Ошиқлар»и очиқдан-очиқ шуро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги тұғрисидаги сиёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шуроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гурухлари террор йўлига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлигини, бунинг қишлоқ ҳўжалиги журналида босилуви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қылғандан кейин, Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтоҷ булиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тўхтатиб, охирги сўзни сўзлашга шошилди.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Сайдий Аббосхонга, йўлда кетаётуб.— Мен буни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа булдингиз, чоғи? — деди Аббосхон, Сайдийнинг елкасига қулини ташлаб.— Бундай булишини мен сизга шу мавзуни беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган бўлса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, кўп мартаба, жумҳуриятдаги ҳамма газеталарда танқид булишини хоҳлайман...

— Нима, биратула ер билан яксон булишимни хоҳлайсизми? — деди Сайдий.

— Асар қанча кўп ва қаттиқ танқид қилинса, ўкувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб ўқийди!

Саидий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиромас эди.

XXXIII

Оlamдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Мунисхон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу саф олдидан утиб боради. Мунисхон саф олдидан утиб бораётганилигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак эркакдан фарқ қила бошлади, ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан утиб кетганида қайрилиб қараашга мажбур қиласидиган эркаклар учрай бошлади. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршиисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Ўзининг ёнидами ё дунёнинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Мунисхон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукамали булади.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Мунисхон онасидан хунук бир гап эшиитди: акаси уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Мунисхон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта кўрган. Мухторхон ҳар келганда Аббосхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар ўтиришлар бўлар, қачон бирон сабаб билан Мунисхон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиқда бош қўйиш эҳтимоли Мунисхонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз ўтириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит! — деди Салимхон.— Мулойим, ширинсўз, қиздай йигит!..

Мунисхон бу «қиздай йигит»нинг мулойимлиги, ширинсўзлигидан кура йигитдай йигит қисганда қулининг оғришини афзалроқ куар эди.

— Менинг ўзимда ҳам ихтиёр борми? — деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми? — деди Салимхон кулимсираб.

— Йўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йўқ, синглим, бу тўгрида гапиришдан илгари

сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундан қатъи назар, мен сени баҳтиер қилишим керак! Тушундингми?

Мунисхон ерга қараб тек қолди.

— Биламан, нима демоқчисан,— деди Салимхон, давом этиб,— сен «муҳаббат» ва «мажбурият» тўғрисида уйлайсан ва «мажбурият»дан кура «муҳаббат» натижасида вужудга келадиган никоҳни ортиқ курасан. Ўйлаб қарасанг, иккови орасида фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси бўлган никоҳ яхшироқ бўлади. Фараз қилайлик, мен сени мажбуран куёвга бердим. Сен то у одамга кўникунча бирмунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси бўлган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, кўнишишни бошдан кечиришга мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга ўзининг ялтироқ томонларини кўрсатади. Унинг қора, чирик томонларини никоҳдан кейин курасан ва шунга кўнишишга мажбур бўласан. Шундай бўлгандан кейин бу икки никоҳ орасида қандай фарқ бор?

Мунисхоннинг кўз олдига Сайдий келди, хаёлида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир,— деди Салимхон, давом этиб,— бундан ташқари, хотин нима? Фақат она... Она... булиш учун эркақдан эркақни фарқ қилиш, менингча, зарур эмасдир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан фарқ қиласди? — деди Мунисхон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Йўқ... Албатта ота, аммо... Мен бошқа нарса демоқчиман. Муҳаббат тўғрисига келганда севиш ҳуқуқини эркақка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим.

— Хотин эркақдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тўғри. Табиатни қонун билан ўзгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қиласи: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам, бари бир — битта тугади, балки тугмайди. Бир эркақнинг йигирмата хотини бўлса, ўнта бола тугилиши мумкин.

Салимхон асл муддаосини йўқотиб қўйди. У, «хотин эркақдан кам» демоқчи, аммо бу фикрни нимага боғла-

моқчи булганини унугди, яна бошидан тушмоқчи булган эди, Мунисхон унинг сўзини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладингизда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳукуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим йўқ.

Шу кечаси Мунисхон кўрпага кирганидан кейин Мухторхон тўгрисида ўйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримда шундай кўрингандирда», деган фикрга келди, икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тулишади, чинакам йигитга ухшаб қолади, қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Богчанинг уртасидаги мармар ҳовузда олтин балиқчалар сувизб юради. Шабада эсганда дараҳтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йўқ,— деди Мунисхон сесканиб,— худо курсатмасин!»

Мунисхон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам юмалоқ эмас, қора билаги унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса ўртacha одам бўлар...

Яна бир куни Салимхон бир муносабат билан шу тўгрида ҳеч қандай эътиrozга ўрин қолдирмайдиган қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен ўйлайман, сенга ҳеч ўйлаш керак эмас», деди. Мунисхон бу сўзни эшитганидан сўнг Мухторхондан яна «уртacha одам бўлиш» белгиларини излади, топди, анчагина топди, аммо хилватга кириб йиглар эди. У узини турмага олиб кетилаётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсан гўрга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера бўлмасин, ҳозирдан куникишга мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиладиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат булиб қолди. У Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантирас эди. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кўчада куриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йўқми? — деди унинг кўзига тикилиб.

Мунисхон ерга қаради.

— Йуқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман.

- Рангинг қочгандай...
- Сенинг ҳам...

Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Мунисхон сингари, шу қийин ишни қиласар — Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Мунисхон ўзини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясаётган ожиз келган минутларида йигларди, Саидий эса ичар эди.

Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

- Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Мунисхон ўзини хурсанд кўрсатишига тиришиб.

Мунисхон шу билан, бўлажак куёвини яхши кўришини, ўзини баҳтиёр ҳисоблашини билдиromoқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Мунисхоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда... — деб гап бошлаган эди, Мунисхон сўзни кесди.

— Бўлди, бўлди... Қалин уртоқ эдик, аммо нима булиб ушандайлар... булганига ўзим ҳам ҳайронман.

Саидий унинг билагини секин қўйиб юборди.

XXXIV

Мунисхоннинг тўйи шу йилнинг кузида буладиган эди. Саидий сўнгги ойлар ичida Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясаётдан чарчаб, ўзига тасалли бериш учун янги, ўз назарида ундан кўра жўнроқ иштопди, қачон шу тўғрида ўйласа дарҳол ўзига-узи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ», дейдиган ва кўнглиниң фарёдини ичкилик билан босадиган бўлди.

Бусиз ҳам «маст булиш пайшанбалари» Аббосхон, Салимхонлар суҳбати, домла билан бўлган ўтиришлар — ҳаммаси Саидийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сораҳон унинг олдига тез-тез кириб турадиган бўлди. Қачондандир бошлаб чой ва овқатни оқсоқ

хотин эмас, Сорахон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Саидийнинг чойга майлини ҳам сұраб құяр эди. Бундан кейин тез фурсатда домланинг хотини ҳам юз күришди. Пакана, ориқ, юзи күкимтири — заҳил бу хотин Саидий билан биринчи күришганда «ўзимнинг ўғлим буласиз», деди, иккинчи күришганида эса титраб-қақшаб оқсоч хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У худди ҳозир шу оқсоч билан уришаёттандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг булиб кетди, куз жияклари қизарди. Саидий буни «Нега чой, овқатни оқсоч хотин олиб кирмайды?» деган сұропига жавоб деб үйлади.

Сорахон бир кирганды Саидий бошқа гап тополмай:

— Оқсоч хотин шундақа ёмонми, Сорахон? — деган эди, Сорахон құл силтаб:

— Онамнинг үzlари ҳам уришқоқлар,— деди.

Сорахоннинг онаси ҳар кирганды уйда қўнгилсиз бир воқеа ёки жанжал булиб утгандай бир кайфият қолар эди.

Бир куни Сорахон ҳеч кутилмаганды бир иш қилди: Саидий бир кечаси одатдагидан кура ҳушёрроқ келдида, яна қўчага чиқиш нияти бўлганлиги сабабли ечинмай, каравотга чўзилди. У хаёл суриб ётганида сескин эшик очилиб, Сорахон чойнак олиб кирди. Саидий ўзини уйқута солиб ётаверди. Сорахон қулидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидий уйғонмади. Сорахон уни учиб қолган гумон қилиб секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб, чойнакни олиб кўрди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган' одамнинг оёқ кийимини счиш, устига кўрпа ёпишни ҳар ким ҳам билади, аммо ушандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганды қули ётадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ уйланиб ётди. Унинг куз олдидан бу кунгача кўрган қизлар ута бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қулидаги чойнаги билан ажralиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қараашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сорахонга миннатдорчилик билдиримоқчи бўлган эди, эрталабки чойни, нима булиб, яна оқсоч олиб чиқди. Сорахон шу куни кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ булиб кетди. Учинчи

кун кечқурун Саидий Мирза Мұхиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдида учратди. У духоба паранжи ёпинган, қулида чиммат, күчанинг нариги юзидағи бир қыз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сұрашмоқчи булиб Мирза Мұхиддиндан кейин қолди. Сорахон юзини чиммат билан түсіб, Мирза Мұхиддинни үтказиб юборди-да, үзіта одат бұлмаган бир абжирлик билан бурилиб бир қадам ташлаганида Саидийга туқнаш келди. Саидий сұрашгани құл узатди.

— Нима бұлди, Сорахон, чиқмайдиган булиб кетдінгиз? — деди кайфдан қисилиціб милтіллаб турған күзларини унинг күзига тикиб.

Сорахон бу қараңға бардош беролмай, унинг күкрагига қараб туриб:

— Қовун сайлиға чиққан әдік...— деди ва Саидийнинг оқ шоҳи күйлагига қаердандир илашган қызил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма қыздардан ажратған бұлса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгина яқинроқ келтирди. Оқ күйлакка қызил ипнинг ёпишиб туриши бир нұқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор бұлмаган киши тез пайқайды. Демек, Сорахон Саидийнинг нұқсанлы булишидан манфаатдор әмас!

Саидий Сорахоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очық билмас эди. Шу күришишда Саидий катта бир нарса кашф қилды: Сорахоннинг күзи қора, киприлари бу қунгача күргани ҳамма киприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сорахон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади... Ахири бир куни «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ», деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янги бир фикр құшды: «Баъзи қыздар чиройли бұлса ҳам истараси совуқ булади, ҳуснда истаранинг аҳамияти зүр».

— Мұhabbat нима? — деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бұшатған рюмкасини столга қаттық қўйиб.— Ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч үзи әмас, ҳисдан гуллар ясаб безалгани. Бу гуллар қуриб түшса, ҳайвоний хоҳишнинг үзи қолади. Шу сабабли никоҳ учун мұhabbat шарт әмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишида маъно йўқ.

Бу түгрида шунча күп гапирдики, Жамол Каримий

«Мени яхши кўрган қизимдан айнитмоқчи», деган шубҳага тушиб:

— Муҳаббат борми, йўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигими, бундан қатъий назар, ўша қизни оламан,— деди.

Саидий учун эса у ўша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат муҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса бўлгани эди.

Бир куни Саидий газетага шошилинч равишда тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бормади, тушки овқатдан сўнги бир соат истироҳатини ҳисобга олмаганда, бу куни эртадан кечгача ишлади. Унинг кўзлари шунча толдики, яқин нарсалар узоқ, тиник ранглар хира кўринар эди. У қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кўзи қоронғилашди, боши айланиб, қулоғига гувиллаган товушлар эшитилди, сесин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган ўткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кутарилган чангни босган. Ҳаво соф. Даражтларнинг барги тиник кўк ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қуёшнинг қизгиш нурида жилваланаар эди. Саидий панжаларини чалмаштириб боши орқасига қўйганича узоқ айланиб юрди. У уйдан чиққанидан бошлаб қайтиб киргунича хаёлдан бушамади; шунча хаёл сурар эдики, ҳатто оёғини артмасдан кириб кетганини столнинг олдига борганида орқасига қарабгина билди. Бўялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кучган бир парча лой ҳам ётар эди. Саидий оёғини артиб кирди-да, яна ишга ўтирди, қоронғи тушиб чироқ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироқ ёқилгандан сўнг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади: супургини олиб кириб, энди энгашганида Сорахон кириб қолди.

— Вой үлай, Раҳимжон ака,— деди Саидийнинг қулида супурги куриб.— Сиз ишлаб ўтирганингиз учун ювдирмаган эдим. Қўйинг, бемаҳалда, ёмон булади...

— Озгина...— деди Саидий супургини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сорахон қўймасдан супургини олди ва уйни супурди.

— Хаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сорахон эшик олдидали латтани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сорахон то бу ишларни қилгунча Саидий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди, кейин

Сорахон жувон бўлганда қандай хотин булишини кўз олдига келтириб кўрди: жувон бўлганида тўлишганда ёмон бўлмас...

— Ишингиз булаёздими? — деди Сорахон дераза ёнидаги креслога ўтираётib.— Овқат яқин...

Унинг шоҳи кўйлакни кутариб турган кукрагига кўзи тушган Саидийнинг қулогига бу товуш жуда майин ва ёқимли эшишилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йигиштирилса бўлаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни бўйи бир жойда ўтирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен куни бўйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Ёмғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин бўлса...

У сўзини тамом қилмасдан Саидийнинг столи ёнига келди. Саидий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмаганидан кейин икки тирсагини столга қадаб, Сорахонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга ухшаш ёзлигингиз йўқ экан,— деди Сорахоннинг қулини ушлаб.

Сорахоннинг қулига Саидийнинг эмас, йигитнинг қули тегди. Сорахон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шуни билдириди. Саидий буни фаҳмлаб дарҳол қулини олди-да, шу дамни совутмай уз билагининг терисини чўзиб курсатди.

— Курдингизми, мен шунча семиришим керак...

Сорахон уз билагига қаради. Саидий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай беғараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзиб курсатмоқчи бўлди. Сорахон қулини олиб қочди ва кулди. Шу кулги Саидийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У Сорахонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичида аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал буни ўпай, қандоқ бўлганини кейин суриштираман», деди.

XXXV

Сорахон питиллаб қўймадими, ё бирор кириб қолишидан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Саидий Сорахонни ўша куни ўша тобдаги хоҳишича тузукроқ упа олмади.

Икки кун йўқ булиб кетган Сорахон учинчи куни кечаси кулимсираб, зада бўлган отдаи ҳурка-ҳурка кир-

ганида, Саидий яна унинг билагидан ушлади; аммо негадир бу сафар ҳам муддаосидагича ўпа олмади. Тузукроқ упиши учун, назарида нимадир кам эди. Сорахон деярли ҳар куни киради. Саидий ҳар сафар кеча мўлжаллаб қўйганича амал қиласди, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кўнгилдагидай булиши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта утгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Саидий ҳамон норози эди. Ахир бир куни ўзидағи бу туйгуни таҳлил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларнинг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи», деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни упиш бошқа ҳақиқий упишлардай муҳаббат ҳоврини бир оз пасайтириш булса!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунуги яхшилиги, муҳаббат ҳислар билан безатилган ҳайвоний хоҳишининг ўзигина эканлигига Саидий қанча бошқаларни ва шу билан ўзини ҳам ишонтиришга уринса, Мунисхоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳарҳолда, Мунисхон Мунисхонлигига қолди. Мунисхон билан биринчи марта учрашувини хотирлашнинг ўзи бу фикрларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Каримиининг миясини қоқиб қўлига беруви керак бўлар эди.

Саидий нима учун университетга киргани қанчалар маşaққат тортди? Университет уни Мунисхоннинг кўзи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши ксрак эди. Энди у нега мартаба, бойлик орттириш учун бунчалик жонини жабборга бераёттир? Мартаба, бойлик — уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Мунисхоннинг диққатини жалб қиласиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Саидий кечикди. То у мартаба зинасидан кўтарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққунича бошқа киши — Мухторхон ўзининг аллақандай фазилати билан Мунисхонни ўзига қаратиб олди.

Аммо Саидий ўзини унча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У ўзини мартаба погонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қиласди ва сўнгги қадамни ташлаш, назарида, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кўтарилиши билан булиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кўтармайди, нега Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори булажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлав-

ҳа құлмайды? Ахир буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Муродхұжа домла бунга ишониб неча минг сүм сарф қылди. Маҳмуджон афанди үзининг Туркияда күрган адилариға таққос slab, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йулинни Раҳимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий өзувчиликда сүнгги зинаға қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оғини кутаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч ҳикоя ҳам шунча шеъргина өзді, холос. У үз доирасидаги таңқидчилар, адабиёт назариясининг етакчилари таълими билан атоқли өзувчиларнинг атоқли бұлувлари сирини очмоқчи булиб, бундан илгарироқ «оламнинг бузук эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бурун Ёқубжондан ҳам камгап булган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуклиги ҳақида кетғанда, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап бұлар эди. Унинг адабий фаолияти «оламнинг бузук» эканини биладиган одамлар билан суҳбат қуриш, билмаганларга тушунтириш булиб қолди. У сұзлайды, фикрига құшилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолған гумон қиласы. Кенжә, Теша сингари кишиларнинг эса мия механизмидан бирон винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолған ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикрни англатиш учун бирон имо кифоя. Бир куни «сиеsat ёмон» демоқчи булганини Илҳомга күз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ булиб шунча завқ қылдики, ичида «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб қўйди.

Ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Саидий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар», деб атарди.

— Мен ўйлайман биз мохов эмасмиз,— деди Ёқубжон, бир куни босмахонада Саидийнинг биқинига туртиб,— йўқ, агар мохов бўлсак уни айтинг...

— Хуш? — деди Саидий, қулидаги оттискларни ўлчаетиб.

Ёқубжон жавоб бермай, қулидаги ўзи терган бир неча сатрли набордан оттиск олиш учун пресс ёнига кетди. У қайтиб келиб изоҳ бermoқчи эди, аммо метранпаж рухсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, оттиск олгани қўймаганидан кейин, вёрстка тамом

бўлгунча индамай, терган наборини тарқатиш билан овора бўлди. Метранпажнинг бу гапи Саидийга ҳам тсгди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қилар эди.

— Ҳеч шубҳасиз, биз мохов эмасмиз,— деди Саидий кўчага чиқишишганда.— Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нисга емаймиз? Гап — кузнинг зеб-зийнати...— деди Ёқубжон.

Саидий, жўралар тушунадиган одамлар бўлса, гап ейишга тайёр эканини билдирган эди, Ёқубжон эртаси-га жўраларни ном-баном айтди. Булар орасида Саидийга унча синашта бўлмаган бирмунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир мактаб мудири Зокирхон ҳам бор эди.

Саидий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг қўрқоқлигидан шикоят қилган куни курган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти утказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига ариза берди. Гуруҳ шикаст еди: булардан бир неча киши партиядан учирилди, бир нечаси тавба қилиб, тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида курсатди. Зокирхон эса ёлғондакам тавба қилди, орада бир неча ой утказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди, гуруҳ тор-мор этилди. Ургантган қиморбоз турли йўллар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор орттиради-да, бу эътиборга бир гуруҳбозлик қилиш билан барҳам беради. Бу шунча кўп такрорландиди, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гуруҳбоз» деб қўлини бўғиз қиласр эди. Зокирхон қулига кичкина чамадонини олиб, кўчага чиқсан куни ҳамма билар эдики, бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаётир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдиди, ким ёрдам қўлини чўзса, унинг башарасига қарамасдан қўл узатадиган бўлди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлиси-даёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошланишда бешта бўлган жўралар сони ойнинг охирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинса гуноҳ дафтарига ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт,— деди бир сафар Ёқубжон суюк кемираётib.

Зокирхон кулди.

— Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафкура суриштиринг!..
Зиёлилар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Сайдийнинг назарида, оламнинг ҳамма ери бузук, осқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузук, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина ўзини фароғатда ҳис қиласр эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товуши ингичка бир муаллим искардан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, кукрагига муштлади.

— Мен ўзимга тўқ, ҳар куни қазили ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиёлилар қурултойида мени сўқдилар. Сўксинлар!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У ўз навбатида Сайдийга қаради. Сайдий ерга қаради.

— Нима қилиш керак? — деди муаллим давом этиб.— Қани?

— Ташкил қилиш керак... — деди Зокирхон кулимсираб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон ҳозир гўшт ўғирлаб еган мушукдай, лабларини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИККИНЧИ БҮЛИМ

I

Саидий Мухторхонни түй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай, бет суюклари чиққан. Қулоқлари елпигичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган. Наҳот Мунисхон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллимини Аббосхондан тортиб Маҳмуджон афандигача ҳамма иззат қиласи. Маҳмуджон афанди у билан сўрашганда энгашиб, қулини упгудай булади. Саидий унинг Муродхужа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб, кулишиб ўтирганини кўргандан кейин, «ҳарҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсимнинг калити бунинг қулида бўлса керак», деган фикрга келди.

У бир вақтлар Мунисхоннинг турар жойини тасаввур қилолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий деган сўз эмас, ким билади, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи кўриниши тўгрисида ҳам шундай уйга борди. Унинг қархисида ўтирганида ҳар дам ундан бирон мўъжиза кутар эди.

— Дарвоқе, поччангиздан салом. Ҳаёлимдан кутарилибди... — деди Мухторхон Мирза Муҳиддин билан шахмат уйнаб ўтириб.

Саидий бир чўчиб тушди: Мухторхон Муҳаммадражабни танир деб сира ўйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир экансиз. Кўпдан бери хат олганим йўқ.

Мирза Муҳиддин қалтис бир шах берган эди. Мухторхон ўйланиб қолди. У шоҳни қайси катақка қўйса фойдалироқ бўлишини ўйлаб:

— Ҳимм... Кўп хат ёзишмаслик керак... — деганини узи ҳам билмай қолди.

Саидий ҳайрон бўлди ва бу сўздан мутлақо Муҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушунди.

— Ҳозир қасрда?

— Гарди... — деди Мухторхон ва Саидийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Муҳиддин бир пиёда суриш билан уни яна илгариги ахволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа билан банд булиб, нима деганини ўзи билмай жавоб берди,— ҳимм... Ўзгантда... Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йўқ, йўқ, очмас... Ўз... гантда...

— Ўзгантда нима қилади? — деди Саидий.

Аббосхон кулди. Мухторхон Мирза Муҳиддинни мот қилишга шошилиб, Саидийнинг саволини жавобсиз қолдирди. Аббосхон урнидан туриб, Саидийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қулини ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантта боришини хоҳламайсизми?

— Нима қилади у, Ўзгантда? — деди Саидий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантдами?

— Билмадим. Ҳай, Мухтор, Муҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Саидийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Муҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Муҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах.. шах... Биз ҳаммани таниймиз... Биз ҳаммани... гарди... Сиз бизни танимайсиз, холос. Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятдан қизарди.

— Сиз бизни танимайсиз-да, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Саидийни биламиз,— деди доналарни қайтадан тераётib.

Муҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини айтиб, Аббосхон Саидийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушунадиган одам куринади», деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сўзича, ср юзида мия механизми бутун одам бўтга бўлса, ўша — Мухторхон эди.

— Кўп иш кўрган одам,— деди у.— Қулидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танимайман, аммо биламан.

— Бизнинг йўлларга ҳам юрадими?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳарҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг яхши томонлари Мунисхонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳарҳолда, Мунисхоннинг шу бедавога нега кўнгил берганлиги, бу одамда қандайdir сир борлиги, бу нимжон одамнинг қўлида қандай тилсимнинг қалити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронгилигича қолди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан беркитиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан кутарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайин ўзида ичишга каттароқ хоҳиш сезар эди. У тўйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Тўйнинг қандай утганини эртасига Сораҳон сўзлаб берди: Мунисхон йиглабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёхлик булибди.

II

— Сиз Мунисхон ургонимни яхши кўрар экансиз, эшиздим... — деди Сораҳон бир кечаси Саидийнинг ҳужрасига кирганида.

Саидий, тошойналарнинг қирралари ёргуғ чироғ шуъласида ранг-баранг зис берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир иргиб тушди ва олаётган китобини яrim сугурилган ҳолича қолдириб, Сораҳонга қаради.

— Бирга юрган бўлса яхши кўрган бўлаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо беғараз...

— Бе, худо... беғараз эмиш! Йигит билан қиз бирга юрар эмиш-да, беғараз булар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз кўп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... беғараз гапиришамиз-ку?..

— Ўпишганларимиз, қучоклашганларимиз гаразга кирмайдими?

Саидий жавоннинг олдига нега келганини ҳам унуди, келиб жойига ўтирди. У ўзининг айтган гапидан хижолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла Саидийни «куёвим», деб таништирган, Саидий баъзан овқатни ичкарига кириб сидиган бўлиб, оиласда домланинг ўнг қули ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхурлик қилиб ўтириб, «Раҳимжон, Сораҳон билан шўхлик

қилманглар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рузани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сораҳонга «Мен сен билан бегараз гапиришаман», деб утирса, тагин ҳам Сораҳон йиғлаб чиқиб кетмади. Саидий сўзининг мантиқсиз эканига иқрор булиб, кейиндан Сораҳоннинг кўнглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба ўзи ҳисоб берди, оқим ўзини қаёққа олиб кстаётганлигини фаҳмлаб, кузини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса бўлар...» деб қўл силтади.

Шундан кейин у Сораҳонга эр булишга кўнича бошлади ва авваллари ҳуши келганда, кейин-кейин доимий равишда оилада ўзини куёвдай тутадиган бўлди.

Сораҳон билан Саидий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кируви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача маълум булиб, Сораҳоннинг онаси ҳаммага «биттаю битта қизимга ичкуёв орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди», деб юрди.

Муродхўжа домла ҳам мамнун. У энди Саидийнинг олдига бир хайриҳоҳ булибгина эмас, қайната булиб кирап эди.

Саидий Сораҳонга эр булишга кўнича бошлади, энди «булажак никоҳ бутун бойлик хазинасининг калитини қўлимга топширади», деб билуви керак эди. Саидийни шундай ўйга олиб келиш домладан кўп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳўқизни юбориш керак эканлиги сингари масалаларда Саидийга маслаҳат солар экан, Саидий ўзини бутун мулк-амлокка шериқдай сезар эди. Кейинги вақтларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сураш ўрнига, тўғридан-тўғри рухсат сўрайдиган ва Саидий қилма деган ишни қилмайдиган бўлди.

Саидий ўзининг «хунук бўлса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхури! Домла шу тўғрида гапирганда, Саидийнинг назарида домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қушиб бўлганидан сўнг кўп турмай уладиган кўринар эди.

Ер-сув, бир исча авлоднинг қушимчалари — тўлдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли ўзининг «Боги эрами» билан Саидийники. Оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Саидийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пустлогига етган заардан тортиб, ёмғир ёққанде деворнинг нам тортишигача Саидийнинг диққатини жалб қиласар ва кўнглига ғашлик солар эди.

Саидий баъзан кечалари кўрпада уйғоқ ётиб туш курди. У оламшумул ёзувчи: американлик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб турди; шундан сўнг бу серғавфо, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучогига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қуйқузилар, йилқилар, тоб ён бағирларида усган писта, арча, кўм-кўк ӯланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оқсан қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб турди. Унинг қасри орқасида ер юзидағи ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дараҳтлари ўстиради...

Саидий шу қадар кўп хаёл сурар ва бу манзарани тасаввур қилас, эдики, бу водий, ундаги қаср худди яқинда кўриб келгани жойдай кўз олдида турап эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш ўша водий, ўша қаср, ўша Ариадна, ўша гурраклар гуриллаб, асаларилар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамилиши шарт бўлган маҳалла қомиссиясининг раиси Мавлонқулов терговчи Мирза Муҳиддин томонидан эҳтиёт чораси кўрилгунча, бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қулида бир яrim яшар ўғилчаси билан қолган хотининг назарида бугун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг ўтиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта ўтар-ўтмас, рўзғорга қўл кетди. Икки ой ўтмасдан рўзғорда сотарли нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлади. Қавм-қариндошлар ҳам умр бўйи боқолмайди, ахир! Саводи йўқ, булганда ҳам паранжи билан столда ўтириб бўлмайди. Столда ўтириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очиқ юз, буш қул керак.

Саккиз ой утгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкасабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзib уни кафилга сўрашди. Терговчи Мирза Муҳиддин порахур Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдириди.

Гуноҳи порахурлик, аммо вақт ўтган сайин унинг устига янгидан-янги мағзавалар тўкилар эди: у — порахур, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг бобоси табиб бўлган. У — аллақандай кишини ўғли билан ўлдириб, сигирини олган. Ишқилиб, Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак ер юзидағи ёмонларнинг рўйхатини тузса, биринчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жиноят қонунлари мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланаарди. Терговчи Мирза Муҳиддин кафилга олмоқчи бўлиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йўқقا чиқди. Энди судни тезлатиш керак. Маҳалла фаолларидан бирининг хотини қулига оиланинг аҳволини тасвирловчи ариза ёзив берип, терговчи Мирза Муҳиддиннинг ҳузурига юборди.

Умрида маҳкамама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш, юзишни билмай туриб дарёнинг ўртасига ўзини ташлашдай эди: суд идораси қандоқ, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қилсин, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас, учишга ҳам уриниб кўради.

Суд идораси тасаввур қилганича бўлиб чиқмади. Оддий бино, ўзи кўриб юрган одамлар. Бугун суд унинг кўзига стол ва қоғоздан иборат булиб куринди. Мирза Муҳиддиннинг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Муҳиддин аризани олиб, хотинга ўтиргани жой курсатди. У аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошларини чимириди-да, бир қўлини галифе шимининг чўнтағига солиб, иккинчи қули билан аризани стол устига қўйди; сунгра ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тухтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини даргазаб курсатишга тиришиб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз бўлади?

Хотин йиги аралаш жавоб берди:

— Эрим булади...

**Мирза Мұхиддиннинг икки күзи титраб турған оп-
пок құлда эди.**

— Порахұрни шуро қонуни сира аямайды. Порахұр
шуролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шуролар ҳу-
куматига қарши...

**Хотин аччик йиги аралаш зътиrozи билан унинг
сузини кесди.**

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... Үзи
шувоқчи бир камбагал. Ҳукуматта сирайм қарши эмас.
Ҳаммага тушунтириб юrar әди.

— Қаршилиги куриниб турибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега бұлмаса шу өзіңдеңең
паранжини ташламадингиз? Бу қаршилик эмасми? Ҳу-
куматтің паранжи ташласин, деганини эшитмаганмидин-
гиз?

**Хотин құрқиб дудукланди. У ҳозир паранжини бо-
шидан олиб ташлашты тайёр, аммо үнгайсизланар әди.**

— Е факт шу ерга ёспенинб келдінгизми? — деди
Мирза Мұхиддин унинг үнгайсизланганини сезиб.

— Үзим... Уялиб...— деди хотин ва чимматини юзи-
дан туширди.

Давомли ғам-көйишден сұлиброк қолган бұлса ҳам,
бу тиниқ юз, қызыл гүлнинг гүнчасидай оғиз, ёш йилти-
раб турған узун қора киприкларни күриб, Мирза Мұхид-
диннинг күzlари үйнаб кетди, аммо сирни бой бермас-
дан қовоғини солиб, аризани яна күздан кесирған
бұлди.

— Ҳұп, касби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи,
бойми, камбагалми?

— Үзимиз күчманчи... Ҳеч нарсамиз йүк...

— Ҳұп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга
беришади. Эртага марказға кетмоқчиман, әхтимол би-
рон ой қолиб кетсам. Шунинг учун бу күн кечқурун
менга учранг, аризанғизнинг жавобини оласиз.

Мирза Мұхиддин адрес берди.

— Ҳұп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Мұхиддин керишди ва телефонга құл узатди.

Шу бугун кесілурун бормаса эртасига терговчи мар-
казға кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейинок
түғри уша адрес бүйича эртароқ бориб, күчанинг боши-
да үтирди.

**Кечқурун күн ботиш олдида гузардан дабдаба билан
үтган пар отли извош күчанинг бошида тұхтаб, ундан**

Мирза Мұхиддин түшди ва ҳеч қаёққа қарамай муюлишдаги ҳовлиға кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси үтказиб туриб кирганида уни бир йигит ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қулиға олиб эшикдан кирганда, Мирза Мұхиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар эди. Хотин бусагадан утиб, бир-икки қадам босар-босмас, ўтироқчи бўлган эди, Мирза Мұхиддин жой кўрсатиб кўрпачага таклиф қилди. Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулойим эди. Хотин паранжи-чимматини дераза олдида турган стол остига тиқди-да, худди ўйилиб кетадиган муз устида тургандай, қўркиб, қалтираб, кўрпачага ўтирди. Давомли ғам-койишдан оқаришган юз ҳозирги қўрқувдан бўз булиб кетди. Жимлик чўкди. Қаердадир ўргимчак уяга илинган паشا гингиллар эди.

— Ёзилиброқ ўтирангиз-чи! — деди Мирза Мұхиддин қисилган кўзларини хотинга тикиб.— Ёзилиб ўтираверинг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши ўтирибман...

Мирза Мұхиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқорироқ ўтиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни кўриб чиқдим...— деди Мирза Мұхиддин ёстиқни хотин томонга қўйиб.— Иш зўр...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиққа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб узини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Мұхиддин қулини унинг елкасидан ошириб узига тортди. Шу дамда хотиннинг бошига бир исча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган башарага туфлаш, учинчиси — Охунбобосвга арз қиласман, деб қурқитиш, тўртингчиси — дод дейиш ва энг охиргиси — юзини икки қули билан беркитиб куюниб ўифлаш. Ягона йўл — шу эди, шундай қилди.

— Хафа бўлманг,— деди Мирза Мұхиддин, сўнг, дастурхон ва шиша кўтариб кирган йигитга юзланди.— Тергов аллақачон тамом бўлар эди, бироқ янгидан-янги жиноятлар очилаётиди... Бир иложини қиласмиз...

Йигит рюмкаларга вино қўйиб бирини хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин куз ёшини артиб бош чайқади. Бу йигит

қанчалик уриниб олдиролмаганидан кейин рюмкани Мирза Мұхиддин олиб, хотиннинг қаршиисига чўккалади ва ишни бетўхтов судга чиқаришни ваъда қилиб, бир рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун ўтмай, дарҳақиқат иш судга чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сўнг, икки сутка унинг устида бош қотириб магзини тополмади: «Ахир бу одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бошига сўйил булиб тушар эди. Судья учинчи куни ишни қўлтиғига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшлитиб, Мирза Мұхиддинни чақирди ва:

— Бу ишнинг ҳар бир варагидан шахсий гараз ҳиди келади-ку! — деди.

Мирза Мұхиддин «Бу қандай иш экан» дегандай, уни қўлига олди, вараклади-да, эслаганига ишора қилиб қошини керди.

— Хўш, қандоқ шахсий гараз экан?

— Порахур дейилади, порахурлигига далил йўқ.

Хотин-қизлар озодлигига қарши дейилади, унинг қаршилиги нимадан иборат экани тўгрисида бирон қилмиши ишда кўринмайди. Хотинни зўрлаган, одам ўлдирган дейилади, даъвогар йўқ. Ҳоказо ва ҳоказо... Ахир, бунинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айблов фикрини, бундай пуфлаб шиширилган ишни кўрганим йўқ.

Мирза Мұхиддин ўйланиб қолди ва зўр бериб пешонасини уқалади, қофоз устига тушган юмaloқ-юмaloқ кирларни пуфлаб ташлади-да, ишни вараклаб, газетадан қирқиб олинган хабарни курсатди:

— Гап мана бунда... фирмата матбуоти бўлган газетанинг обрўйини сақлашида... Газета уни порахурлиқда айблайди. Асосий гуноҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жиноят содир бўлуви мумкин эканига далолат қиласиган ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо берилганда унинг порахурлигини назарда тутиб жазо берилади.

— Менингча, бильгъакс, бу фирмата матбуотининг обрўйини тўқади.

Мирза Мұхиддиннинг аччиғи келди:

— Порахурлиги рост, мен буни шахсан биламан!

— Ишда бунга асос бўларли ҳужжат йўқ.

— Ишда бор!

— Бўлса кўрсатинг... — деди судья қизишиб.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг ўзи ҳали суд олдида жавоб бериши керак. Яшириқча ипакфурушлик қилиб қулга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирқа матбуотининг обрўйини тўқадиган одамга тушиб қолган масъулият булмаса керак.

Мирза Муҳиддин эртасига Мавлонқуловнинг хотинига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни снгиллаштириб судга чиқарганимда, ҳалқ суди Иброҳимов ишни яна оғирлаштириди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган ҳалқ суди орасида қандай адоват бўлуви мумкин эканини ўйламади, чунки икки яшар гудак билан тул қолиш ваҳимасида гангиб қолган эди. Мирза Муҳиддин шундай қилдики, хотин эртасига вилоят газетасининг бошқармасига «Ҳалқ суди Иброҳимов мендан пора сўради, айб гаплар гапирди...» деб йиглаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга қўйган Саидий буни кутиб ўтиради.

Орада икки кун утмасдан Мавлонқуловни порахурликда айблаган ўша имзо билан яна кичкина бир фельстон босилиб чиқди. Бунда ҳалқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сўрагани ва уйига чақириб зурламоқчи бўлгани, йиртилган кўйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг қулида қолдириб, хотин қандай қочиб чиқсанлиги худди кўргандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд бўлиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайрлашди.

Хотини уни йиглаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиласман...

— Ёлғон, ҳаммаси ёлғон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг таги чиқар. Хайр, бўлар иш бўлди энди.

Мавлонқулов ўпкаси тўлганини хотинига билдирамаслик учун энгашиб ўғилчасининг бошидан ўпди; кейин ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик бўлади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Бизбу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг бўлармикан...

— Мен ҳам шуни ўйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Бегижоннинг хотини ўша ерда ишлайди...

—Шундай қил. Ўлмасак куришамиз. Бу ишнинг таги очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияга чиқинглар.

Унинг кўзи жиққа ёшга тўлди, ўғлини қулига олиб яна ўпди ва соқчи куришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У бурилиб ёғоч панжара орқасига ўтганда, ўғилчasi қичқириб қолди:

— Э, дада тетти... дада тетти... дада! Дада!.. Да-да!

IV

Мирза Муҳиддиннинг Муҳаммадражабга қилган бу жонкуярликлари — қиличнинг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга кўпдан-кўп миннатдорчилик билдириди. Аммо бу миннатдорчиликнинг тўлароқ булиши учун Муҳаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий Муҳаммадражаб келганда унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Муҳиддинни хурсанд қилишни мўлжаллаб қўйган эди. Муҳаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, бўлиб ўтган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодлиқдан энтикар деб ўйлаган эди. Аммо бундай булиб чиқмади. Муҳаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан боҳабар экан. У «Мирза Муҳиддин шундай қилибди, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни ўзи хурсанд қилмоқчи экану, менга айтишни лозим кўрмастир» деб ўйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Муҳаммадражаб тўлишган, юз ва буйинлари ёғдан йилтирайди, ўзи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Муҳаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишни ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Муҳаммадражаб бу кунларни Саидийнинг ҳужрасида ўтказди.

Орада бир неча кун ўтди — Муҳаммадражаб жим, Мирза Муҳиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида куни бўйи уйда утиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича саҳарга яқин келади. Саидий Мирза Муҳиддинга нисбатан Муҳаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат бўлар, ичиди «юзсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми дейман? — деди Саидий, бир кескаси, Муҳаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу сўроқни кўпроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтастирсизми? Йўқ, бизнинг ишга аралашибайди. Унинг иши бўлак.

Саидий, гарчи бу сўроқни шунчаки берган бўлса ҳам, Муҳаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади. Муҳаммадражаб умуман унинг саволларига шундай қисқа жавоблар берар эди. Саидий шу чоққача ичида «нега бу ёзилиброқ гапиришмайди?» деб юрган бўлса ҳам, ўзига айтмаган эди, бу сафар очиқ ўпкалади:

— Жуда қўрқиб қолганга ўхшайсизми?
— Нега бундай дейсиз?
— Энди... келганингиздан бери ёзилиброқ гапиришмайсиз. Мен келганда кетиб қоласиз...

— Йўқ, Раҳимжон, наҳот... Сиздан яширадиган гапим буладими... Энди, кечқурунлари учрашадиган срларга учрашаман... Сиз кечқурунлари ишлайсиз. Халақит бермайин деган уйга ҳам бораман-да...

— Бу важ эмас! Тугриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу чоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам кўрмайсиз...

Саидий ростдан ўпкалади. Муҳаммадражаб ваъдасининг устидан чиқмаган машинасидай, ширин сўз булиб сайраб кетди ва бирпасда Саидийнинг кўнглини олиб, орадаги тундликни кутарди.

— Ўзингиз биласиз. Ҳайдар Ҳожи билан иш бошлидик. Ишимиз ёмон эмас. Энди сиз билмаган нарса шуки, тенг шерик эмасмиз. Мен тўртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Е молни у топадими?
— Йўқ, дастмоя ургада. Мол топиш ҳам жун. Коопсративдан мижозлар кўп. Гап бунда эмас. Ўзингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоги чиқади. Бу чатоқликларга мен рўпара бўлсан бир кунда илинаман. Ҳожи бўлса ишнинг кузини билади. Ундан кейин баъзи амалдорларга инобатли. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч бўлмагандага яримга келтиради ё буткул йўқ қиласди. Аммо, лекин Мирза Муҳиддиннинг ит ялоги тилладан бўлгандир, порани иликдай ютади. Ҳар борганда Ҳожини курмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терговини олиб борди. Ҳамма «отишга ҳукм қилас» деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам,

бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилдан кессилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиқкан эмиш, деб эши таман. Асли терговчиликка ўқийдиган экансиз.

— Мирза Мұхиддин үша томонларга бориб турадими? — деди Саидий.

— Ҳа, бориб туради.

— Мухторхоннинг иши бошқа бұлса, унинг Ҳайдар Ҳожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Ҳожини билмайдиган одам йүқ экан. Унинг олдига бу ёғи Қашқардан, бу ёғи Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Мұхаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сүзлашни хоҳламас эди. Саидий яна үпкалади, аммо бу сафар үпкалаганини сұз билан эмас, ҳаракат билан билдирди.

— Үтган йили Ҳожи мени Үзгантта юборди,— деди Мұхаммадражаб давом этишга мажбур булиб,— түртта от олиб борган эдик. Бир одамнинг уйига түшдик. Кечқурун Мухторхон пайдо булиб қолди, мен билсам икки ҳафтадан бери шу ерда экан. Келганды ранги үчган, худди рұзгори опись бұлған одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сұрашмади ҳам. Мезбон билан пичирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга түшди. Үзингиз биласиз, мезбон ташвишманد бұлғандан кейин меҳмон үтиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон бұлмасдан, «лоҳас булиб кетаётібман» деб, жой сөлдириб өтдим. Мезбон күчага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен үзимни маст уйқуга солиб өтавердим. Иккови узоқ пичирлашиб үтириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан? — деди Саидий шошилиб.

— Эрталаб намоз вақтида таҳорат олиб кирсам, бир үрис башара киши келди. Мезбон у билан иккүч оғиз гапиришди-да, билмадим, нима сир үтдики, турған ерида тахта булиб қолди. Мен үзимни гүлликка солиб зсұн қўйиб турибман. Отилишга ҳукм булиб үз оғи билан ўлимга кстаётган одамни күрганман, аммо унинг ранги бу мезбонни кича эмас эди. Ахири

оғидан дармон кетиб тиззалари букилди — чүккалади. Ўрис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Ҳудо ҳақи, одам ҳаддан ташқари құрқса қизиқ бұлар экан: бир тұғрам нонни оғзига солиб чайнайчайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сұрамадингизми?

— Ўзи сирни бой бермасликка уриниб турибди, айтиб бұлмайдиган сир бұлса, «білган экан» деб үсал бұлмасин, дедим-да, сұрамадим. Нонуштадан кейин Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқын «Самандар құрбоши үлдирилди» деган дув-дув гап тарқалди. Бу құрбоши ҳукumat билан ярашиб кирганига икки кунгина булған экан. Кейин билсам, агар шу құрбоши үлдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишнинг важи шуки, Мухторхон Самандар құрбошига яроғ-аслаша етказиб турған экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир иши тушиб қолди, жонига ора кирмаганимда, кетар эди.

Саидий Мухторхоннинг унга қандай иши түшганига қизиққан эди, Мұҳаммадражаб гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг галвасини эшитиб күнглим ғаш булди. Ҳожига айтған эдим, «мен Мухторхонга тайинладым, хотиржам бұлинг» деди. Кейин билсам, Мирза Мұхиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан. Албатта, Мирза Мұхиддин бир ёқдан сизнинг юз-хотирингизни қилған бұлса, иккинчи ёқдан энди... яхшилика яхшилик қайтади-да...

Саидий, Мирза Мұхиддиннинг жонкуярлыклари кимнинг туфайлидан эканини яхши англали, аммо Мирза Мұхиддинга булған меҳри заррача қайтмади.

Саидий, Мұҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга солди, унга сон-саноқсиз суроқлар берди. Бу суроқларга берилған жавобларнинг ҳар бири чигал қалаванинг учини топиб берар эди.

Соққа үйнаб чүнтагини ёнғоққа тұлғазған ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келаётған киши — ҳар қайсиси үзича мамнун, үзича баҳтиер, аммо булардан ҳеч қайсисининг мамнуният ва баҳтиерлигини ҳозирги Саидийники билан тенглаштириб бұлмас эди.

Асаларининг гинғиллаши, расида қизларнинг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гұдакнинг дастлабки айтған сұzlари — ҳаммаси қулоққа ёқади,

аммо Мұхаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди.

Саидий Мұхаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сүзлаган ҳар бир ҳодиса, воқеа, Саидий билган ҳодиса ва воқеалар орасига түшиб, уларни бир-бирига боғлар эди.

V

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайды». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сүнг ҳам ҳикматли сүз булиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Ўйда сукут қилиб утирган эшон қор ёғаётгани түгрисида каромат қиласы. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг түйнүктан қараши бўлмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари кўп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноқсиз ва буларнинг ҳар бири, ҳатто эс-хуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ут кечиб бўлса ҳам югурадиган Еқубжон — сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб кар қилган киши үзини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмахона ишчиларини текинга ўқитади. Муродхўжа домла — «қишлоқ ҳалқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ», деб юрган одам кўкламда уша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар ўқий бошлади. Булар ва буларга ўхшаган сон-саноқсиз ҳодисалар бўлди, булаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар түгрисида Саидий фақат Мұхаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқеаларни эшитганидан кейингина ўйлай бошлади. Унинг фикри уйғонди, шундай уйғондики, ҳатто аллақачонлар утиб кетган ҳодисаларни ҳам ўйлаб кура бошлади. Нега Абосхон Мұхаммадражабни Ҳожига қўшиб қўйди? Нега Мунисхон — табиат ҳайкалтарошлиқ ҳунарини бошлаганидан бери мислини яратмаган бир мўъжиза, анор сувининг томчисидай тиник, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қумлоқда дам олиб ётган калтаксакнинг кўзига ўхшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги бор гумон қилган ва

шундай деб эшигтан эди, кейиндан маълум бўлдики, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сўнгги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «катта бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтирди. Энди бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уша механизмни ҳаракатда кўриш керак. Саидий ўзини бу механизмнинг бир винти булиб чиқишига ишонар ва қаеридаги, қай дараҷада зарур винт эканини билгиси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламни кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қингир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тесилган лаҳзалари, ҳар бир факт ҳақиқат бўла бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам бўлар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг эски ярасини янгилади, тўрт-беш йил ичida хийла битиб қолган яранинг юзини гўе қиргич билан тирмалади. Эски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ бўлади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан ясашга унинг шахсий ҳаёти кўмак берар эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа домланинг кўзи билан қаарар, ҳар бир товушни унинг қулоғи билан эшитар эди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилик унинг жонига қасд қиласи даражага етди. Бундай қарама-қаршилик кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни ҳалқ вакиллари деб уйлагани ва шунинг учун кслажакка умид билан қарагани учун бўйини сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини билади, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизмнинг қаеридаги ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо буни ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қилас, баъзилар елкасини учириб, гапни бошқа ёққа бурав эди. Саидий Ёқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ушандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажант қилди. Нега гапни тез фурсатда ўстириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини биритириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар Ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган»

одамларни кўзда тутар эди. Ёқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сояси юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу бўлиб, гапни ёшлар ҳисобига ўстириш тўғрисида шама қилишар эди.

Сайдий кунди, катта механизмни излашдан тўхтади, энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш ўрнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайидан эди.

Мунажжимлар қуёш тутилишини қандай қарши олса, Сайдий «ташкил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қаршисида турган киши олдида ҳозир ўйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сўраган хотиндай эшилар эди. Компаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Сайдий қайси ҳолда бўлмасин бир томонга интилар эди: «Ташкил қилиш керак, кенгайтириш керак!»

У янги йулга кирган ёш боладай шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдики, бу жўраларини ваҳимага солди.

Сайдийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «устабузармон» мураббийлар, зотан душман бўлган дўстлар, бадҳоҳ хайриҳоҳларнинг тарбияси, насиҳати, танқицига ўхшар эди.

Ҳали балогатдан икки қадам берида турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яххисану, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу тоқда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшитгуси келади, агар шунгача қизлар билан иши бўлмаган бўлса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида кўп ичиб, маст бўлмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳаммавақт ва ҳар кимдан эшитгуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашином, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайриҳоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва кучини билишар эди.

Сайдий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди,

жўралардан бир нечасини «қусн юраклар, қуснлар: шитир этган товуш эшишилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деси, навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Буталабар ичида яширин варақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад ҳам қилмади ва одатдагидан эртароқ тарқалди. Ким қандай кайфиятда кетган бўлса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийлашди. Саидий эса үзини доҳий ҳис қилар эди.

Орадан бир ҳафта утгандан сўнг бир куни кечаси Муродхўжа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга утирағиб гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор, — деди кулимсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У утган кечаси Сораҳон чиққанда, ҳол-жонига қўймай, ярим кечагача олиб утирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдини олишга шошилди:

— Ўтган кечаси... — деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқалоқлик кишини нобуд қилади!

— Йўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди:

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сўзлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хўш?

Саидий қўрқиб кетди.

— Бир ножӯя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз, — деди домла давом этиб. — Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен уйлайман, бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай булиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб бўлмайди. Мен биламан... Тажрибали...

Саидийнинг вақти чоғ бўлиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаштириб, буни мен вужудга келтирағистирман, деб уйлайсиз шекили... Шундай бўлса керак, йўқса бунчалик шошилмас Эдингиз.

— Йўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ. Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

— Қасқдан биласиз шундай марказнинг йўқлигини?
— Булса бизни танитинг, бизга раҳбарлик қилинг.
Домла кулди.

— Раҳбарлик қилаётган булса-чи?

Саидий шунча кўп сўроқлар бердики, Муродхўжа домла мўлжалидан ортиқроқ сирни айтиб қўйди.

Саидий узининг лойиҳалари билан кўнгилсизлик түгдирган кечаси, Ёқубжон тўғри домланинг олдига келиб воқеани баён қилган эди. Домла кўп масалани узича ҳал қиласидиган ва шунга хақли бўлса ҳам, буни якка ўзи счолмай, навбатдан ташқари мажлис чақириди. Домланинг уз фикри — Саидий етилганлиги сабабли бирмунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қоидадан Саидийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Саидийнинг бу шошқалоқлигига, узини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашаар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Саидийни қисман хабардор қилиш керак, у вилоят қўмитаси ва марказий қўмита борлигини билсин, аммо ундаги одамларни шахсан танимасин. Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини бир риктириш»га шошилмайди ва устида жиддий бир маъсулият сезиб тийилади.

Муродхўжа домла буларнинг ҳаммасини Саидийга айтди, яна «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қўйди. У Саидийнинг кўнглига қараб ўтираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачиликни сақлаб қолишига бўлган тараддудига оид бирмунча фактларни, бошқа жумҳурият билан бўлган алоқа сингари яна кўп сирларни ҳам айтар эди, Саидийнинг қисташига қарамай, ўрнидан турди-да, чиқиб кетаётib, эҳтиёт булиш кераклигини, Ёқубжоннинг сўзидан чиқмаслик лозим эканини ва жўралардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Саидий, кўп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиги чиққандай, чуқур нафас олди ва ёчиниб кўрпага кирганидан сунг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қилар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичидаги үтқир нотиқ, ҳарбий ишга ўтакетган моҳир бир кипи бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қилар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воси-

таси билан куйдирувчи нур ихтиро қилар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдирар, ҳали пўлатдан кийимлар кийиб, узи якка зирҳли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ўхшаган интиҳосиз хаёллар ичидаги үзининг водийга солажак қасри юзиб юрар эди.

Муродхўжа домла ҳам талай вақтгача ухлай олмади. У қўмита аъзолари билдиришни лозим курмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб қўйди. Шу дуруст бўлдими, нодурустми? Домла ўйлай-ўйлай ахири, дуруст ва бошқа сирларни ҳам билдиришнинг зарари йўқ, деган натижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қўмита аъзоларидан баъзилари «Саидийни умумий қоидадан мустасно қилиб бўлмайди» дер экан, улар учун Саидий бошқа ўнлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учунчи? Домла учун Саидий — бўлажак куёв! Саидийнинг оғзи бўшлиги, шошқалоқлиги хавф келтирадиган булса, қўмита аъзолари айтгандай, ўз устида бир масъулият ҳис қилганидан кейин тузалади, тийилади.

Ростдан ҳам Саидий кейинги кунларда анча тийилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кура ҳозир чин кўнгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масхара қилишни, обруйини тўкишини, ё бўлмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришни фойдалироқ кўрар эди.

Домла унинг олдига тез-тез кириб тураган, ҳар кирганида Саидий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва кўп вақт бунга муваффақ булар эди. Икки орада утадиган гапнинг мавзуи нима бўлмасин — ой кувишими, сигирнинг камсуглигими, оқсоқ хотиннинг ёмонлигими, фаний ихтироотми — барибир унинг охири ташкилотга келиб тиралар эди.

Кўп вақт ўтмай Саидий Муродхўжа домла вилоят қўмитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ булган кўп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни ўз урнида ва у «кatta механизмни» ҳаракатда кўрди.

Бир жума куни Саидий Муродхўжа домла билан улфатчилик қилиб ўтирганда Ёкубжон келди. У утираётуб, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Саидийга «сиз товуқсиз», деди. Ёкубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайин ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳни кечиктиради. Буни ҳамма, жумладан Саидий ҳам билар эди.

— Домла, сиз айтганмисиз бу кишига? — деди Еқубжон, Саидий узатган пиәлани олаётіб.

— Йүқ, айтганим йүқ. Ўзларинг ұзаро гаплаша беринглар. Мени ә бошқаны аралаштирунглар. Коидани бузманглар.

Саидий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сұнgra Еқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Суз нима тұғрида кетаётгани анчадан кейин маълум бұлди.

Товуқ жұжа очганидан кейин, то жұжалар үз донини үзи топиб ейдиган, хавф-хатардан қочиб қутула оладиган бұлгунча парвариш қилади. Жұжалар шу даражага етгандан сұнг товуқ «бор энди, үз донингни үзинг топ. Сен ҳам она бул» дейди, яъни, «етим қилади». Еқубжон ва унга үхшаган дуне күрган «она»ларнинг вазифаси — тухум босиб, жұжа чиқариш — гап ташкил қилиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «стим қилиш» — «бор энди, сен ҳам мендек тухум босиб, жұжа чиқар» дейиш эди. Гап шу тұғрида кетар эди. Еқубжон буни икки-уч оғиз сұз билан айтгандан сұнг, домла унинг берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгрөқ англатишга мажбур бұлди: навбатдаги гап мажлисида Еқубжон гап доирасини кенгайтириш тұғрисида масала құяди ва Саидий, рози булиш билан бирга, бу ишни қандай бажариш ҳақида гүе үз фикрини айтуды керак эди.

Саидий, домланинг узоққа чұзилған сұзига қулоқ берар экан, үйга толди. Шу вақтгача у, «ташкил қилиш» тұғрисида үйлаганида, назарida, сон-саноқсиз кишилар бир оғиз сұзни кутиб турғандай эди. Аммо ҳозир, буйнига маълум бир вазифа түшгандан кейин шундай одамларни хаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас эди. Бундан бир-икки соат бурун қулогига әшитилиб турған дод овозлари қүшиққа айланды: Маҳмуджон афандилар билан тұлған олам Кенжалар, Тешаларга тұлди. Булар орасида Саидий юргани йүл эмас, қочиб беркингани тешік ҳам тополмас эди. У хаёлида газета бошқармасини излади. Йүқ, «тушунадиган одам» йүқ. Университетдеги танишларини хаёлдан кечирди. Буларнинг ичидеги танишларини үйлаганида юрагини ваҳм босар эди.

Хархолда Саидий бу вазифани қабул қилди ва навбатдаги гап мажлисида, Еқубжон масала қўйганда, Еқубжон ва Муродхұжа домла үргатған сұзларни майнадай тақрорлади.

Агар қароқчи, Муродхұжа домланинг йүлини түсіб, «жонми, ҳаменми?» деса, домла «ҳамен» деганини үзи ҳам билмай қолади. Борди-ю «ҳаменми, Сайдийми» десса-чи? — Ҳеч шубҳасиз «Сайдий» дейди, чунки, келажакда катта ҳамен зөгаси булиш умидини йүқотищдан күра, ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамендан айрилиш яхшироқ.

Сайдийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг андак күнгилсизланиши жуда қимматға тушуви мүмкін эканини домла билар эди, шунинг учун Сайдий оз вақт ичіда ундан ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид күп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг мүддаоси — қызил байроқ үрнига күк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ бұлады, унинг ҳимояиси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очған киши Сайдийнинг отасидай үзини осмайды. Водийга қаср солищ, канизаклар, чүрилар сақлаш ва ҳоказолар мүмкін бұлади.

Сайдий иш бошлади. Унинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У кечалари үйлаб ётиб, кимнинг олдига боришиңі ва қандай қилиб гап бошлаш түгрисіда маълум қарорға келади, аммо тонг отғандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, үзини тамоман ожиз сезади. Сайдий босмахона комсомол ячейкасининг сскретари Пұлатовнинг олдига боришга бел боғлаганида ҳам шундай бұлды.

Пұлатов босмахонага янги келган, илгари бошқа босмахонада ишлар эди. Сайдий Еқубжон сингари ҳарф теришни үрганмоқчи булиб, босмахонада юрганида уни күрар эди. Сайдий бир куни терған ҳарфини сочиб юборди. Бунча сочилған ҳарфни жой-жойига қўйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Сайдий учун күп қийин иш эди. Шунда Пұлатов келиб, сочилған ҳарфларни йиғишириди ва жой-жойига қўйди. Иккови шу муносабат билан танишган эди.

Пұлатов сұнгги вақтларда Сайдийнинг комсомол эканини эшитиб, бир неча марта «бизнинг ячейка учётига келинг» деб мурожаат қилди. Сайдий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдириласдан «университет ячейкаси учётдан чиқармаётір», деб юрди. Пұлатов Сайдийни газстанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиққан ғзуучи деб ҳурмат

қилар эди. Саидий бир неча марта унинг ҳужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхужа домланинг тили билан айтганда, унинг «қўйнига қўл солиб кургани» йўқ эди.

Саидий кечқурун унинг ҳужрасига борганида ҳеч кутмагани бир тасодиф устидан чиқди. Унинг ҳужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида кургани йигит — «Пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ср питдириб оламан» деган батрак — Йулшибой утираси эди. Унинг устида яхши бесқасам тўн, бошида чуст нусха дўппи, белида шоҳи қийик, оғигида қишлоқ йигитлари яхши курган пошнаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо ўзининг кўзига ишонмас эди. Йулшибой дарҳол ўрнидан туриб, Саидий билан қучоқлашиб куришди. Йулшибойдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлидаги бир йигитча ҳам сурашди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз? — деди Пулатов Йулшибойга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин тургандар. Оббо, ўртоқ Саидий-еи... Бир кўрай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшишиб, босмахоналарни қидирар эканман-да, деб қўйган эдим... Хуш, тинчмисиз, димогингиз чоғми?

Йулшибой Пулатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пулатов секретарлар курси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмахонада ҳарф терувчи эди. Йулшибой дарсдан бўшагандан кейин Пулатов ҳужрасига келар, ўзининг хушчақчалиги, очиқлиги билан унинг ҳордигини чиқарава шу билан бирга дарсда тұшунмаган нарсаларини сўрап эди. Пулатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йулшибой билан суҳбат қуриб, унга билганларини ўргатишидан эринмас эди. Пулатов унга шунча ўргандики, ишдан қайтганидан сўнг Йулшибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлғунча Йулшибой билан бирга утираси эди. Бир куни Йулшибой қаердандир «Ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни топиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай пайдо бўлганинг кераги йўқ. Бу одамлар қандай булиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунаقا китоб чиқаринглар», деди. Пулатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб, шундан

сунг Йұлчибой ҳарф терувчилардан күп үртоқлар ортириди. Йұлчибой шу кунлардан бери Пулатов билан иноқ. Пулатов бу ерга келганидан сунг Йұлчибой шаҳарға ҳар тушганида уни күрмасдан кетмас эди.

Йұлчибой үзининг қандай үқигани ва ҳозир қишлоқ шүросида секретарь булиб ишластгани тұгрисидаги ҳикоясини тутатгандан сунг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз үқийсизми? — деб сүради.

Бу йигит эшитмади. Саидий саволини яна қайтарған эди, Йұлчибой дархол Саидийни огохлантириди:

— Чап қулоги кар, сира эшитмайди...

Йұлчибой, «Сенга айтәстир» деб йигитнинг тиззасига туртган эди, йигит Саидийга үнг қулогини тутди.

— Чап қулогингизга нима қилган? — деди Саидий. Йигитдан илгари Йұлчибой жавоб берди:

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик! — деди Саидий Пулатовга қараб, — нима гуноҳ қилган әдингиз?

Йигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Кимсан деган бола билан құриқда мол утлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сүради. Кимсан «йүқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдым. Йигит Кимсанни бир-икки қамчи урди. Шунга алам қилиб, Кимсан отамга «үғлингиз қурбошиларга ён босди» деб чақибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йүқ, десанг-ку тұгри келиб иккови ҳам құлға тушар эди», деб мени урди. Акам келиб қолди: ажратармikan десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулогим... Бир ойгача дүхтирга қаратдим, бұлмади.

Шу муносабат билан сүз босмачилик тұгрисида кетди-ю, Саидий үзини овсарликка солиб уртага босмачилар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йұлға кирған энг яхши йигитлар»ға ачиниш рұхи бор эди. Пулатов бир нима демоқчи бұлған эди, Йұлчибой унинг сүзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хұжайин «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хұжайин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йүқ. Батрак гап қайтарса, хұжайин пичоқ сугуради, болта күтаради. Буни мен үз күзим билан күрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хұжайини Ниәзмат Ҳожи ёмон, деди, батрак гап қайтарған эди, Ниәзмат Ҳожи уни бир кечада йүқ қилдириб юборди... Ҳозир батраклар, камбағаллар ҳар ерда хұжайинга гап қайтаради, илгаригидай

шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай бүлганидан кейин ҳамма хұжайиnlар ҳам пичоқ сугуриб, болта кутаради... Босмачилик үша хұжайиnlар күтарған болта...

Йұлчибояннинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзуни давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб урнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу суҳбатда ҳеч қандай тортишув бүлгани йүқ, лекин Саидий үзини узок тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз құнғизсиз, — деди Еқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғыз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди. Еқубжон қоғоз титкилаб үтириб, яна дүнғиллади:

— Қандақа құнғиз денг!

— Хайр, қандақа құнғиз? — деди Саидий.

Еқубжон маҳфий бир гап айтмоқчи бүлгандай, у екебу ёққа қаради-да, сұнгра пицирлади:

— Отнинг тезагини яхши күрадиган құнғиз... Отнинг тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қила-ди, аммо ҳаммавақт уясининг оғзига сиғмайдиган тезакка өпишади. Мәҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини тезак билан беркитиб қўйиб, үзини-үзи қамайди.

Саидий үйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини сурәтирсизми? — деди Еқубжон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган бүлсам, аввал сизни юмалатар әдим, — деди Саидий кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Еқубжоннинг рамзига тушунған бұлса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга күп уринди, бир неча ёшларнинг қўйинларига қўл солиб курди, аммо ҳеч иш чиқаролмади, чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар бир хавф түгдериб, бундан сұнгги фаолиятининг йулини беркитар әди; оқибат шундай бүлдики, бирорнинг олдига боришга, даромад қилишга беziллаб қолди. Еқубжон уни құнғиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қилмоқчи әди.

Саидий үзини оқлашга тиришди:

— Менинг үрнимда бүлганингизда сиз ҳам шу ҳолга тушар эдингиз.

— Йўқ, мен сизнинг ўрнингизда ҳам бўлганман, лекин қўнғиздай қамалиб қолганим йўқ.

— Нима қилдингиз?

— Ташибил қиљдим.

— Ташибил қилганингиз билан янги одам топганингиз йўқ-да!

— Нега, мана сиз, Зокирхон...

— Менни сиз шу йўлга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг шу йўлга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас, узимнинг бирлаҳза ўйлашм кифоя эди. Мен инқилобдан ютқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шундай. Қани, шу тўққиз кишининг ичидагизни усталигинги орқасида шу йўлга кирган ким бор? Бундай одамларни бир жойга тўплаш қийин эмас. Бундай одамлар ҳатто ўз-ӯзидан ҳам тўпланиб қолади. Сиз Кенж, Пулатор ва бошқа шунга ўхшаганларга таъсирингизни ўтказинг, қойил қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз менинг комсомолдан юлиб олган бўлганингизда ҳам, янги бир нарса олганингиз йўқ. Мен ўз маҳалламдан кетган эканман, қайтиб келдим.

— Шундай бўлса, нега шундақа одамларни топиб, ишни шулардан бошламадингиз?

Ёқубжон бориб жойига ўтириди. Сайдий, қаршисидағи деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича ўйланаб қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлган эди, эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин домла салом бериб кирди. Ёқубжон дарҳол сўрашди. Сайдий ҳали ўрнидан туришга улгурмаган эди, Салоҳиддин келиб қўл берди. Сўрашганда бу одамнинг бир вақтлар ср ислоҳоти муносабати билан бўлган зиёдилар кенгашида сўзлаган сўzlари Сайдийнинг қулогига эшистилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексайган. У вақда мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамоман оқарган, буйин томирлари чиққан. У ҳассасининг ёрдами билан курсига ўтириди, қайрилма ёқа камзулининг чунтагидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардаммисиз, — деди Сайдий ва узи била туриб яна сўради: — Ишлаётисизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжайиб қуя қолди. Сайдий ҳам саволни жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудири Салим-

хон соглом мафкура, соглом тарбия ғамхури булиб қилган докладларининг бирида Салоҳиддинни янчид ташлади.

Салоҳиддин домла муаллимлик қилган мактаб деворий газетасида миллатчилик руҳида ёзилган бир неча шеърлар босилган. Бир бола давлат арбобларидан бирининг ҳайкалини уриб синдирибди. Бир бола үзининг хотира дафтарига «Катта бўлганимдан кейин инқилобчи булиб...ни йиқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нуқта нима деб суралганда «шўролар хукумати» дебди. Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам муболага қилгани йўқ.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси болаларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини синдирган, на катта бўлганида «инқилобчи» бўлмоқчи бўлган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «буни менга фалон муаллим ёки мураббий ўргатди» деёлмайди.

Айб кимда?

Синфий ҳушёрликка чақирган Салимхон, бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сўнг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими ё кечасию қундузи мактабда, ётоқхоналарда буладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппоқ деб бўлмайди, аммо ҳамма иллат Салоҳиддинда! Калтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бушатилди. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб уни мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида заҳарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида дикқат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топшириқни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой утиб, унинг буйга етган қизи вафот қилди.

Педагог ўз шогирдларини, ота ўз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи баравар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севикли шогирдларидан бир неча дафтар, севикли қизидан — оч қизил ласта турли рангдаги ипаклар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддин-

нинг кўзига ёш келса, дафтарларга қараганда бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Ўртоқ Саидий, — деди Ёқубжон, — домла кўп қийналгандир. Ёрдам қилсак, деган уйга бориб, кеча контора мудири билан бир гапиришиб кўрган эдим. Бизга кассир керак, десган эди. Шунга... муваққат бўлса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади! — деди Саидий, кейин афсусланиб оҳ тортди. — Қийин экан-да... ўттиз, ўттиз беш йиллик муаллим...

— Эски зиёли, — деди Ёқубжон, — бурининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тушунди.

— Энди, ука тарбия масаласи кўп нозик масала. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилинган қувватни фойдали ишга айлантириш қобилияти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятта фойда етказиш қобилияти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилиятини ортиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича кўпроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилиятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина тополгани йўқ, аммо тарбия буни топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қилмайди. Бундай тарбияни берадиган мураббий аввал ўзи тарбияланган булиши керак. Мен умримнинг ярми бузук, инсонларни майиб қиласиган тарбия асосига қурилган жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қулга олмайин, саҳв-хатога боришим муқаррар. Амма шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувига мен айблими, бошқами — ҳануз билолмайман. Шундай бўлса ҳам модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийигида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, айтаман-да... Фойдаси йўқ... Бурининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин уйланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча бўлса, албатта, мунофиклик булар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зур келганидан ўтганим йўқ. Бу байроқ машъал бўлиб, саодати абадия йўлинни ёритди. Турли ялтироқ пардаларни йиртиб, унинг остидаги кир ниятларни кўрсатди. Ҳақиқатни кўрдим. Мана шунинг учун ўтдим.

Саидий гуё Салоҳиддинга эмас, узича гапирғандай, кесатиб дўнғиллади:

— Ҳарҳолда негадир беаклроқ зиёлилар сиз кўрган ҳақиқатни кўролмайди.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадими? — деди Ёқубжон Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқеасини айтмоқчисиз, шекилли? — деди Салоҳиддин. — Албатта, улар доно зиёлилар, ақлли зиёлилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йўқ, қора ҳам. Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йўллар тутган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми? Билган, аммо билса ҳам халқни нодонликка бошлаган. Ўша миссионерларни аҳмоқ, деб бўладими? Йўқ. Шахта воқеаси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча кўп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ ўрин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сўзлашиш Ёқубжоннинг планида йўқ эди, нима булди-ю, орада шунча гап бўлиб ўтди. Саидий эса бу гапни давом эттириб, шуернинг ўзидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизишни хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йул қуймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир булишига розими эканини аниқ билмоқчи бўлди.

— Мувофиқ кўрилса, албатта, йўқ демайман, — деди Салоҳиддин. — Қайси тарзда фойдали бир иш билан машгул бўлсан...

Салоҳиддан рўмолчаси билан кўзини арта-арта хайрланиб чиқди.

— Мана шуни қўлга оламан, — деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб, — сиз қўнғизсиз...

VII

Мұхаббат — снгиб булмас хоҳишиң натижасыда вужудға келған оиласы да мұхаббат ҳарорати ва зиёси иккі вужудни бир-бирига боялайтын сон-саноқсиз түйгүларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасыда вужудға келған оила эса, модомики оила булиб қолиши зарур экан, совуқ, мажбурият сохта түйгүлар туғдиради. Мунисхон билан Мухторхон оиласы мана шундай оилалардан эди. Мунисхон сохта түйгүнинг тез-тез фош булиб туришидан күп азият чекар эди.

Никоҳдан бурун Мунисхонга иккі нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сұнг күникиши — «чирик қирраларини яширмай, күрсатиб турған Мухторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккінчisi — унинг бойлиги. Никоҳдан сұнг Мунисхон буниянг ҳеч қайсисини күрмади. Мухторхон ҳамон үша, илгари ҳам бағарнав эди, энді уңдан офтобда қолған өгөч чүмичнинг ҳиди келади. У упғанда худди калтакесакнинг чирқиллашига үхшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаёттаниң қарамай асалари уясига түмшук тиққан айиққа үхшайди...

Шундай бұлса ҳам Мунисхон Саидийни күрганида үзини турмушидан, оилавий ҳаётидан жуда мамнун курсатишина тиришар эди. Бу узоққа құзилған давосиз дард натижасы шу бұлдикі, Мунисхоннинг гүзәллиги ҳар кимнинг құчогида бир қатрадан қола бериб тугаєздиди...

Мунисхон қачонгача шундай қилишини билмайды, аммо күнглиниң бир бурчыда умид учқуны бор: қачондир аллақандай үзгариш булади, Саидий унинг қаршисида тиз чўкиб йиглайди: «Қачонгача шундай қилиб юрамиз!» дейди, шунда у: «Кел энди, бечора...» деб құл беради. Албатта, бу вақтда Саидийнинг мартабаси ба-ланда, бойлиги ҳисобсиз булади.

Мунисхон бунга сира шубҳа қилмас ва шубҳа қилишини хаёлига ҳам келтирмас эди, шунинг учун Саидийнинг Сорахонга уйланиши түгрисидаги мишишларға ишонмади, ҳатто бу гапни Саидийнинг үз оғзидан эшитганида ҳам бұладиган иш, деб қарамади. Унинг күнгли түқ, унга бу иш дорбознинг чигриқ үйинидай куринар эди: Саидий үзини чигриқдан пастга ташласа ҳам бу фақат билмаганларниңина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оғидан маҳкам бояланған, үзини ташлаганида үша бояланған оғидан осилиб қолади.

Аммо бундай булиб чиқмади. Түй янги ойнинг йигирма иккисига белгиланганлиги, Муродхўжа домла бошқа шаҳарлардаги ёр-дустларига мактублар юборгани, тайёрлик ишлари битгани ва бошқалар тұгрисида Мунисхон аниқ дараклар эшитди. Түй бұлади, бу аниқ эди. Мунисхон биринчи мартаба үз-үзиге Сайдийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини гижимлаб, куюниб йиглади ва чидолмаган минутларининг бирида үзини каравотга кутариб урди. У аввал үзини үлдирмоқчи бұлды, сұнgra, инсофға келди-да, ҳозирнинг үзидаәк Сайдийни йұлдан урмокчи бұлды, тузукроқ үйлаган эди, уни йұлдан уришдан кура, үзини үлдириш осонроқ куринди, кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бұлсин, майли, у ҳам қиз олсин. Сұнgra баравар бұламиз».

Мунисхон бир куни дарсдан қайтишида, нима булиб газета бошқармаси үрнашган күчадан юрди, бошқарма олдидан үтиб кетаётганда эса, худди бир зарур иш бордай, киргиси келди ва останага қадам қўйганида ичида «Сайдийни куриб нима дейман?» деди, ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди.

Қоғозлар ичига кумилиб утирган Сайдий Мунисхонни куриб үзини йўқотиб қўйди, талай вақт утгандан кейин үзини тутиб олиб, Мунисхонга жой курсатди. Мунисхон атрофда тизилишиб утирган булим мудирларига, бурчакда мудраб утирган муҳаррирга бир-бир куз ташлаб, сұнgra, расмий мурожаат қилди:

— Ўртоқ Сайдий, бизнинг факультетда мухбирлар тұгараги ташкил қилинган... қилинмоқчи булиб, шунга раҳбарлық деб... Ҳаваскорлар күп...

Мунисхон қизарди. У фақат «мухбирлар тұгараги» деган нарса бор эканини эшитган, аммо тұгарап қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди, гапни мухбирлар тұгарагидан бошлашга бошлаб қуйиб, сұз тополмай қолди.

Сайдий унинг құлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лskin чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан құлланмани олиб берди. Мунисхон құлланмани кичкина қора портфелига солиб үрнидан турди. Сайдий ҳам турди ва уни күзатиб чиқди. Мунисхон кетидан унинг келаётганини, күчага ҳам чиқишини билиб қадамини теззатди. Күчага чиқылғанда Сайдий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунис...

Мунисхон зинадан тушиб тұхтади.

- Нима дейсан?
- Мунча шошасан?..
- Зарур ишим бор.
- Мухторхон келдими?

Мунисхон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олдида Мухторхонга нисбатан гойибона бундай муносабатда бұлмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга күнгилсизлигини биларди, аммо сира үз оғзидан әшитмагани учун дөгда эди.

- Ҳа, нега бунақа қиласан?
- Нима қилдим? — деди Мунисхон.
- Норозирек күринасан...
- Ҳеч-да, — деди Мунисхон, Саидийнинг күзига қараб ва бир оз қизарди.
- Йүқ, мен буни ҳозирги кайфиятингга қараб айтаётганим йүқ, умуман шундай деб әшитаман.
- Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Мунисхон астайдыл қизарди, күз қорачигида юпқагина ёш пардаси пайдо булиб, йилтиради, бурилиб кетмоқчи бұлган эди, Саидий яна қўймади.

- Нега бұлмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?
- Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Мунисхон ҳозир яна үша никоҳ кечасидагидай куюниб йиғлашга тайёр эди, аммо үзини құлға олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ үйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бұлдинг, — деди Саидий ерга қараб, — шундай қылдингки, үзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб бұлдинг. Нега бұлмаса үзинг... индамадинг?..

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарласининг боғида дарс тайёрлаб үтирганимизда нима деган эдинг? Құрқиб-құрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганмидинг?

— Ҳсч-да! Айтганинг йүқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани қўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам күп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан

қаарман!.. Аммо сен айтганинг йўқ... Сен айтмаганингдан кейин, ўзим айтайми?

— Башарти айтмаган бўлсам, сен бир оз ён берсанг «Мунисхон»лигингдан тушиб қолармидинг?

— Албатта. Айб узингда! Мен сенинг қулингда эдим. Нима қилсанг қиласр эдинг...

Саидий қизарди.

— Менинг сенга бўлган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз гунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оилани бузиш керак булади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат бўлса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Муродхужа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушганда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур бўламиз. Сен буни билмайсан, айтишим ҳам мумкин эмас... Аммо... фақат ажалга илож йўқ...

— Москвага кетмайсанми?

Саидий жавоб бермади.

Уни қулга олишдан ожиз эканига Мунисхон энди иқрор бўлди. У бу кунгача «Саидий менинг қулимда бир зувала хамир, тиласам кулча қиласман, тиласам бўғирсоқ» деб ўйлар эди. Бундай булиб чиқмади. У секин бурилиб тор кўча томон йўл олди. Сукут қилиб қолган Саидий бошини кутариб нимадир демоқчи бўлганда Мунисхон узоқлашиб кетган эди.

IX

Саидий тўйни бундай дабдабали булар, деб сира уйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумҳуриятлар, Урта Осиёнинг кўп шаҳарларидан шунча кўп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган түсналари ни пулга чаққанда оддий тўйлардан ўнтасининг харажатини кўтарадиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товукдай қақаглаб юрган корчалон хотинлар, ташқарида, том орқасида, боғда ивиришиб юрган эркаклар кеча битмай қолган ишларини нонушта маҳалигача битказиб, ҳаммаёқни меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган учта катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомсалар, ёғлик кулчалар, патир, кунжутлик ширмон нонлар чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила бошлиди.

Домланинг жонажон дүстларидан бири, шаҳарда машхур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги қазнокда, ўзининг аҳдига мувофиқ, ўз қули билан тўйга нишолда қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш болалар катта мис қозондан отилиб чиқсан кўпикларни талашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан берида, узларини сипо тутиб турган қизчаларга қандолатчи тегишади, жамалакларидан ушлаб тортади, қиём ялатади, бағбақаларини силаб, пешоналаридан ўпиб, ўзининг суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолда тайёрлашдан кўра кўпроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса ҳам нишолда нонушта вақтига тайер булди. Кимоқ қаидин нишолда ликобчалар, жонон пиёлаларда беҳи, сабзи, турли мевалар солиниб қилинган мурраболар қаторида ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхўжа доҳла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналаридан тирига кўп микдорда буюртмалар берган эди. Көрхона хўжайини эрталаб домлага одам юбориб, «агар магазинларда ўтмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайди, берган закалатларни қайтариб олишигари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилишга мажбур булди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мўлжалдан икки баравар ортиқ берилди.

Нонушта битар-бигмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тогора-тогора гўшт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кутарилди. Ҳовуз бўйи катта чинор остидаги супа устида сабзи, картошка ва бошқа кўп сабзавотлар арчилар, тўғралар; суннанинг бир томонини қоғозларга ўралган мурч, зарчува, қалампир, зира сингари дориворлар, кашич, кўк писз, жамбил сингари кукатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кўк қарға шоҳи кўйлаклар кийган, бошларига фаранг дурра ураган бир туда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз бўйи ва супада ўтирганларга қочиримлар қилиб, боянинг уртасидаги шийпон томонга ўтиб кетишиди ва ҳаял ўтмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурми мунча ҳам,
Кўз деган оҳу каби шаҳло бўлурму мунча ҳам?

Муродхўжа домла кенг оқ шоҳи кўйлак кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина

тахтакачдан чиққан такдүзи дүппи, ичкаридан үрдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада бүкчайиб үтириб, гүшт тұғрасттан қаролини чақирди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган булса айт, кабобни қылаверсін.

Домла яна үрдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остонақул дастурхонга құлини артиб үрнидан турди-да, чуқур уғ тортди.

— Түй, шундай улуг айёмда ҳам Остона дейдилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимни жуфт айтгандарини эшитмабман. Остона. Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар берғандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар сафсаф бўлиб шийпон томонга үтишди. Буларнинг ичида Мұҳаммадражаб ва Сайдий ҳам бор эди. Сайдийни Мухторхон қултиқлаб олган. Энг кейинда Муродхужа домла татаристонлик меҳмон билан борар, меҳмон домлага гап маъқуллар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан бўлинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокунинг инқирозидан сўнг зоҳир бўлган давлати Илайхония, Темур давлати, шимолда Дашт Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобирия давлати, Анатолида Усмония, Эронда София давлати каби ҳукуматлардан иборат эдӣ. Эски ислом биносин чурук негизи ва аниңг харбалари, бузилган деворлари устина қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажагимиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устина қурилажак...

Булардан сўнг машшоқлар тупи үтди.

Шийпондан нарида жазиллаб кабоб пишар, ундан кўтарилиган кўкимтир тутун шабадада елиб, дараҳтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимиirlади. Шийпондан четдаги алоҳида супага үрнашган машшоқлар асблоларнинг қулоқларини бураб созлашди ва узлари қилган узундан-узун бир машқдан сўнг меҳмонларнинг сўровларини бажара бошлишди.

Муродхужа домла «буюк сархуш» деб атаган Жамол Каримий кўпдан бери орзуманд бўлиб юрган муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сонсаноқсиз вино ва арақ шишалари билан тўлган катта омборнинг калити унинг құлида эди. У эрталаб бир

пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қўйиб, то шийпондаги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг кўнидан бир рюмкадан ичиб куришга улгурди, кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз ҳушёр бўлар ва яна янги шишани очиб татиб куришда давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кутариб келганда, Саидий меҳрибончилик қилиб бир рюмка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам барибир маст бўлди, сўнг дафъа келганида шийпон зинасидан тўнтарилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст булиб, ҳаммага калака булиб ўтирас эди, шунинг учун Жамол Каримийнинг йиқилганини ҳеч ким пайқамади.

Маст булиб қолган гижжакчи ўрнидан тураётуб, гандираклаб кетди ва уртада турган дугорни босиб синдириди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақирди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...
Бууруунгиллардан, ҳо-о нусхаман деб!..

Шийпонда ўтирган сипо меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи булиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарслекани босиб синдириди, йиқилаёзганда Мухторхон тутиб қолди. Муҳаммадражаб Саидийнинг ёнига ўтириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб берини сўради.

Муродхўжа домла кечқуунги зиёфатда яхши «маданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кондитер эгасининг ишини қилди: айни закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатга яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдириди. Бу ресторанчи ўзига керакли турли сабзавот, гүшт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам бўш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг ўзини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдириди. Аммо ресторанчи слкасини қисиб, «майли» деди, бундан ўзининг ресторанига заррача шикаст стмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шу булдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдириди, шунинг учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон,

Мухторхон, Маҳмуджон афанди, Мирза Муҳиддин, Салимхон, Илҳом, Ёқубжон ва бошқалар ичкарига, чет шаҳар ва ўлкалардан келган меҳмонлар утирган уйга киришди. Кўпчилик эса шу жумладан вилоят газетасининг муҳаррири, Зокирхон, Салоҳиддин домла, Ёқубжон ташкил қилган гапнинг ҳамма иштирокчилари, бир неча муаллим ва Саидийнинг ўзи ҳам ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизиқчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар уйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хушовоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди. Ташқарида эса тарафма-тараф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлиниң ичкарима-ичкари уйларидан биррида уч кундан бери булаётган кенгаш никоҳ эртаси кечқурунгача ҳам давом этди. Кенгацда ташкилотнинг вилоят қўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон, Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улуғвор кишилар ичидаги булар катталар суҳбатида утирган ёш болалардай боадаб булиб, катталарнинг оғзига қараб утирас эди. Марказий үринни ташкилот марказий қўмитасининг раиси — урта ёшлардаги бир киши банд қилган. Кенгацда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи булиб, бу руҳни алоҳида нотиқларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгиданянги режалари ҳам ўзгартиромас эди.

Татаристондан келган меҳмон Татаристон ташкилоти ҳақидаги вилоят қўмитаси сўнгти вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — татар аксилинқилобчиларининг мұваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фош булиш олдида турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Татаристонда бирмунча эски зиёлиларнинг ташкилотга хиснат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдирад эди:

— Кундан-қун имконият доираси тораймоқда. Ҳалқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, билъакс унинг йўқолишидан манфаатдор, бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди.

Охирги сўзни марказий қўмитанинг раиси олди. У бутун сўзларга якун ясади. Босмачилик тўғрисига келганда Самандар қўрбошининг ўлдирилишини тўғри топди. Аммо «Самандар қўрбошини, ҳукуматнинг ўзи

ҳийла қилиб үлдиртирди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин бўлганини, шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади, сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сузлаб кетди.

Ташқарида ашула, ўйин давом этар эди.

X

Кунгилдаги умумий бир гашликни эътиборга олмаганда, Саидий ўз турмушидан мамнун эди. У, Сораҳонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди иқрор эмас, чунки Сораҳонни энди хунук хотин деёлмайди. Сораҳон тез фурсат ичида унинг кўнглидан Мунисхон ишқини қувиб чиқарди. Бу ишқдан кичкина бир учқун қолган бўлса ҳам, Саидий бунга «бир упиш билан сўнадиган учқун» деб қаради.

Саидий оиласида Муродхўжа домладан ҳурматли. Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиласиган қавм-қариндошлар уни кўрганда ер үпгандай бўлишади. Бир куни оқсоч хотин «Раҳимжон ака» дстани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «Минбаъд бсгим дегин», дсди.

Пул кўп. Бир домланинг топгани ёк оиласининг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қарашли сттига уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми гарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичида биронта ҳам Саидийнинг ўз асари йўқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмасди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кўнгли гаш. Бу гашлик вақт-вақти билан диққатликка айланарди. Шундай чоқларда у бошини чайқаб, «оббо» дейди, уф тортади. Бу гашлик хусусан жума куилари, баъзан узи слгиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси учётига киришдан қочиб юрганида, ячейка жамоат иши юклаганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оиласий баҳтиерлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун куради. Бу таъби хиракининг сабабини унинг узи очиқ билади: бу баҳтиерлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солингган уйдай. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ сллари эсиб муз эрийди, синади, парчаланади ва оқимга

таслим бұлади... Бу — ҳаёт оқими. Бу ҳаёт оқимида мислсиз гирдобрлар учрайди. Бу турмуш түшінде күрілған-дайгина бұлып қолиши мүмкін... Шунинг учун Сайдий кеч бұлса тонг отишини, тонг отса кеч бұлишини истамас, үтадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қилар әди.

Унинг учун ҳаёт эңг юқори нұқтасига етган. Үндан нари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, әртага бутун жумхурият матбуоти «Сайдий оламшумул адиб» деб қичқирадиган, ҳаёлида водийга соладиган қасри битиб, күчиб келишини кутиб турадиган бұлса ҳам, уша әртадан бу күнни афзалроқ күрар ва үшандай адиблик шұхратидан воз кешишга тайсөр әди.

Муродхұжа домла эса үз режаларини амалға ошириш билан овора. У ҳаммавақт Сайдийга «омад қелғанда пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дуне орттириш зарур» деб насиҳат қылғани қылған.

— Ҳозир бисотимизда үн түрт минг саккыз юз сүмча пул, бир юз үттіз беш пуд ортиқча гуруч бор экан, — деди у бир куни Сайдий билан бөгде шиййонда үтириб.— Энди янги ойнинг урталарида иморат ишини бошласак ҳам бұлар.

Бу янги иморат бөг билан ҳовлини ажратиб турған қатор қазноқлар үрнига тушуви керак. Сайдий үша томонға қараб анча үйланиб турди-да:

— Лойиха ҳамон үша лойихами? — деди.

— Ҳозирча үша. Албатта, бу сизга сұмайди. Буни мен үша вақтда билған әдім.

— Менингча, қатор үйлар солища ҳеч бир маъно йүқ. Үйлар ортиб өтибди. Янги иморат бұладиган бұлса, ҳовлига бир янгилик киритсін.

— Қандоқ бұлсін, дейсіз?

— Иморатнинг икки қанотида ердан камида бир ярим метр баланд музалла шақлидаги үй бұлади. Ҳар иккөві ҳам катта-катта деразалар билан бокқа күкрак керіб туради. Буларнинг үртаси күндаланғига иккиге бүлиниб, бир бұлаги икки томонида биттадан үй бұлған зал ва иккінчи бұлаги бокқа қаратылған айвон бұлади. Агар қатор солинажак түккіз-үнта уйнинг пулини шу мен айтғанга сарф қилинса, бокқа ҳам ҳусн киради. Ана у ҳовуз кумилиб, айвондан беш-олти сажин беріда, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Истасан-гиз ҳовуз бүйига ҳам жой қилиш мүмкін. Үндан кейин айвон билан ҳовуз орасыда унча ҳам катта булмаган йүлка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай бұлади?

— Қандай бұлар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда бұлади. Катта-катта деразалар қурилади... Подвал бұлади.

— Бундай бұлса буни беш минг билан ҳам қилиш мүмкін-ку?

— Албатта мүмкін, аммо сарф қиласман десанғиз үн беш минг сүм кетади. Менингча, шундай жой бұлғандан кейин пулни аямаслик керак. Үша үн түрт мингни харжлаш керак бұлади. Сиз оддий өгөч зиналик, шифти фанердан, деворлари оқақ билан оқартырылған имарат, деб үйлайсиз шекилли? Йүқ, бундай эмас. Мармар йұнувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Сайдийнинг тасаввур қилишича, бу — водийга солажак қасрига яқынроқ бир имарат булиши керак. Бу домлага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлаш тараддудига тузды.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни тездан битказиб куриш хохиши бұлса, иккінчи ёқдан бинокорлық материаллари кундан-кун қимматланармikan, деб үйлаши эди.

Муродхұжа домла материаллар сотиб ола бошлади. Иморат тушадиган ердаги қазноқларни буздириб майдон қилишга киришди.

— Мен бир үйга келдім, — деди Сайдий бир куни домлага, — гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб үйласанғиз ҳам, ҳеч нарсаны олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд булиб, улик ҳолда етади. Шу бугунга нима зарур бұлса шуни олиш керакда, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилғанда ойида энг ками үн процент фойда чиқади. Агар үн минг сүм бир айланса, минг сүм деган сүз. Сиз үн минг сүмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бұлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сүмга стмайди. Шундай эмасми? Мен Мұхаммадражаб билан сұзлашсам, үшанга ойига үн процент бериш шарти билан беш-олти минг сүм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар үн фоиз берадиган бұлса үн минг сүм ҳам беришимиз мүмкін. Бир юз үттиз беш пуд яхши, девзира гуруч, үлганда үн сүмдан олади. Бундан ташқари, олтмиш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни сотиб ишлатиб турсак, үн минг сүм баҳузур бероламиз. Мен биламан. Мұхаммадражаб тажрибали.

**Аммо ўзи яхши одамми? Муомаласи қаттиқ бўлмаса...
Хафа бўлманг тағин, шунчайики айтаётирман-да. Мен биламан...**

— Бўлмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир яримикки минг даромад бўлар, аммо бу билан ҳам иш битмайди. Сизнинг ойлигингиз рўзгордан ортмайди. Шунинг учун мен ортиқроқ ишласам бўлади. Қалам ҳақи, ойлик йўли билан қанча ишлаганд ҳам бунинг чеки бор. Идорадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муаллимлик қилганман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да! Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтиқди:

— Муаллимлик кўп фойдали иш. Мен ўйлайман, бунинг адиллик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адилларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганман. Энди адабиёт ҳам беролсан керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳафсалангиз келганда уч-тўрт саҳифа қилиб қўйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм бўлади. Мен жон-дилим билан қиласар эдим, афсуски урисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм бўлса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф бўлади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да..

Домла кулди.

Саидийнинг назарига минг ҳарф жуда кам куринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ўн саҳифа таржима қилиб бўлмайди?

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталар ичida бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Саидий Муҳаммадражабнинг олдига бориб, ўша таклифни қилди. Кўп талаш-тортишлардан сўнг у, ўн процент эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Саидий қайтиб келгунча Муродхўжа домла унга муаллимлик ўринлари топиб қўйди ва келган куниёқ буни айтишга шошилди.

— Техникумда ҳар куни икки соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм. Кечки ишчилар мактабида она тили, ҳисоб, табииёт, ер билимидан ўқувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар куни кечқурун икки соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар корхонасида кўп микдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб тураг экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Сайдий иш бошлади. У ҳар куни дарс бериш, таржи ма қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиласиган даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий булимнинг мудири Кенжа ажойиб бир хушёрлик қилди: сўнгги вақтларда мухбирлар юборган хабарларининг биринчи қоғози устига «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қоғозига ёзар эди.

Кенжа буни текширишга киришди, мухбирларга пул юборилиши тўғрисида кассир Салоҳиддиндан сўраган эди, Салоҳиддин елкасини қисиб «тушунолмайман», деди. Кенжа всемостларни кўрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовогини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кўтарилиди. Бухгалтер Кенжани «иғвогар» деди. Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки тосмонга ҳам насиҳат қилди. Бундан боҳабар бўлган Сайдий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йўлини қидирди ва топиб, юборишга муваффақ бўлди, аммо ўзи мухбирларининг ҳақини ҳўплашдан тийилиброқ турди.

Иморатнинг пойдевори ердан кўтарилиган сайин Сайдийнинг кўнглига янги гашлик туша бошлади. Бу гашлик фақат гап мажлисларидағина кўнгилдан бир оз кўтарилиб тураг эди.

XI

Сайдий бир куни ишдан кеч, жуда диққат булиб келди. У одатда боғ томонга утиб, қизғин кстаётган бинокорликни айланар ва кскса усталарнинг булажак иморат тўғрисидаги мақтovларини эшитиб, ҳордигини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўғри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага утирди. Игна билан тароқнинг тишлирини тозалаб утирган Сораҳоннинг кайфи ҳам Сайдийницидан яхши эмас эди. У этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турдида, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми? — деди Сайдий ўзини елпиб.

— Чанқабсиз-да, — деди Сораҳон, — борган жойингизда чой дамлаб бермадими?

Сорахон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У Саидийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан хиёнат белгилари излар, ҳар куни шу важдан бир ништар урар эди. Саидий шу чоққача заҳарини ютиб келар эди, бугун гаши келди.

— Йук! Чойга аталган сувга чўмилишга тўгри келди, — деди.

— Биламан!.. — деди Сорахон йиғламсираб.

Саидийнинг жони чиқиб кетди. Олдинги уйдан оёқ товуши эшитилди.

Саидий Сорахоннинг онаси келаётир гумон қилиб, тек қолди, чунки аксари Сорахон билан орада гап қочганда онаси аралашса катта дилсиёҳлик бўлар эди.

Кўп йиллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу хотин, Саидий тўғрисида қизидан кўра ортиқроқ кунчи эди. У Саидийнинг қаерга борганини, ким билан сўзлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидай олмаса, ўзи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса Саидий сўз қайтаришга юрак қилолмас, чунки бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши гурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбулигуё» деб ном берган.

Эшиқдан Муродхўжа домла кириб келди. У урдак сингари лапанглаб утиб Саидийнинг қаршисидаги крес-лога ўтирди-да, узун кекирди:

— Худога шукур, — деди яна кекирмоқчи бўлиб буйнини чўзиб. — Ош бўлсин мирза йигитга... Хўш, нима янгиликлар?

— Ҳм... бир жойдан йигирма етти қути буёқ топдим. Ўн олти қадоқ алиф мой топдим. Буёги яхши буёқлардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... арzon... Ҳммм... Хўш, яна бир иш... Утган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини тузинг, деганда қўлим тегмайди, деган эдим. Ўйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албатта тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжатузиши мумкин.

— Албатта бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсан, иморатга керакли ҳамма буёқ ва сирларнинг харажатини кутаради. Ҳа, дарвоқе, сизга таржима қилинадиган бсш-олтида ариза топиб қўйдим. Ҳар бирига уч сўмдан гаплашдим.

Саидий бир оз жим қолганидан кейин, деди:

— Мен бундан бирмунча вақт илгари бир фикрга келиб, буни Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикримнинг тўгри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёқубжон тўплаган одамларни мен ҳам тўплай олар эдим, чунки, буларни тўплаш янги бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жураларнинг сони ҳамон уша — тўққиздан ортмайди? Чунки пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб этакка тўкиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қўлга олиш деган сўз, ёшлиқдаги тарбияни қўлга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтаи назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхўжа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоқ кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда домла ўрнидан тураётib, чўнтағидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган ўртогингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам кўринади...

Саидий хатни кўздан кечирди:

«Дустим Саидий!

Илгари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдирин белгисиз. Билмадим қасрда, кимнинг қулида қолиб кетади.

Бошқа жойга кучибсиз леб эшилдим. Билмадим, уша ҳужрадан кетиш мажбурияти сизни бошқа жойга кучирганми ёки уша ерга кучиш мажбурияти ҳужрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккovi бир эмас. Агар бу хатнинг қулингизга тегишини аниқ билсан, исга шундай эканини ёзар эдим. Ўқишимни битирдим. Бу хатни Қrimдан ёзаётирман. Қrimда икки ой тураман.

Мен сизнинг олдингизга лиглом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир исча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: «Эҳсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқища хатнинг қаеридир унга ёқмади. Қизиқ, — деди,

**«хужрани ташлаш мажбурияти бу ерга күчирдими...»
Бары бир эмасми?**

Овқат маҳалида «булбулигүө» одатдагича яна талай одамларни ёмонлади, аллақаерда булган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоч бир неча мартаба танбек этилишига қарамасдан, бу кун яна супургини деворга суюб, тикка қўйгани тўгрисида титраб-қақшаб сўзлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сўзлари ҳар куни Сайдийнинг еганини заҳар-заққумга айлантирас эди, аммо бу кун ундан ҳам кура хат Сайдийни асабийлаштириди.

Овқатдан сўнг Сайдий хатни яна бир неча мартаба ўқиди ва ҳар ўқиганида ундан табиатини хира қиласидиган бир нарса топар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени асарларингиз билан қарши оласиз!» Бу нима деган суз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ куринаси» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У ётогига кирди, ечинаётуб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди, кейин отланиб бир айланиб келишга жазм қилган эди, отнинг қишлоққа кетганини эслаб, яна бўғилди.

Домла эшикдан бошини тиқди.

— Муҳаммадражабга яна бир хат ёзсангиз...

Муҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойига саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойдасини берар эди, на танини. Сайдий бир неча мартаба хат сўзи, жавоб бўлмади.

— Мен бундан сўнг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гўрга, саккиз минг сўмни қайтарсин...

— Йўқ, йўқ, фойдасини-ку, оламиз. Ўзим борсам дейман.

— Ўзингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боқقا томон утиб кетди.

Сайдий айвонга чиқди, чекиб турган папиросини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни стаклаб кўчага чиқиб кетди.

XII

Сайдий дарвоза олдида узоқ туриб қолди: қўллари рулда, бир оёғи педалда, миниб жўнашга тайёр, аммо

қаёққа боришини билмас, ўпкаси тулиб, йиглагуси келар эди.

Сайдий қоматини ростлади, велосипедини етаклаб кучанинг у юзига — майхона томонга ўтди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қуйиб берди. Сайдий бир кружка винони, чуллаб кслиб сув ичгандай шимирди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка суради, то кўзига одамлар майда, қийин ишлар осон кўрингунча ичди-да, кўчага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ бўйига жунади. Сайдий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял ўтмай қўргондан чиқди ва серқатнов чанг булоқ йўлидан борар экан, ўйлар эди: «Энди бундан сўнг турмушни маълум бир йулга солиш керак. Идора олти соат вақтни олади. Ишдан келгандан сўнг дарс вақтигача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир яrim соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қилай. Ҳар куни уч-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтгача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсам қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар утирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Муҳаммадраjab фойдани ҳам танга қўшиб айлантираётган бўлса керак. Борсам ҳеч бўлмагандан икки яrim минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак бўлса, пул тошиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошигим олчи. Ҳаммавақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёлинин яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа гилдирагидан «қарс» этиб чиққан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа гилдиракнинг дами чиқди. Камера ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар қўргони кўриниб турибди. Назарида, худди у дарвоза оғзида велосипед устаси бордай булди. Бориб, дарров камерани яматмоқчи ва йўлда давом этмоқчи булиб, дарвоза оғзига келди. Уста йўқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мўлжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориши ниятидан воз кечди. Куннинг иссиғида тарқала бошлиган кайф билан шунча йўлни пиёда босиб уйга бориши

күп мاشаққат эди. У ҳозир уйга қайтишни сира истамас эди ҳам.

Сайдий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнидан утиб кетаётганида бирор чақиргандағы бұлды. Сайдий тұхтаб аввал орқаси-га, сұнгра күчанинг у юзига қаради. Күчанинг у юзида Мунисхон туарар эди. Сайдий күчанинг у юзига үтди.

— Қалай, омонмисан? Куриңмайсан? — деди Мунисхон. — Одам согиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Сайдий күлди.

— Ўзингдан қиёс қиласвер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутунлай бошқа гап әшитдим-ку?

— Эййй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Мунисхон анча ергача үз иши, танийдиган, сұзлашадиган кишилари обруси тұгрисида сұзлаб борди.

— Яқында марказға бордим. Комиссарлардан купини биламан. Күпи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дейман. Ота бұлмай үлгурлардан биттаси, «менга тегмайсанми?» деди. «Эй улинг ота бұлмай», дедим. Шундақа деганидан бери үша билан гаплашмайман.

Мунисхон илгариги Мунисхон әмас, илгари кишини мағтун қиладиган күзлар, энди маст кишининг күзидай қизил ва қисилған, худди ёшланиб турғандай куринади, хусусан кишига қараганда, атайлаб күзларини сузіб қарайди ва шу қараши билан гүс «мени яхши күрмайсанми?» деганга үхшайды. Сайдий унга қараганда күз олдида турған Мунисхонни әмас, бундан уч-түрт йил бурунги Мунисхонни тасаввур қилас, буни тасаввур қилганида илгариги ҳаёти күз олдидан утар, шунинг учун ҳозир Мунисхон билан бир минут бұлса ҳам ортиқроқ суҳбат қилишга иштиёқманد эди.

Сайдий студентлик вактида үз турмушидан норози эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни үз ҳолига қуймас, ҳозиргига нисбатан қашпоқлик билан күн күрар, ҳеч ким танимас ва обруси йүқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти билан у вактдаги ҳаётини чогишириб қараганида, икки орада қарилік билан йигитликдай фарқ куринарди. Илгари у йигит әди, энди чол; илгари ҳаётта энди қадам қуйиб келаётган әди, энди ҳаётдан кстаёттир. Шунинг учун кексаликдаги ҳузур-халоватдан күра ёшлиқда тортилған «ох» афзалроқ эканини сезар әди.

Мунисхон хайрлашмоқчи булиб құл узатганда, Саидий унинг құлинині қўйиб юбормади.

— Мунис, бир оз юрайлик...

— Йўқ, менинг бир катта одам йўқлаган экан, телефон қилай-чи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан келаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ буйига бормоқчи булиб, йўлга чиққан эдим. Велосипеднинг камераси ёрилди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Узинг тузатишни билсанг, мен асбоб топиб берман. Ҳу кучанинг бошигача борайлик...

Кучанинг бошигача етганда Мунисхон Саидийни бир дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қўлдаги қора клеёнка билан қопланган эшикка калит солди.

Уй Саидийнинг илгариги ҳужрасига үхшаган тор, аммо шифти паст, пол цемент, бир қаватлик кичкина деразасига газета тутилган. Уйнинг бутун жиҳози турдаги битта темир каравот ҳам унинг бош томонига қўйилган бир стол ва унинг остидаги икки табуреткандан иборат. Каравот худди ҳозир бирор туриб кестгандай, оқ рўйжа оёқ томонда гижимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суваб, Мунисхон қўйиб берган курсига утирди. Мунисхон каравотдаги кўрпани тузатиб, рўйжани ёпди-да, ташқарига чиқиб, ҳаял үтмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади, — деди киришда негадир эшикнинг илгагини солаётуб, — уй иссиқ, кўйлагингни еч.

Уйнинг иссиқлигидан қатъи назар, велосипедни тузатиш учун ҳам кўйлакни ечиш зарур эди. Саидий кўйлагини счгани ўрнидан турмасдан илгари, Мунисхон гуё олдида гудак ёки уз эри утиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини еча бошлади. Саидий тухтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Мунисхон билан дарс тайёрлаб утирганида унинг құлинини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кўзи тушиб шу ҳолга тушган эди. Мунисхон кўйлагини ечиб, каравот поясига илдида, сочини ёзиб жойига утирди. Саидий ҳамон тикка турад ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан? — деди Мунисхон кулиб, таралиб турган сочи билан кўкрагини беркитиб.

Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турад эди. Бундан бир неча секунд илгари кўпирриб турган қони сусайди, йигитлик туйгуси устига ҳўл кўрпа ёпилган утдай босилди.

Саидий кўйлагини счиб ўз ўрнига ўтириди. Мунисхон икки қулини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан қўрқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи булиб, Мунисхоннинг юзига кўз ташлаган эди, у яна сочи билан кўкрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишга тайёрланди. Саидий айтадиганини айттолмай, яна ерга қаради. Мунисхоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш тўғрисида уйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Мунисхон ўрнидан туриб каравот ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қўли билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан ўтирилиб унинг белидан қучоқлади, аммо бу қучоқлаш, айни кучга тўлган йигитнинг қучоқлаши эмас эди.

Мунисхоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд ўтмай газабга айланди. Бу қандай газаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни ўз кузи билан кўрган кишигина тасаввур қила олади.

Мунисхон Саидийнинг тиззасидан иргиб турди ва тепишга тайёрланаётган курк товукдай тисарилди, сочларини гижимлаб, Саидийнинг юзига тикилди ва қичқирди:

— Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?

Саидий қўрқиб кетиб, ўрнидан турди ва қалқиб ийқилаётган Мунисхонни ушлаб қолмоқчи бўлди, улгурмади. Мунисхон ўзини каравотга ташлаб илондай тўлғониб ҳунгради.

— Мунисхон, — деди Саидий, — Мунисхон!..

Мунисхон иргиб ўрнидан турди ва ўтириб кафти билан кўз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қулимни ушлашга зор булиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимайсан! Нимангга ишонасан, чиройингами?! Ит гажиб ташлаган ошиқдайсан. Ёзувчилигингами? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қўйибсан?!

— Бўлди! — деди Саидий бир оз пўписа қилиб.

— Айт-чи, қани ёзувчи булиб нима қилиб қўйибсан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Мунисхон...

Саидий бу гапни хўрлиги келиб, упкаси тўлиб айтди, лекин минут ўтмай бу хўрлик, Мунисхоннинг хўрлиги

сингари газабга айланди. Мунисхон яна нимадир демокчи булиб бошини кутарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунисхон каравотдан ағдарилиб тушди. Саидий унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедни етаклаб чиқиб кетди.

XIII

Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхур бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дарахтнинг пўстлогига етган заардан тортиб ёмғирда десворнинг нам тортишигача унинг диққатини жалб қиласиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги ҳукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино булиши ташвиш ортиirmай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, қўр битган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Муҳаммадражаб юзсизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қаратиб қўйди. У саккиз процент фойда бериш шарти билан пул олиб, талай вақтдан кейин танининг ўзини қайтариб берди. Саидий пулнинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айттолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз бўла бошлаган опаси тул булар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай бўлса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб сб кетди-я. Муҳаммадражаб ким? — Сенинг поччанг, ўзингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очиқдан-очиқ билдирап эди. Саидий бу гапни кутаромасди, шунинг учун туни-куни ишлар, қандай йўл билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сораҳон ва «булбулигүе»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиш гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш ғами билан Саидий тез фурсат ичида «Иморат битган кундан бошлаб астайдил ўтириб китоб ғзаман» деган ниятини унуди.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ун сўм талаб қиласди. Саидий ун сўм ишласа, оила пулсизликдан қонқора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатда-

гича Сорахоннинг қўлига топширди. Сорахон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам ўтмай ранги ўчиб кирди.

— Нега бу оз? — деди у, гижимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қулимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ўшандан ҳам саккиз ярим сўм кам...

Сайдий индамади.

Сорахон чиқиб кетаётib, жонга тегадиган товуш билан дўнгиллади:

— Эрга тегиб нима курдим, тўртта келинчак олдига кийиб чиққудай кийимим йўқ. Мен билан баравар эрга текканлар тўрттадан амиркон туфли йиртишди.

Сорахон эшикдан қайтди ва дераза олдидаги курсига тескари, Сайдийга орқасини ўгириб ўтириди-да, йиглади.

Сорахоннинг онаси чойнакда чой олиб кириб, столга қўйди. Унинг ранги учган, кўкарған эди. У эшикдан кириши билан Сайдийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиглаб ўтирганини кўрмаса гўрга эди» деди ичиди ва бор кучини тўплаб, «булбулигўе»га илжайиб қаради, «булбулигўе» пиёлаларни чайқаётib Сорахонга қаради.

— Ҳа, тагин нима бўлди? Йиглаш билан рўзгоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Сайдийнинг юраги гумуриб кетди. У иш бўлмасига кириб кетишини ва кутилиб турган жанжалдан қутулишини истар, аммо ўрнидан туриши биланоқ «булбулигўе»нинг портлаб кетишидан қўрқар эди.

«Булбулигўе» тез-тез чой ҳўплар, қилт-қилт ютар ва «қилт» этган товуш Сайдийнинг юрагига эриган чўян бўлиб томар эди.

Сайдий бир писла чойни не машаққат билан ичиб, бўлмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бориб стол ёнига ўтириди. Нариги уйда «булбулигўе», атайлаб, Сайдий эшитсин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиши шундақа бўлади. Эрга тегиб бир майлис қилганининг йўқ, ё бўлмаса беш-ўнта хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас курдим, ўзинг нима орзу-ҳавас курдинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: қўш-қўш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса тўртта тирақи қўй беради!...

Сайдий шунча ўзини бошқа нарсалар билан овунти-

ришга тиришса ҳам, «булбулигүө»нинг товуши қулогига кирап эди.

Муродхұжа домла Сорахон ва хотини билан Саидий орасида үтган гап тұғрисида үзини билмасликка солади. Саидий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашыб, буларни ғазаблайди» деб үйлар, аммо бу ҳақда үзи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини әшитмаслик учун кесе-кундуз ишлаш, пул чиқадиган бұлса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бұлди... Саидий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтни аризалар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қиласы әди. Таржима ишини илгари «иморат битгүнча вақтингча машгулот» ҳисобланған эди, энди бу доимий, булмаса оч қолиши хавфи бұлған машгулотта айланды. У шунчайша банд, шунчайша күп ишлар әдіки, асар өзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча күп ишлашга мажбур экани тұғрисида үйлашга ҳам вақти бұлмас эди. Сүнгги вақтда ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кес өтсек ҳам уйқуси келмайдиган бұлди, қулоги гув-гув этиб, назарида, мияси чирсиллаётгандай бұлар эди.

Унинг ягона бүш вақти уйқусизлик билан үтган соатлар, бундай соатларда үйласа, үйи үзини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август ойи тамом булиши билан қисқа муддатли курслар өпіла бошлады. Сентябрнинг ярмуга борғанда, икки доимий үринни ҳамда таржима ишларини зерттеборға олмаганда, Саидий ишсиз қолды. Бу икки доимий үриннинг бири идора, иккінчеси эса ҳар куни кечқурун икки соат вақтими оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сүнг дарс вақти бұлғунча бир-икки соат истироҳат қила бошлады. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойига қанчага тушувини Муродхұжа домла дарров ҳисоблаб күрди.

«Булбулигүө» бир куни қизидан койиди ва бошига муштлаб, деди:

— Ҳушшаймай үл!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пойлайман? Керак бұлса үзинг қара-да!.. Шу ақвоплинг бұлса мендан кейин ҳолингга маймунлар йиғлайды. Менинг күз олдимда шундай қилиқлар қиласы-ю!..

— Нима қилди? — деди Сорахон чүзиб.

— Эр деганин хотин құлға олиши керак... Неса

кундан бери зәхн соламан, уйга келган ёш-ялангларга қарайди, илжаяди. Ойпошшанинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекиlli, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олдига келсам ҳеч нарсани билмаган булиб, ойнага қараб тишини тозалаётпти. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секин битта кесакни олиб томга отди. У манжалақи ҳам күзини сузади... Үшандан сен камми? Курмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиласман деса иш куриб кетибдими?

Сорахон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш үрнига, тутақиб кетди.

— Үзим биламан! — деди у йигламсираб ва эшик олдидағи супада ёнбошлиб газета үқиб ётган Сайдийнинг олдига чиқди.

Сайдий ҳеч гапдан хабари йўқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини үқиб, ўша вақтдаги қаламининг уткирлигига ҳайрон қолиб ўтирас эди. У Сорахоннинг авзойини куриб қўрқиб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сўнг момақалдироқ қанча муқаррар бўлса, Сорахоннинг бундай кайфиятидан сўнг «булбулигүе»нинг сайраши шунча муқаррар эди. Сайдий шундан қочиб үрнидан турди ва иш бўлмасига кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагингиз ҳам келмай қолдими? — деди Сорахон унинг кетидан кириб.

— Нима бўлди, аввал тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёхликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сорахоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаёлмай, яна кўнглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Сайдийнинг юзида асабий қулги акс этди.

— Хуш, кимга совчи қўйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжалақига! Қачон қарасам уйдасиз. Қиласман десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сорахон ўзини диванга кўтариб уриб, бор товуши билан ҳунграб йиглади. Бу йиги Сайдийнинг бошига кутилмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлбора бошлади:

— Сорахон, аввал менга тушунтири... Сорахон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай...

— Фарнинг оғзи тавба қиласади, холос! — деди Сора-

хон, йиги аралаш қичқириб. — Мен энди курибманми?... Худо кутарсин!

«Булбулигүө» гул қүйилган ваза кутариб кирди. Сайдий үтирган ерида кесак булиб қолди.

— Тағин нима бұлди? — деди «булбулигүө» вазани столга қойиб.

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йүқ, — деди Сайдий илжайиша ҳаракат қилиб.

— Қүйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урди кетди. Қизим құлингизга тушгандан бери бир күн рұшнолик күрмади. Бирон муддаонгиз бұлса очиқ айта қолинг-да...

«Булбулигүө» сайраб кетди. Сорахоннинг рашкидан бошланган гап Сайдийнинг рұзгор ғамини емаслигидан үтиб, Мұхаммадражабнинг фойдани еб кетганигача етди.

— Опангиз «укам қайнанасини боқиб ётиptи» деб үйлайди шекилли-да!... Хабари йүқки...

Сайдий индамади. Унинг вужудига аллақандай зақар тарқалди. Бу зақар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, буни Сайдийнинг үзи сезиб туар әди. «Булбулигүө» ҳамон сайрап әди. Сайдий иш столи ёнига келиб үтирганида юзининг томири тортишиб, башараси қийшайди ва бор товуши билан қичқириди:

— Нима қилай, бұлғаним шу!

Бу товуш үзига узоқдан әшитилар әди.

— Шунча вақтдан бери үзимни утга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш үрнига, менинг бисотимни тамом қилди...

Сайдий сұzlай олмас әди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдими, келганингизда оғингиздаги ботинканинг или симдан әди...

Сайдий беихтиёр үрнидан турди ва қулинин кутариб бор кучи билан столнинг устига урди. Стол устидаги бир тахта ойна майда-майда булиб, Сайдийнинг билак ва бармоқларини тилди, үзи аввал креслога, ундан дүмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, ияги титради, бет мускуллари учар, зич қисилған тишлари орасидан оппоқ күпик сизиб чиқиб, панжа ва билагидан оққан қонга құшилди ва янгигина бүялған полдан бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йүқотиб қүйін «булбулигүө» қочиб кетастиб, эшикда Муродхұжа домлага үзини уриб олди ва йиқилди. Со-

рахон унинг устидан ҳатлаб утиб кетди. Домла қўқ-қисдан уйқудан уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қиласар, аммо ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқсоч дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва унинг кўйлак ёқасини бушатиб, сувга югурди, сув олиб келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади. Домла эшик олдида зўр бериб титрар эди. Анчадан кейин Сораҳоннинг қичқириб йиглаган товуши эшитилди. «Булбулигүё» домланинг ёнига ўтириб, аллақандай дуолар ўқир эди. Сораҳон жўжасини олдирган товукдай югуриб келиб, қичқириб йиглаганича, онасини икки-уч тепди.

— Худо кутарсин сени... Қани шу улсин-чи!.. Шу улсин-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод...»

Оқсоч, Саидийнинг қўлига қадалган ойна парчалирини сугуриб ташлади-да, слпишни давом этди ва то Саидий қўзини очиб, сув сўрагунича ёнидан кетмади. Бу орада уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла Саидийнинг ҳушга келганига ишонганидан сўнг, олдига кириб кўп меҳрибончиликлар қилди ва хотинини икки тарсаки урди.

XIV

Шу жанжалдан кейин «булбулигүё»нинг жаги анча тийилди, Саидийнинг кўзига кам курина бошлади.

Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтди. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга кслганида унинг хурсандлигига хурсандлик қўшилди: водийга солажак қасрида булишини хаёл қилган иш бўлмасини янги иморатнинг ўнг қанотида кўрди. У келгунча Муродхўжа домла унинг иш бўлмасини шу срга кўчирган ва ўз иш бўлмасидаги кўп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш бўлмаси Сораҳоннинг истироҳат бўлмаси булиб қолган. Саидий эшикни очиб кирганида, ерда гилам устида эмаклаб юриб, нима биландир машгул бўлган Сораҳон иргиб урнидан туриб, бўйнига осилди.

— Шу тирикми, үликми? — деди у гиламга ёйилган оқ руйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Саидий қулидаги журнални кўрпача устига ташлаб ўтирди, сўнгра, бармоги билан пашшани қимирилатиб қўйди. Пашша тирик, аммо караҳт эди.

— Тирик.

- Нега тирик?
- Чунки қимирлайди, — деди Саидий рұмолчаси билан юзини, бүйнини артиб.

Сорахон қийқириб кулди, сұнгра, худди фавқулодда бир нарса курғандай, Саидийнинг бошига тикилиб, секин құлини күтарди.

- Қимирламанг, қимирламанг!.. Жуда семизи, яхшиси экан...

Саидий ҳайрон булып тек турди. Сорахон пашшани ҳовучига қамаб, муштини Саидийнинг қулогига тутди.

- Эшитдингизми?

Пашша ғингиллар эди.

- Эшитдим... Хүш?

— Мана ҳозир курасиз... Йүқ, тұхтанг. Аввал айтингчи, жони бор нарсанынг боши узиб ташланса үладими, йүқми?

- Дарров үлмайди.

- Юрдими, учадими?

Саидий кулди.

- Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

- Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

- Ҳа, хұп.

— Сиз ютқизсангиз, хонатлас күйлаклик олиб берасиз. Мен ютқизсам, нима десангиз майли...

Сорахон қафтига қамаган пашшани секин олиб қанотидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб, қыйиб юборди. Пашша күтарилиб уйни бир айланди-да, дераза әнига бориб түшди. Үндан күзини узмай қараб турған Сорахон, бориб пашшани олди ва юқорига иргитди. Пашша яна учди.

- Курдингизми? — деди Сорахон севиниб.

Саидий хонатлас күйлаклик олиб беришга рози бұлди, сұнгра, әнбошлаб журнални варақтай бошлади. У босилиб чиққан ҳикоясини Сорахонға күрсатмоқчи, хурсандчилитетини булишмоқчи эди. Аммо Сорахон ҳамон пашша билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимирламай қолди. Сорахон пашша тугиш учун атайлаб асал суртилиб қуйилған тарелка әнига борғанда, Саидий чақирди.

- Буни курдингми? — деди суратлар билан безатилған сақифаны күрсатиб.

Сорахон журнални қулига олиб, суратларни томоша қилди.

- Нима бу?

- Менинг ҳикоям.

- Нече пул беради шунга?

Саидий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли, таъби хира булиб, ёнбошлади. Сораҳон туриб яна пашша қидириб кетди.

Муродхўжа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Саидийга қараб илжайди.

— Курдингизми? — деди Саидийнинг ёнига ўтириб. — Энди бу уйнинг шикаст-рехтини тузатиб кўйсак... а, нима дсдингиз, Раҳимжон?

Сораҳон тутган пашшасини муштига қамаганича дераза ёнида туриб қолди ва «шу топда кириб нима қиласар эди» дегандай афтини буриштиргди.

— Бир оқлатсак, полини бўятсак бўлар экан, — деди Саидий, уйнинг у ёқ-бу ёғига қараб.

Домла гиламнинг бир чистини кутариб, полни курмоқчи бўлган эди, гилам устида ўлиб ётган сон-саноқсиз пашшаларни кўриб, нафратланди.

— Нима бу, мунча... Пашша дори қўйдиларингми?

Ерда улиб ётган пашшаларни Саидий пайқамаган экан. Домла қасрга кўз ташласа, осқларини осмонга қилиб ётган пашшаларни кўрасади.

Сораҳон асал суртилган тарелкасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларини кўздан кечирганидан кейин, ёстиқ устида турган журнални кўриб қулига олди.

— Бу янгими?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни курди, сўнгра ўрта бир еридан, бир-икки жумла ўқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит кўйлакка ҳам зор эди» дебсиз. Чит — урисча ситсцнинг бузилган шакли. Асли русча қалима. Мана шундай қалималарни ўз сўзимиз билан алмаштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзастган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиласман. Ўрисларда газламанинг бутун турларига ном берилган: ситец, сатин, маркизет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига ном бор: буз, дуда, қалами, олача, бекасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Саидийни янги иш бўлмасига таклиф қилди.

Иш бўлмасининг очиқ турган катта деразасидан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун бօғ кўринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб турар эди. Домла

диванга ёнбошлаб, қаршисида кресслода ўтирган Сайдийга қулиб қаради.

— Яхшиими? — деди бир қул ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўриниб турган манзарани кўрсатиб.

Сайдий ўз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш бўлмаси бўлишни хаёл қилган эдим, аммо хаёл қилганим ҳам бунчалик мукаммал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла ўз фикрини изоҳлашга киришди. Натижада, ресторон очиб савдо қилиш билан адиблиқ, даллоллик билан наққошлиқ орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат куриш учун танланган йўл булиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Сайдий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тузукроқ майшат қилиш тўғриларида сўзлашиб, кўпроқ ишлаш ҳақида унинг розилигини олган ва кўпроқ пул ишлаш йўлини бу кун айтмоқчи бўлган эди, чўнтағидан бир қоғозни чиқариб, Сайдийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисчадан ўзбекчага, ўзбекчадан ўрисчага турли таржималар қабул қиласман. Арzon баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар куни кундуз соат учдан кеч соат ўнгача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13.»

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисларга ўзбекча, ўзбекларга ўрисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табият фаиларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурожаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13.»

Сайдий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб бўлмасмикин? — деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Сайдий узоқ уйланиб қолди.

— Нега уйланасиз? Ё унвонни ҳам ўзгартайликми?

Саидий үйлаб туриб бир натижага келди шекишли, бирдан:

— Майли, домла, майли, құяверинг, аҳамияти йүк, — деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердаңдир Сорахоннинг додлаган товуши әшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чикди. Сорахон, йул қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб додлаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сорахон йиқилиб, гуллар орасига күмилди. Саидий чаққонлик билан бориб уни күтарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тұпа, Тұпа» деганини билиб бұлар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбулигүе» етиб келди. «Булбулигүе» Сорахоннинг күйлагида қон күриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аникланди: Сорахон йиқилғанда, пашшанинг бошини кесиб үйнайдиган қайчиси күкрагига бир оз қадалған экан. Саидий уни күтариб кириб диванга ётқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбулигүе» катта бир латтани ёндириб, бошидан айлантириб ташлади — аласлади.

— Эр бұлиб шунга қарамайсиз!.. — деди у Саидийга йиғламсираб.

Муродхұжа домла Сорахоннинг бошини силади.

— Қизим, Сорахон, күзингни оч... Оч күзингни, нима бұлди?

Талай вақтдан кейин Сорахон күзини очиб, «Тұпа» деди-да, яна юмди.

Тұпа — оқсоч хотин. «Булбулигүе»нинг жиғибийрони чикди.

— Худо күтарсан шу үлимтикни! — деди туриб юрганича анҳор бүйига — Тұна кир юваётган жойга борди ва минут үтмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ өтіпти...

Саидий югуриб чикди ва үша томонга кетди.

«Булбулигүе» кириб Сорахон ёнига утирди. Сорахон күзини очиб аввал отасига, сүнгра онасига қаради.

— Нима қилди, қизим? — деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тұпа үлиб қопти... Құрқдим...

«Булбулигүе» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, үлса үлиб өтавермайдими! — деди домла үрнидан тұрағтиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Боғнининг бир бурчагидаги катта чинор остида —

анҳор бўйида кир қозоннинг остидан кўтарилган тутуни сл уйнатар эди. Ўчоқдан йигирма қадамча наридаги кир тогора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида Тупа чўзилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтири юзи сап-сариқ, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Сайдий оғининг униг қулини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тупа билинар-билинмас нафас олмоқда эди. Сайдий қайтиб кетмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонақулдан нос сўради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи булиб кўчага чиқиб кетаётганда, домла тұхтатди ва ҳали Сайдийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, униг қулига берди-да, шунақасига почтахона, дорихона, ҳаммом эшиги ва бошқа жойларга ёпиширишни буюрди.

Сайдий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам берида туриб Тұпанинг юзига сепди. Тупа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Сайдий, — тутқаноқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим, — деди Тупа пичирлаб, — менинг дардим йўқ. Бесак бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув... сув.

Тупа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Сайдий неговни олиб униг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Сайдий, афтидан, агар Тупа оғзини очса сувни тикка туриб қўймоқчи эди. Тупа киприклари орасидан тепасида турган Сайдийни, қўлидаги неговни кўриб кўзларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз ҳущдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан кўпик чиқсанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кўнглим озди...

Тупа, ортиқ гапиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юмди. Унинг киприклари орасидан тирқираб чиқсан ёи бурнининг икки томонидан ўрмалаб келиб устки лабидаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Сайдий неговни қўйиб қайтиб кетди. Йулда «булбулигуё» учради.

— Ҳа, нима булибди?

Саидий кулди.

- Қорним оч дейди!
- Ҳу қорни ёрилсин!
- Озгина сутингиз йўқми?
- Сутни пишириб оқлик солиб қўйган эдим.
- Майли, бир писла сут беринг, тузалиб кетади.
- Ие, қатиқ бузилади! Ҳаммаси зардобга айланади!
- Бўлмаса нон бера қолинг, — деди Саидий ва айвонга чиқиб кетди.

Орадан икки соатча ўтгандан кейин Остонақул битта нонни қўлтиғига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга жадаллаб утиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхўжа домланицида меҳмон бўлиб кечқурун Саидийни ҳол-жонига қўймай театрга олиб кетди. Янги музикали драма қўйилган экан, одам ҳаддан ташқари кўп.

Танаффус вақтида Аббосхон бир ошнаси билан утириб қолди. Саидий узи якка чиқсан эди, Салимхонга дуч келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кўтмагани ва хоҳламагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир туда ёшлар ичида Эҳсон келар эди. Саидий ўйнаш билан тутилган кишидай гангид қолди, чунки Эҳсон бир келганида Москвада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон эканини сўзлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қилиб юрибди?» дсмайдими?

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни сабаби ўзига ҳам очиқ маълум бўлмаган яна бир ваҳима босди, устига катта бир терак йиқилаётгандай бўлди, шу қадар ўзини йўқотдики, куришганда «қачон келдингиз?» дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига Эҳсон Салимхон билан ҳам сурашди. Демак, Москвада ўтган гаплар эсида. Саидий жуда танг бўлди. Хайриятки, учинчи сигнал бўлиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билинмади.

Чироқлар учунча Эҳсон ўтирган ерида икки-уч марта буйнини чўзиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикларига нималардир деди.

Аббосхон сўзлашиб ўтирган ошнаси билан йўқ эди. Чироқлар учуб парда очилаётганда Салимхон кслди.

- Аббоснинг жойи шуми?
- Шу. Қани у киши?

— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман, деди.

Парда очилди. Саидийга құшиқлардан завқланишга нимадир халал берар әди. Салимхон пичирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?

— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган оғир бир фо жиа. Залнинг қайси бурчагиданыр бир хотиннинг «оҳ» деган товуши эштилди. Уша томонда ғовур булиб кетди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка үқир әди, битириб келибди, — деди Салимхон.

«Битириб кслибди», деган гап, негадир, Саидийнинг кўксига огули ханжар булиб қадалди.

— Битириб келган билан дарров доктор була қолдими! — деди Саидий зарда аралаш, гўё «мен сендан шуни сўрадимми?» дегандай. — Қаёқдан билдингиз? Ким айтди?

— Аббос Москвадан хат олган әди.

Саидий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.

— Аббосхон уни қаёқдан билади? Унга нима алоқаси бор?

Салимхон «секин гапир» деб Саидийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнgra, оғзини қулогига яқин келтириб, пичирлади:

— Ҳамма сизми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ булиб туриш зарур эканини англамасант? Э, гўдак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Саидий буни англади-да, кўзи чараклаб очилди. Ҳақиқатан жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг кўп самарали бўлувига катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада булиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада булиш йўлини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир райком секретари булиб турган яқин дўсти — Шариғга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўнишга мойил булиб турган аксилиңқилоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарли бир ёнгин ҳолига келгани бўлмайдими? Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор булиб Саидийга қаради.

Саидий бу қараашдан «Эҳсон билан гапиришадиган гапинг йўқми?» деган маъно тушунди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормоқчи бўлиб ўрнидан турганида, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан ташқари таъсиранган кўринар эди.

— Раҳимжон, — деди у кулимсираб, — узбек музикаси бор экан-а! Мен Москва, Лснинград саҳналарини куриб, узбек музикаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музикамиз илгари кетибди. Илгари музикамиз билан ҳозиргиси орасида бўз дўкони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «меҳмонхона — кичик суҳбатлар учун яратилганман» деб турибди. Шу асбобларни каттароқ қилинсами...

— Қани, туринглар, чиқайлик! — деди Салимхон, аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсоннинг у билан юргиси йўқ, ёлғиз Саидий билан айлангиси келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг ўзидан бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди ёлғиз қолаётгандай, худди Эҳсон еб қуядигандай булар эди. Салимхон нима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани баҳона тополмай турган эди, Аббосхон кўриниб қолди. Салимхон югуриб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон Саидийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача бўлган бир неча минут ичиде Саидийни толиқтириб қўйди. У Саидий ёзувчи бўлгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб ўйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Саидийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга ўз қарашининг тўгрими эканини аниқламоқчи булар эди. Саидий шунча танг бўлдики, сўзни бошқа ёққа буриш учун нима дсийшини билмай, суради.

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизникига кетамиз-ку?

Саидий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироқлар ўчди. Саидий жойига қайтиб келганида Аббосхон ўтирас эди.

— Қасқقا кетиб қолдингиз? — деди Саидий.

Парда очилди. Аббосхон Саидийнинг қулогига нишчирлади:

— Ўртогингизни тоғиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан, сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг.

Иккювларинг ёшлиқда ҳаммактаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган бўлсаларинг керак, деб уйлаган эдим. Сиз унга урина кўрманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг ўзим яқинлашаман. Сизнинг қиладиган ишингиз — уни мен билан учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Ўзим айтаман!

«Бизнига кстамиз» десанд Саидийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушунган бўлса керак, спектакль тамом бўлгандан ксийн, Саидийни ўз уйига томон бошлади. Саидий кўнмади.

— Бизнига бора қолайлик, — деди Саидий бўшгина.

Эҳсон ўзини Саидийга жуда яқин тутгани учун қистатиб ўтирмади.

Иккови қадам ташлаб борар экан, худди бирор: «Эҳсон доктор булиб келди, бу орада сен нима бўлдинг?» деб сурастгандай, Саидий ўзича бу саволга жавоб берар эди: «Бу доктор булган бўлса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Менни сингари уй, рузгорга эга бўлгунча бунинг соchlari оқариб кстади. Наҳот шуни англамаса!»

XVI

Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-ҳуши бор одамнинг қулидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда туғилган бу орзу сўнгги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак бўлса, Эҳсонда чидам старли эди. Мана шу сабабли, унинг Ўзбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, ўқиши давом эттириш ниятида яна қайтиб кетиш эди. Аммо келган куни эртасигасқ унинг шахти қайтди: «Шундай тилаклар билан кстар экансан, жоним билан ёрдам бераман», дейишини кутган Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгиси келмас эди. Наҳот Шариф «илм учун иш майдони»ни шунча йил ўқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънодаenglай олса! Мана шунинг учун Шарифнинг бу

сузини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб уйлади.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача — бутун дунё курадиган юксакликка кутарилган музикани эшигиб олга кетган Эҳсоннинг завқидан узбек музикаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савияда кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «беш йиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сўзлагангина эмас, илм аҳларини йигиб, улар олдида шу фикрини исбот қилишга ҳам қодир экан. Эҳсон ўзи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажакда дакки сийини пайқаб, бир оз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолиши тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурила-жак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг ўтиришига олиб борди. Янги солинажак шаҳарнинг ўрнини белгилашда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўрнинг тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболини кўзда тутиш зарурлиги фикрида бўлган маҳаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан дарё йигирма етти километргача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шиммол томони ўттиз километргача захкаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ср булишини таъкидлар эди. Мунозара қизғинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноқсиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буғ ва тутун остига кўмилган қир ораликлари, пишқириб ёрни кутариб ташлаётган экскаваторлар, ҳаммаёқни мўрмалаҳдай босиб кетган одамлар, қум, шағал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклаб у ёқдан бу ёққа учиб юрган поездлар кела бошлади. Бу азамат иш бошланиши билан бутун водий янги тусга киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тамоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараёнида ўзларини ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Демак, бу одамлар илмнинг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Касал кўриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водийни, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган бир иш

олдида коммунист бир докторнинг касал кўриб, дори ёзib ўтиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — касални тузатишгина эмас, касалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водийда, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайди?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги такапука бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг мудири —урта медицина маълумотигина бўлган Носиров кулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга туришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-mansabdan юз ўгириши керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун ўша ишни қабул қиласлигини ва нима қилмоқчи эканини ётиги билан айтиб кўрди. Носиров масалага гўё энди тушунган булиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдириди, унинг қулини қаттиқ қисиб, гайратли ишchan ёш докторни олға сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклар экан, ичида: «Ахир, итвачча, шундай масалаларни кутариб чиқасан-ку, менга тинчлик бўладими? Икки кунда мени расво қиласан», дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш бўлимининг аппаратида қолди. Носиров унга ўзини хайриҳоҳ тутар, аппаратда шундай ишchan, яна коммунист докторнинг ишлашига чексиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бирмунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир куни шаҳар партия комитетининг культпропига борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали бўладиган янги бир вазифа — қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага бош врач қилиб тайинлашни сўради, ўша куннинг ўзида Эҳсонни кабинстига чақириб, культпропдан койиди: «Биронта эслик одам йўқ ўша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тункўз қилмоқчилар. Шунча тортишдим, булмади», деди.

Бироқ, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров тоқатсизлана бошлади. У ўзини Эҳсонга жуда хайриҳоҳ кўрсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушуниб қолган бу ердаги мутахассислар бу

хайрихоҳлик остида ашаддий бадхоҳлик ётишини билар эди.

Эҳсон буларнинг кўпи билан чиқишиди: ёрдам сўрайди, қўлидан келса ёрдам қилади. Булардан бири ўттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган профессор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, ўзи катта бир илм аҳли бўлиш тараддуиди, Носировнинг ичи қора, баҳил эканлиги ва бу ичи қораликдан Эҳсон жабр куришини ҳам билади, газаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кўтаргани андиша қилади, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмасди.

Эҳсон Саидийнинг уйига келди-ю, унинг баҳтига тонг отгунча мана шулар тўгрисида ўз ҳасратидан бўшамай, ҳисоб ҳам сўрамади. У Носировдан шикоят қилган сайин, Саидий уни ўзига яқин кўрар, уни қўлга олиш умиди кучаяр эди: «Зорайики бу курашда Эҳсон енгилса, зорайики мағлубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиладиган ҳар бир кипига, жумладан, Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг ўрнига ўтиromoқчи эмасман, — деди Эҳсон Саидийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан, — мен илмий иш олиб бормоқчиман. Менга халал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшигтан одам дарров стол талаши деб ўйлайди. Шариф ҳам шундай ўйламасин, деб ҳануз унга гагирганим йўқ... Аппаратда партия ўзаги йўқ ҳисоби. Мирзакарим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партия раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қилса, аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилганда ҳам чапак чалади. Кузимга дили қора кўринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда софдил мутахассислар ундан нафратланади, чунки ўлгуңдай дағал, одобсиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўп ўрганган, қўлига олган, кўп ишларни унинг орқасига утиб туриб қилади. Бу бефаҳм «Носиров мендан бесуроқ иш қилмайди», деб вақти чоғ. Нуқул машинисткларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиглатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ўн йилдан бери тўпланган матсериалларни ишламоқчи бўлганида, йул бермабди. Аммо «ишлама» деб ўзи айтмай, Мирзакаримни ишга солған: «Бу — фирмасиз профессор.

Шундай қимматли материални ўз кишиимиз, фирмали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим профессорни қанча хафа қилган. Буни менга Мирзакаримнинг ўзи айтди. Мен тушунтира бошласам, «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан», дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон ғашига тегиб қўяман. Ўзи бир жанжал кўтарса-да, буни горкомга кўтариб борса, менинг учун катта йул очилар эди.

Тонг ёриша бошлади.

Муздаккина тонг шабадаси очик деразадан эсди. Таишқарида япроқлар шилдиради. Дараҳтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳаммаёқ жимжит. Ширин уйқу пайти.

— Бу кеча менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман? — деди Эҳсон кўзини юмган ҳолда.

— Бундан кейин эшитаверасиз, — деди Сайдий чироқни учириб.

Ховли томонда «булбулигус» йуталди.

XVII

— Раҳимжон, — деди Эҳсон чой маҳалида, — рафиқангиз кирмади-я? Шундақа уятчанми?

Тұгри, Сорахон кишиидан қочади, башарти қочмаганды ҳам, Сайдий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қиласа эди. Важ қилди:

— Кеча кечқурун далага кетган эди.

— Ўқийдими?

— Ҳа... унча-мунча...

— Сурати йўқми?

Хайрият Сорахон умрида сурат олдирмаган. Рости ни айтиш Эҳсонни таажжублантиради. Сайдий Эҳсоннинг саволини эшитмаган бўлиб, гапни бошқа ёқка бурди:

— Мен бир фикрга кслдим: шу Носировнинг кирдикори тўгрисида газетага бир фельетон ёзилса бўлмасмикн?

— Булмайди... — деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхўжа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган бўлсада, Сайдийдан унинг Москвада үқиб қайтган доктор эканини эшитган эди.

— Марҳабо, марҳабо... — деди домла чуқур самимият билан сұрашиб, — маъзур күрасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёrim бор эди, нотинч қилмай дедим.

Нонушта пировард булгунча домла шарқ табобати ва уинг машхур кишилари тұғрисида сұздади, ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибн Сино замонидаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг эң аҳамиятли тармоғи ветеринария, эң аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баен қилди. Эҳсон Муродхұжа домлани била-ди, аммо сира ҳамгап бұлмаган эди, бошдан-оёқ унинг сұзларига ноилож қулоқ солиб үтиргани учун гапни яна құзмасин, деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга оғиз ростлаганида Эҳсон жавоб сұради:

— Энди менга жавоб, — деди ва үрнидан турди.

Сайдий унинг кечгача қолишини сұради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон күпдан бери сизнинг тұгрингизда менга сұзлаб юрап эди, — деди домла үрнидан тураётіб, — сизни бир куриш орзусида эдим, насиб булди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб туриңг. Шарқ табобатига оид китобларим бор... Ҳа, айтгандай, бир ожизамиз бор, анчадан бери бетоб, бир сари қадам кириб, күриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдирди. Ҳовлига чиқылғанда, домла Сайдийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, үзи зина устидаги ғалвирдан дон олиб товуқтарға сепа бошлади.

Тұпа ойнакорлик айвонининг зинаси остидаги қиши-да самовар құйиладиган подвалда ётар эди. Сайдий Эҳсонни бошлаб түшди. Подвалдан эскирган қовун пұчоқ ҳиди келар эди. Арқон қаравотда қызил шол күрпа өпиниб ётган Тұпа оєқ шарпасини сезиб, күзини очди ва буларни күриб үрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимирламанг, қимирламанг! — деди Эҳсон.

Тұпа катта бир гуноҳ иш қилиб афв сұрамоқчи бұлғандай Сайдийга қаради ва шу қараши билан «нимә қилай» деб, амр куттандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг! — деди Сайдий.

Тұпанинг ичға ботиб кетган күzlари катта очилди: Муродхұжа домла уришиб бермасмикан?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулойим сұзлар билан ҳол сұраб, құлинини ушлаганда, Тұпа яна Сайдийга қаради.

— Бегим... — деди, худди гуноҳимдан кесинг, деган-дай қимтиниб.

— Нега құрқасиз? — деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб, — мен касалингизни билмоқчиман, дори өзіб бераман... тузаласиз... қасрингиз оғрийди?

Шу гапни Сайдий ҳам айтгандан кейин Тұпанинг құрқуви бир оз босилди.

Сайдийни Муродхұжа домла чақирди. Тұпа Эҳсон билан әлғиз қолганидан кейин, унинг сүроқларига жа-воб бера бошлади:

— Худди құрғошин ютгандайман, күкрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиласман. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Емон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу срда ётсанғыз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётгандың домла, худди бирон арзимас нарсасини ямоқчига бериб унинг эпақа-га келиш-келмаслигини сұрагандай:

— Қалай, бұладиганми? — деди. Эҳсон унинг саволи-га жағоб бермади, ерга қараганича Сайдийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким үзи? — деб сұради.

— Оқсоқ... — деди Сайдий тутилиброк.

Домла етиб келди.

— Бұладиганми, ука?

— Ҳа, бұладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳим-жонға айтаман. Хайр! Саломат булинг!

Сайдий уни кузатгани чиқди. Күчага чиқилғанда Эҳсон сұради:

— Оқсоқ — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Касалини билмаңыз...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса бұлмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Үзим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Хүш, энди қачон күришамиз?

Эҳсон хайрлашды.

Сайдий қайтди. Домла ҳовлиниң үртасида тикка туриб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирнокдан күзини олмай, докторниң нима деганини сұради. Сайдий Эҳсоннинг сүзини айтди.

— А? — деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чұнтағига солди. — Касали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмиш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда үрис табиби нимани билар эдики, энди үзбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Кисловодскка борганимда доктор шұр сувга туширди, «Бошингни сувга тиқма», деб кетди. Кетгандан кейин шүнғиб-шүнғиб олдим, ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сұкина-сұкина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Саидий ҳам кирди. Уйда «булбулигүө» Сорахоннинг сочини үриб утиради. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сорахон унинг сұзини кесди:

— Юборавсинг-да, шу срда үлиб-нестіб қолса кечаси ташқарига чиққани құрқаман!

— Сенинг құрқишиңгдан ҳам күра үлиқ күмишни айт, — деди Саидий.

— Башарти үлмаганда ҳам, касали узоққа чұзилса нима бұлади? Ҳархолда, юбориш маслаҳат. Соғайса кслар, үлса үшандакаси кставерар, — деди «булбулигүө».

— Раҳимжон, — деди домла, — докторингиз қанча нодон бұлса ҳам, ҳархолда исча йил мәҳнат қилиб шу илмни үқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тупани юборайлик. Бир банда зорайики шифо топса. Бир Мұхаммад уммати деб яхшилик қылсанғыз — савоб, бир одам дессанғыз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага әлтиб ташланг. Бугун касали яна әмонроқ бұлса керак, әрталаб үхчи迪.

XVIII

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келағанда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам баравар «извош қелди» деб күча томонни күрсатди. Ҳеч қандай мәхмон күтилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқинг-чи» деб ишора қылди. Саидий юрганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошли, юмалоқлаб чилвир билан бояланған шол күрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига маҳтал булиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дархол таниди, у — опаси эди. Негадир болалари йүқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди.

Опаси уни күриб ҳұнграб юборди ва үтирган срида узалиб бүйнидан қучоқлади. Унинг құлларини күриб Саидийни вахима босди. Бу қадар озган!

— Йиғлама, йиғлама! Болаларинг қани?

— Бермади... — деди у ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қўйилған қўлтиқтаёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий қўрқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқла-рига қаради. Оёқлари бутун. Саидий борғанды ҳам у оёқ оғриги эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қўлтиқтаёқни унинг қулидан олиб, болалардан бирига узатди, опасини даст кутариб, олиб кетди. Ўрта эшикдан чиқиб келаётган Муродхўжа домла буларни күриб, бс-мор кишидай инқиллаб юборди, аммо не машаққатлар билан бўлса ҳам, меҳмонни очик чеҳра билан қарши олишга тиришиди.

Бу хотин нима учун келганини бутун оила билар эди. Уни Мұҳаммадражаб талоқ қилған. Домла райхонзор бўйидаги супага ўз қули билан палос солиб, меҳмонни утқизди ва «нега бу кишининг келишидан бехабар қолдингиз, мен истиқболларига чиқар эдим-ку» деб, Саидидан упкалади. Текинхўрни куриши билан ранги учган «булбулигүе» титраб-қақшаб Мұҳаммадражабни қарғади. Кейинча кслган Сораҳон, онаси ўргатган сўзларни айтиб, баҳтсиз хотиннинг қайғусини бўлишган бўлди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожи амаким тўсатдан Ўшга кетадиган булиб, шу поезд билан жунатдилар, — деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхўжа домлага узатди.

Муродхўжа домла хатни ўқиб булиб Саидийга берди. Ҳайдар Ҳожи Мұҳаммадражаб тўгрисида ёзар эди:

«... Мазкур отларнинг пули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб ўз дўконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз бўлгани учун, бул оиласи муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмоғига монс билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, опаларига гўдакларидан жудо булмоқ нақадар мусибат булса ҳам сабр қилсин, деб яъни тез кунларда гўдаклар унинг сориси бўлмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киришдим. Мухторхон 13 числода келса керак эди; бугун йигирма етти. Ҳануз дараги йўқ. Мактуб

ҳам йўқ. Унинг бундай узоқ вақт хат қилмаслик одати йўқ эди. Ҳавотирман...»

— Парво қилманг, — деди домла ўз навбати бўлган бир пиёла чойни узатиб, — мана ўз уйингиз, ўз жойингиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз оллингизда. Иншоолло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларини Муҳаммадражабдан олиш, оғини докторга қаратиш тұгрисида ваъдалар бериб, урнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сораҳон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла үйга кириб кетиб, бир оздан кейин Сайдийни чақирди.

— Мен биламан, — деди домла, — опангизнинг табиати жуда нозик кўринали. Бунинг олдида Тупанинг бижғиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йўқотайлик. Үйда бунақа касалнинг ётиши, табиати нозик одамга тұгри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир бўлмаса, бирон соатдан кейин булар. Остона бирга боради.

Сайдий кўнди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб ўтириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб ўтирма. Инсофга келар... Унгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна ўзи олади. Энди... — деди ва ўпкаси тўлди, — шу болалар туфайли сени ҳам гойида ишдан қўярман. Ҳар замон бир курсам, борсам, дейман... ахир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бср. Офтобда ўтириб тиззаларимга суртай, зорайики, худо шифо бсрса. Кўзим ҳозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Опа кўз ёшини рўмолининг уни билан артди.

— Йуқ, ука, дўхтир-пўхтир деб чиқимдор бўлма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йўлга бошлар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасанми?

— Нима қиласман бўлмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рўзгорга уша рўзгорнинг ўз ғавғоси ҳам стади.

Сайдий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, ўнта опани умр бўйи боқишига ҳам қудратим етади» демоқчи эди.

— Дсмак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Бўлгани йўқ. Тапнинг боши шуки, ўша сен пул қистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб ўзи якка дўкон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дўконини ажратиб, ишлари жўнашиб кетди. Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мен хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастилик... Бир куни ошхонада учоқ олдида ўтириб, саҳарга яқин кўзим уйқуга костибди. Чой деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гудак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оғим баттар булиб юролмай қолган эдимки, ташлади-қўйди. Эртадан кечгача оч-оч ўтираман. Кучадан келиб ҳолинг нима демасдан, уйга киради-кстади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб қулфлаб олди. Кейин билсан, мени шундай қилиб зериктиromoқчи бўлган экан. Бир мисгарнинг қизини олиш тараддуудида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хўп уришди, оғзига келган гапни қайтармади. Тағин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан, индамади, бечора. Дўкон ажратиб ўзи иш бошлаб, қўлига пул киргандан кейин қутуриб кетди-да... Талоқ хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандасини чиқарай деган эдим, бу угрини. Ҳайдар Ҳожи қўймади. «Қамалиб нетиб кетса, болаларингиз билан кучада қоласиз», деди.

Муродхужа домла кслди.

— Энди, Тупани эртага элтаман-да, бугун кеч булиб қолди, — деди Саидий домлага, сунгра, Тупа ким, қандай касал эканлиги, уни бу ердан нима учун йўқотиш кераклиги тўгрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшиқдан оқ халат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кеттани келганини билдириди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганлигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кутарган икки эркак кириб Тупани олиб чиқди. Уни машинага солища домла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришди.

Саидий билан домла кучадан қайтиб киргунча ёлғиз қолган месҳмон боғ томонга ўтмоқчи булиб ўрнидан турди; қўлтиқтаёқнинг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида нимагадир қоқилиб йиқил-

ди ва райҳонлар ичига юмалаб кети. Бундан бохабар Сораҳон «Вой, райҳонларни худо урди», — деб қичқирли. «Булбулигүе» югуриб келди.

— Нима бўлди, ука? — деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина улай! — деди меҳмон, инқишлиб урнидан турар экан. — Худоे кўзим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбулигүе»нинг кўзи аганаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жўмраги синган эди. У жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дўнғиллар эди: «Худо кутарсин, шабкўр... улимтик!...»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқди ва супада ўтирган Сораҳонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд бўлгандан кейин дард устига дард келавсрар экан. Кўзим шомдан кейин кўрмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдими?

— Ҳа... Обдаста. Жўмраги синди, — деди Сораҳон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади.

XIX

Шарифнинг дўсти Эҳсонни қўлга олиш — шаҳар партия комитетига раҳна солуви керак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга кўз-қулоқ бўлиб турар эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон сингилса тентирайди, срдам берадиган киши излайди. Шу вақтда срдам қўли узатилса, цубҳасиз, «жон» дейди. Бу қўл эриш кўринмаслиги, ҳуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг кўзига иссиқ кўриниш, қитигини үлдириш керак. Кўзига иссиқ кўриниш учун эса, унинг ўз душманидан қилган шикоятига қулоқ солиш, нима десса маъқул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши керак. У ўзи кслмайди. Шикоят эшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайди ҳам. Икки орада йул йўқ. Мана шу йулни бино қилиш учун Саидий ўз хоҳишига қарши бўлса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб туришга мажбур бўлиб қолди.

Эҳсоннинг бутун хурсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш

атрофида бўлди. Носиров узининг қўлни куйдирмайди-
ган узун косови — Мирзакарим орқали кўтарган маш-
машалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Сайдий Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайт-
майди. Эҳсон ё узининг иши ҳақида сўзлаб зериктиради,
ё адабиётдан сўз очиб кўнглини кир қиласди. Сўз адабиёт
устида борганда, худди ҳозир «шунча йил ичидан сен
ниманы ёздинг?» деб сўраётгандай, Сайдий жонини ҳову-
лаб турар эди.

Муродхужа домла Сайдийнинг опаси келгандан бе-
ри ташвишда. Сайдий уни докторга қаратса пул кетади.
Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дори-
пори қилдириши, агар бу билан бўлмаса, «докторнинг
дорисики кор қилмади, демак тузалмас экан», деб қўя
қолишини хоҳлар эди. Шунинг учун у Сайдий ҳар сафар
Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни
таъкидлар, аммо Сайдий беспарволик қилиб келар эди.
Бир куни домла уни опасининг олдилда уялтириди: «Одам
деган ўз опасига бунчалик бемеҳр бўлмайди», деди.
Сайдий шу куни кечқурун маҳсус шу тўгрида Эҳсоннинг
олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ бўлиб ўтирган экан, ўз ҳолати-
ни шунча билдириласликка тиришса ҳам Сайдий сезди.
Тагин Сайдий бошқа уйларга бормасин деб, Эҳсон
буниятни сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқиши-
ни суриштириб, машинисткаларни йиглатиб юрган ўша
Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли
профессор билан алоқа қилиш»да айблабди. Унинг асл
мақсади-ку, Эҳсонни қоралаш, аммо бундан «профес-
сор шунча ёмон одамки, у билан ҳатто сўзлашиш ҳам
жиноят», деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор
кўнглида кири йўқ, қулидан келган хизматини аямайди-
ган одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Сайдийга кўп сўзламади, чунки
профессор билан учрашиб шу тўгрида сўзлашганидан
бери тажанг, асаби бузилган, энди Сайдий билан бошқа
тўгриларда сўзлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Галиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хиз-
матчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсоғингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Сайдийнинг
олдига сурди.

— Буни кўрдингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами булиб,
титули устига «Дустим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда,

бир маслак учун ишлаймиз» деб ёзилган. Саидий китобни варақлади. «Ўтмишдан эртаклар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси даشتадамди.
Қолган изи куз ёши ва қон, оҳ-ғигондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?
— Мен чиздим. Оҳангни келишираман, деб маънони қоронғилатиб қўйибди.

— Ўзи тузук шоир, бироқ танқидни қутармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига бсҳуда гаплар айтади. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Саидийга қанча хуш келмаса, Кенжа тўгрисида Саидийнинг ҳозирги сўзи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, бсозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сиғмай, Эҳсон тўмтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб уйламайман. Уч-турт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, куп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тулғанлиги тўгрисида тамоман янглиш фикр юргизади. Гус, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сузидан шу холоса чиқади.

— Бўлса бордир. Салбий фактлардан иборат зўр асарлар куп-ку.

— Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар, деб уйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ушандай зўр асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлини тусмоқчи-ку!

Саидийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг ўзига айтса, у икки оғиз сўз билан жавоб қиласидиган кўринар эди.

— Ҳарҳолда Аббосхон ўз соҳасида етарли билимга эга. Суз табобат устида борганда унинг ҳам кўзига тўғри нарсалар эгри булиб кўриниши мумкин, — деди Саидий.

Саидий шу сўзи билан «адабиёт тўгрисида сўзлашни сенга ким қўйибди, докторлигингни қилсанг-чи!» демокчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар бирор менинг олдимга «иштаҳам йўқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам, — деди у заҳарханда қилиб, — бу ҳаракатимнинг нотўғри эканини англаш учун доктор бўлиш шарт эмасдир дайман?.. Е сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунча англа-майсизми?

Бу гап Саидийга Эҳсон истагаңдан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Саидийнинг ҳам аягуси келмади ва шу топда кўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжা сизга хўп уқтирганга ухшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз, — деди Эҳсон, бу сафар ранги бузариб.

— Менингча, агар Кенжা кўнса, — деди Саидий, — Аббосхон унинг манмаълик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт багишилар эди.

— Сизнинг талантингизни шундай ширадан тозала-ганми?

— Албатта?! — деди Саидий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу кулги ҳақиқий кулгими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни салмоқлаб курасизми? — деди Эҳсон секин. — Менингта, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозалаган бу кунги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоги чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётибди!

Саидий ичида: «Вақти келар, бу кунларда нима қилиб юрганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан ўрнидан туриб жунаб қолган эди, Эҳсон индамади. Саидий эшикни аста ёпди.

XX

Оилада Саидийнинг опасига ноилож бўлса-да, ҳар замон кулиб қарайдиган одам Муродхўжа домла бўлса, уч-тўрт ҳафта ўтмай унинг ҳам дардини иситмаси ошко-ра қила бошлади. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақиролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан икки орада ўтган гапни Аббосхонга айтган эди, Аббосхон бундан кейин у билан учрашишни қатъиян ман қилди.

Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни ўз феълига яраша кўйга солади», деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб куни бўйи йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла: «Куз ёшининг хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йиғламанг!» деди. Шундан сўнг опа ҳаммавақт домлани қурганда узини зўрлаб очик чехра билан турадиган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам сўмади: «Нега сиз ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам шунча бедард буладими?» деди. Албатта, бу зихновларни на домланинг ўзи, на «булбулигү» ва на Сорахон — ҳеч ким Саидийга билдирамас эди. Бу гапларни опа ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан укасининг уйини бузишдан қўрқар ва ҳар жафо бўлса ичига соларди.

Домланинг оиласи ҳаловатсизлиги ҳасрат қиласи даражага стганлигидан Аббосхон чўчили: агар домланинг ҳар кимга қиласидиган ҳасрати Саидийнинг қулогига етса, қайната билан куёв орасига совуқчилик тушади. Бунинг натижаси, ҳарҳолда, яхши булмайди. Аббосхон шу хавфнинг олдини олишга йул излаб юрганда, яна бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта бир ўзгариш кутилуви эди.

Шаҳар партия комитстининг секретари Шариф газстанинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмастирсизлар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушунади.

Мана шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналга ишга юборсак деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъқул тушади, деб Салимхонни ишонтирдим.

Домла бир чўчиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газста идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силлиқлик билан ўтишига кўзим етмайди. Натижада Раҳимжон майиб булади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир уни сизга ҳам тегади. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қиласи. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йўллари беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам смон бўлмайди... Бола-чақаси билан кетса тузук бўлар, менингча... Опасини ҳам олиб кетади.

Домла ўйланиб қолди.

У рози булолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга

юбориши эмас, унинг уй ажратиб чиқиб костишига рози булиши ҳам соғин сигирни ҳаром ўлдириш деган сўз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кунглига бўлак гап келди: «Бутаклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бирорнинг манфаати булиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Мунисхондан бегоналашиб кетгани йўқ. Иккинчидан, Мунисхоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон кўрганлиги ва Саидийни сира кўнглидан чиқаролмаганлиги тўғрисида ҳасрат қилиб тўккан кўз ёши арzonга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқлайдиган кўп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедом-дарак бўлиб кетди. Унинг тақдирни ҳақида энг некбин бўлган Ҳайдар Ҳожи энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суюлиб, домла бу тақлифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган холосага келди.

— Хайр, — деди домла, четга қараб, — газетада ишламаса бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз болачақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб булади. Унга фаолият йўллари беркилади.

— Майиб бўлмаганда, фаолият йўллари беркилмаганда нима қилиб бсрди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди, бир дона гуручга арзийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ношудлигидан эмас. Фирқа қумитаси Носировни қўлламагунча бундан бир иш чиқишига менинг ҳам кўзим етмас эди. Акси бўлди: фирқа қумитаси Эҳсонни қўллади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф: «Зиёлилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг», деб Эҳсонни койибди. Эҳсон сизни ёмон курди, шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куёвингизга, хусусан, сиз билан турган одамга кўнгил қўйсин?

«Ҳа, итвачча, — деди домла ичида, — Салимхон сенга бир нарса вайда қилганга ухшайди».

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмаганда, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна қўзғалди, — деди Саидий эшиқдан кириши билан. Унинг ранги учган эди.

— Нима? — деди домла қўрқиб.

Саидий қулидаги журнал ичидан бир варак қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-буғри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи якка ўқий ол-

май, Саидийни ёрдамга чақирди. Домла янги алифбени сира билмагани учун, шуларнинг ўқиганини қулоқ солди.

«ГАЗЕТАГА МАҚОЛА

Шу мақола бараварида маълум қиласанки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлғон... Ноҳақ турмага тушганини, узим фирмага кандидат, рабочик булганим учун рост, деб маълум қиласан. Тушунмасдан ўртоқ Иброҳимов устидан порахур ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзаки мақола берганман. Шу ишларни ўртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўрар эдимки, газетага ёзиб Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қуйилса... Ўртоқ Иброҳимов гуноҳсиз булгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбагал, ўргим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси бўлган вақтда порахур деб қамалган... ўртоқ Иброҳимов шу тўғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси бўлса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон ранги учиб, домлага қаради. Домла бу хотин ким эканини билади, аммо шунчга қўрқдики, зорайинки бошқа хотин чиқиб қолса ва бу хат бошқа тўғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган бўлса, деб яна сўради.

— Қандай хотин узи?

Аббосхон «хароб бўлдик» деб бош чайқади.

— Қандай бўлди, узи келдими? Нега деди? Сиз нима дедингиз?

— Узи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача, кишига сира гап бермайди. Ўша бўлган воқсаларни айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлғон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдирманг, узим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, кеча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Якшанба куни яна келмоқчи булиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш ғамида эди.

— Мана, кўрдингизми, шу ҳам сиздан чиқкан ақл эди! Ўшанда мен шу ишни қилманг, демоқчи эдим,

нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам бспанд иш.

— Хайр, билганингизни қиласиз, — деди Аббосхон, тажанг булиб, — мана бу тўгрида гапиринг! Нима қиласиз?

Сайдий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқсани эшишиб у эсанкиради. Ундан кейин чақиририлган Мирза Муҳиддин энди бу тўгрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдириди. Ярим кечагача чўзилган маслаҳатдан ҳеч натижа чиқмади. Эртаси куп одамнинг иштироки билан бўлган кенгашдагина бир йўл топилди. Бу йўл Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишга юбориш ва воқеадан ташкилотнинг марказий қумитасини хабардор қилиш бўлди...

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди.

Салимхон эртасига уни чақиририб узоқ сухбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай ширин сўзлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни тўгрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жўнайсиз» демаса, Мавлонқулованинг кўнглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газстага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келгандаридан кейин кетсам қалай булар экан? Бу қуриб кеткур, жуда чалкаш иш-да. Ўзим тушунириб бермасам бўлмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб узи тушуниб олади, тушунмаса конлаштиради. Сиз йўлдан қолманг.

— Ё уша мақолага қушимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам булади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз тинч ўқислассизми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, галатисиз-а! Мавлонқулов ноҳақдан қамалганди, қийналган кунларимда, сарсон бўлган кунларимда, ёрдам сураб бориб, хақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон куринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб курсат-

ган бу одамларни яна шу кирдикорини құяр эканман! Үзим фирмәга кандидат була туриб...

Салимхон мулойимлик билан унинг сүзини кесди:

— Албатта құймаслик ксрак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамағысиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизге үшшаган хотинларни күп тополғаним йүк. Үзи уч-тұрт кун вакт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақоланғиз чиқади-ю, өзіб берганингиз чиқмайдими! Ұша мақоланғиз неча кунда чиққан зди?

— Берган кунимнинг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо бир ҳафта, үн кун тухтаб қолиши ҳам мумкин. Мен ҳам бир нарса берган здим, бугун үн етти кун бұлди — чиқмайди.

— Бұлмаса газстадан олиб, Шариғ акамнинг уйига ташлаб кста қолсамми?

— Бу ҳам бұлади, аммо газстада чиққани тузук. Нимагаки, уйига ташлаб кетсанғиз, үқиб куриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров дикқатини жалб қиласы. Яхшиси, мақоланғиз газетада қолаверсін. Сиз кетавсинг. Шариғға алоҳида ариза ҳам қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунтириб, алоҳида хат өзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул түшди.

Мавлонқурова кетиб, орада түккіз кун утгандан кейин, бир куни әрталаб Муродхұжа домла марказий газетанинг ҳодисалар булимида қуийдаги хабарни үқиди:

«Кече кесқурун гидростацциядан олти чақирем қоқрида моторлық қайиқ учинчи ва тұртинги пристань орасида эшкакли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Дастреки текширишда шулар маълум бұлди: қайиқ йигирма етти рақамли бұлиб, тұртинги пристандан Зариға Йұлдошсқа ва Турсуной Мавлонқурова деган асллар томонидан соат бешде икки соатта өлланған. Елланған вактда күрсатилған ҳужжатларға күра, буларнинг ҳар иккови ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинганды студентлари бұлған».

Домла шошиб үрнидан турди ва ички күйлак, лозимда юрганича Сайдийнинг олдига чиқди. У остоңага қадам қойғанда, Сайдийга түқнаш келди. Сайдий ҳам құлида газста, ҳовлиқан зди.

— Үқидингизми? — деди домла ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кўзига ёш келди, чётга қараб кўз ёшини артди. Домла таажжубланди.

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домла унинг орқасидан кирди.

— Сиз сабаб бўлдингиз шунга! — деди Саидий йигламсираб. — Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мен бошқармадан кетсам, устимда бунчалик гап бўлмас эди. Менинг ўтмишим тўгрисида бунча сўзлашга сабаб топилмас эди... Энди нима булди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима тўгрисида сўзластирсиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни курсатиб, ўзи Саидий кўрсатган узундан-узоқ мақолага кўз ташлади. Газетанинг икки подвалини банд қилган бу мақолада Саидий, Ёқубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутун колонкаларни чипор қилиб юборган эди. Сўз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди.

Агар бунчалик бўлишини билса, Муродхўжа домла Саидийнинг марказга эмас, дунёнинг убурсига кетишига ҳам рози бўлар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиссий масалаларини нима учун ёритмаслигини чукур таҳлил қиласар эди.

XXII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай майиб булиб бўналганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига тўғридан-тўғри бормай қўя қолди.

Муродхўжа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон-дили билан қарши бўлса ҳам, дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан келадиган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнг булиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кўра Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У янги келган кунларидан бошлаб «укам билан келинимнинг рузгор аччиғлигига сабаб бўлмайин» деб бир тўғрам нонини ҳалол қилиб ейиш йўлларини қидириди. Аммо мудом уни туюнинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дўппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалокат булиб, унинг устига бинафша сиёҳ тўкиб

юборди; қолган-қутган ипакдан бир дүппи тикиб, қүшнидан бозорга чиқарғанда, харидор ипак билан такнинг ҳам пулини бермади. Бунақа дилсиәхликлар кўп бўлди ва энг сўнгисини Саидий билиб қолди.

Саидий кечқурун домла келтириб берган таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбулигүе»нинг вайсаган товушини эшиди. Тунука идиш ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбулигүе»нинг бузук авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулокларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини кўришга тоқати бўлмаса ҳам, Саидий боққа томон йўналди. У боғ эшигининг бусагасига қадам қўйганда, «булбулигүе» калтакесақдай чаққонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни тақ этиб ёпиб уйга кириб кетди. Саидий боққа чиқди. Опаси қўлтиқтаёғини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда ўтирас ва қурумли қўлларини латта билан сскин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидий келганини пайқамай қолган опа, унинг товушини эшитиб, чўчиб тушди ва қурумли қўлларини ишқар экан, кўзидағи ёшни тез-тез киприк қоқиши билан ўтди-да, укасига қараб илжайишга тиришди.

— Ҳеч...

— Нима дейди? Сенга гапирастганмиди?

— Йўқ, — деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлди.

Саидийнинг кўзи оиласидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, уша... — деди опа дудуқланиб ва ёнида турган темиртак пичоқни олиб, Саидийга қаради.

— Нима ахир, бир гап бўлдими?

— Йўқ, худо урсин агар...

— Нима қилиб ўтирибсан бу срда?

— Шу кастрюлькани тозалай деб... бскор ўтириб зерикканимдан шуни тозалай деб... ўзи тешик экан, қалайиси кучиб кетибди...

Саидий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканинг қурумини тозалайман деб тешигига қуйилган қалайини кучириб юборган.

— Нима ксраги бор, — деди Саидий тажанг булиб, — тинч, худо деб ўтиранг булмайдими?.. Сенга бирор буни қил демаса... Ҳовуз бўйи заҳ, оёғингга зарар қиласиди.

Опа қурумли латта билан пичоқни артаркан, ўйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч утирадиган бўлсан рўзгоринг ҳар кун аччиқ бўлар эди. Булар мен нотавонни шунча сўряпти-ю, тагин ҳам сенинг ўлмаган жонинг!..»

Опа қўлтиқтаёгини дўқиллатиб ичкарига кириб кетди. Саидий унинг кетидан кирмоқчи бўлди, аммо «Хозир «булбулигус» дуч кслса, бир нарса дейман-да, дилсиёхлик булади» деб қайтди ва боянинг турига қараб кетди, коронги тушгунча айланиб юрди.

Саидий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида ўсма сиқиб утирган Сорахон йиғламсиради:

— Қуриб кетсин! — деди ўсмали пиёлани нари суриб. — Мени хотин қиласидиган бўлсангиз уй олинг, кучириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхўжа домла унга бу гапни ўргатган вақтда: «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сорахоннинг эсидан чиққан эди. Сорахоннинг оғзидан бу гап чиқинши билан Саидийнинг кўз олдига тешик кастрюль, «булбулигус»нинг газабдан кўкариб кетган башараси келди. Саидий кастрюль воқсасидан Сорахонни хабардор ва онаси ning инжиқлигидан ранжиган, бадбаҳт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа бўлма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам... — деди.

Муролхўжа домла Саидийдан оладиганини олди, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У Саидийнинг шарбатини суриб бўлди, энди пӯчогини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Саидийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боғлади. Уйини ажратиб чиқариб юборгандан сунг, вақт-соати билан қизини чиқариб олиш ҳам қочмайди. Қизини чиқариб олганда ҳам, шундай қила-дики, Саидий Сорахонни қўйиб юборишга мажбур бўлади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам розилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кўнгилсизлик ва бу кўнгилсизликнинг натижаси бўладиган бузилиш юз бермайди. Бу плании амалга ошириш учун лозим кслса домла Саидийга ҳатто Мунисхонни мақташга, «адиб бўлиш учун Мунисхондай ўқимишли хотин зарур» дейишга, с бўлмаса ўз қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр эди.

Домла бу тўғрида куп уйлади, йуллар чизди. Саидий қасрдан булса ҳам бир минг-ярим минг пул топади, уй

олади, уйни Сорахоннинг номига хатлатади; иккинчи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоқقا олганини эшилтса, эски маъшуқаси — Мунисхон билан яна яқинлашади. Эрининг қамалганини Мунисхон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози бўлармикин? — деди Саидий.

Сорахон «Ота-онам жон дсайди» деб юборишдан қурқиб дудуқланди:

— Нима... Ҳар кимнинг таъби-да!..

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши бўлар эди.

— Ҳмм... — деди Сорахон лабини буриб, — йўқ, дермиди!

Сорахоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қўлимдан келади» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига ўз сўзини уtkаза олишига Саидий ишониб стмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сорахоннинг ҳам қўлидан бир иш келар экан. Бир куни кечқурун Муродхўжа домла қўчадан очик чехра билан келиб, эгарчилик маҳалласида сотиладиган уй борлигидан хабар берди. Буни Саидий мутлақо Сорахон қўйган талабнинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас, — деди домла ҳовлининг таърифини қилиб бўлгандан кейин, — етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қўлга киргизсангиз, бир мулк бўлиб қолар эди. Курдингизки, ишониб бўлмайди, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун ўнта мактабда муаллимсиз, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат-фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак. Уч-тўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йигит кишига пул топиш писанд эмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйларингиздан бир нечтасини ижарага қўяман. Баҳузур сб ётиб, китоб ёза берасиз. Сорахон ҳам уй-рўзгор тутишини ўрганади. Опангиз шу ерда тура беради. У кишини ўзим парвариш қиласман. Сиз одамнинг қадрига стмайсиз.

— Ҳозир пул йўқ-да, — деди Саидий илжайиб.

— Пул йўқ. Тўғри, пул йўқ. Аммо, пул йўқ, деб анграйиб турилса, ҳовли қўлдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Ёқубжонда уч-тўрт минг сўм ҳаммавақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Ўзингиз сўрасангиз дарров беради. Сураганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сурайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдири-

майсиз. Бир ярим минг сұранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Ұша берган пулимизнинг фойдасини Мұхаммадражабдан яхшилик билан сұрасам бермасмикин? — деди Сайдий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан үзи ҳам кулиб юборди.

Муродхұжа домла, қандай қилиб биратула Мухторхоннинг қамалғанлигини ҳам айтиб, Сайдийнинг әдиге Мунисхонни туширишни билмай турған эди.

— Мұхаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайды. Ҳали буни мен сизга айтганим йүқ: Ҳайдар Ҳожи жиянларингизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилған эди, шу бұлмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора құлға олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

— Сайдий бир иргиб тушди.

— Нимага?

— Нимага эканлиги маълум, Үш ва Үзган атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Құлоб томонга юборилған эди. Шу ерда құлға тушди.

— Унинг құлға тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо Мухторхонга ишонч зүр. Фақат шуниси әмбонки, шундай пайтда ишchan бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Ғавғолар замони бошланаётпти!

— Қандай ғавғо бұлиши мүмкін?

— Ғавғо ҳозир ҳам бор. Үтган йилга қараганда ҳукumat ҳусусий савдони бұғди, молни оз бера бошлади. Солиқни күпайтирди. Солиқ сиёсати савдогарларни синдириш сиёсати бұлаётпти. Бу норозилик тұғдирмайдими?

Сайдий үйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли құлға киритилди. Кузнинг үрталарида унинг шикаст-рехтларини тузатиб, Сайдий күчиб кетди.

Муродхұжа домла янги ҳовлини Сорахоннинг номига хатлатди, ижарага қўйишни мүлжаллаган эски үйларидан бир нечтасини ижарага қўйди.

Бирок, кузнинг охирогида домланинг планлари ер билан яксон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинла-

шиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйларнинг нархи 20 сўмгача кутарилиганда, шаҳар совети бутун хусусий уйларнинг ижара ҳақига такса пичиб қўйди. Бу уй-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ўн икки сўмдан йигирма турт сўмгача кутаришни ва бу уйлардан йилига турт минг сўм даромад қилишини мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эдики, иккинчи бир дардан хабар стди: беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Атторлик ўрнига катта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қарата тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвофининг ярми кетар эди.

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга сифар эди, на кучага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бсргин» деб худога ёлвориш. Шу кунларда домла бир эчкисини супурги билан уриб улдириб қўйди. «Булбулигўс» юрган йулида вайсаб, қарғаниб юрадиган ва учраган киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиглайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхўжа домладан қолишимас эди. Илҳом уйланганига етти ой бўлганида хотинини қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг ўзи ҳам билмади, бирор сураса «нима бўлганини билмайман, ўша кечаси кетдим, деб шапкамни олиб чиқиб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуктага тикилганича қолади.

Ёқубжон бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг чордагига орқа томондан олtingуғурт сқиб ташлабди, шуни бирорга айтганида, худди ашаддий бир душманидан уч олгандай ҳордиги чиқади. Маҳмуджон афанди савдоириқ бўлиб қолган: кимни курса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабистининг отаси. Сиздай одам бизга керак», деган мазмунда хат олганини ва бунга: «Бормайман, тупроғим ўз ватанимнинг тупроғига қўшилсин», деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Ёқубжон ташкил этган гап иштирокчилари ўн учга стди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тупининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйида бўларди. Сўнгги вақтларда бу тупининг қўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни

ўстириш тўғрисидаги топширигини музокара қилишдангина иборат бўлиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйилади, аммо шу тўғрида ким фикр бермоқчи бўлиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, уз ҳасратига тушиб кетарди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма нозик ва товуши ингичка бир муаллим сўз олди:

— Кеча иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга үзим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз уйим. Васиқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтмиш тийин беради. «Чиқ, уйим үзимга керак» десам, «Октябрь ойи кирди, қаёққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васиқани тан олмайди. Яна бири: «Мен уйингга кирганимда деразалари синиқ эди, тўрт сўмлик ойна солдирдим», деб яrim ойга ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдирдим. Ана, қонун! Бу тўғрида кўп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг үзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсам, мудир кулади. Энди тинч турган халқни нотинч қилиб Гала Атторликни бузаман, дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Халқда исён ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин баттар!

Муродхўжа домланинг аччиғи келди:

— Ҳаммаларинг үз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан қутулиш йули тўғрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир гоянинг эгаси. Бу нима майдада гаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўкондорларга қанча солиқ чиққанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади. У, «шуролар ҳукумати, гарчи ҳар ким үз меҳнати орқасида кун кўрсин, деса ҳам амалда ўзи бунга қарши сиёсат тутаётир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматнинг дўкондорлар меҳнатини меҳнат ҳисобламаганини кўрсатар ва Эртадан-кечгача дўконда ўтиришни кўмир конида ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай утар эди.

Шаҳарда уй-жой танглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда етказган бўлса, энди ундан кўп зарар етказа бошлади. Бундан ташқари, кунларнинг бирида техник кучани невилир билан кўриб, домланинг дарво-

засига қизил нишон қўйиб кетди. Округ газстасининг берган хабарига кўра, Гала Атторликни текислаш яна икки ойдан сўнг, йўл иши баҳорнинг ўрталарида бошлиниши керак эди. Газета ҳар сонида шаҳар ободончилигига айрим ўрин берадиган бўлди. Муродхўжа домла Гала Атторликдан станцияга қарата солинадиган йул «мехнаткашлар манфаатига хилоф» деб узун бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тўлаши тўғрисида домла ишбилармон кўп одамларга учраб, бениҳоят кўп кенгашлар эшилди. Буларнинг ичидаги энг яхшиси ҳовлида оиланинг сонини кўпайтириш ва уй бузилганда ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Сайдийни кўчириб келишга жазм қилди.

XXIV

Сайдий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетишга шошилган, чунки, назарида, мустақил турганидан кейин қиласиган иши кўп ва ёруғ кун, саодатли дамлар кутгандай бўлган эди, аммо ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронги кечада ёт элларда йўлдан адашиб қаёқ-қа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай булиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин қиласиган уша «кўп иши» аслда ўтмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» бўлган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билан тула» бўлган ҳаётининг уқубатли минутларидан оз бўлса ҳам дам берадиган Мунисхонни яна бир мартаба «Раҳимжон» дедиришгина эди. Унинг Мунисхонга бўлган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубатдан дам олиш, эртанинг ваҳимасини унудиши, ўзини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон уша, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуқлик деб билгани учун нега ҳозирги Мунисхоннинг шунча разолати бу муҳаббатни сўндирамаганига ҳайратда эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сўнг, Сайдийнинг йўл адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Мунисхоннинг сўзламаслиги эди. Сайдий кучада бир-икки унинг йўлини тусди ҳамки, бурилиб кетди, қарамади. То Мунисхон номаълум сабаб билан ўзини отгунча кунлар шундай утди.

Мунисхон нима учун ўзини отганини кўплар қаторида Сайдий ҳам билолмади.

Мунисхон уша куни кечқурун одатдагича оила дастурхонини баҳам күриб, овқатдан сұнг қазноққа — подвалға тушибди. Унинг эшик очиб кириб кетаётганини күриб қолған аммаси «хой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қичқирған экан, индамай тушиб кетибди-да орада үн беш минут үтмасдан түппонча товуши әшитилибди. Салимхон, түппонча товуши чиқиши билан, қозикқа қараса осиб қўйған түппончаси йўқ, бундай фалокат рўй беринини сира кутмаганлигидан, «бу бадбаҳт ўйнаб уқ чиқариб юборди-ку» деб гижиниб, сўкиниб, юргурганча қазноққа тушса, синглисинг үлиги устидан чиқибди. Мунисхон қазноқнинг тўрида бошини кирлар орасига тиқиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи рўмол тиқибди. Шу куни кечаси Салимхон ўзининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши тўқдим. Барибир бундан кейин ҳам тўкар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин; демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулогимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунисхон туққан оналар болаларини тириклай кўмсиллар. Олам тула баҳт, фақат мен баҳтсиз эдим».

Бошка ҳеч гап йўқ. Мухторхоннинг қамалғанлигини билғанлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун ўзини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум булдики, Мунисхон буни билмас, билса ҳам севинар экан. Салимхон ва унинг ёр-дустлари бу воқсанни бошқача қилиб овоза қилишди: гус Мунисхон түппончада уқ борлигидан бехабар, оғзини ўзига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юборибди.

Мунисхонни йиқитган бу уқ, ҳалокатли чоҳга дўмбалоқ ошиб кетаётган Сайдийнинг «тутиб қолиб жон сақлайман» деган тошини кўчирди. Бу уқ уткир қилич булиб, хаёлида утмишга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага торталиган умид риштасини кесди. У истиқболини ўйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Сайдий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вақтлар, ўқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сұнг, рабфак залидан утишга безиллайдиган, ҳар бир комсомолни кўрса худди «тўхта, бу ёққа юр, комсомоллар мажлис

қилиб сени кутиб турибди» деётгандай, юраги орзиқадиган бўлган эди. Бу кунларда яна ўша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини орзиқтирадиган комсомолларгина эмас, кучакўйда учрайдиган ҳар бир киши. Сайдий кўчага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши кслаётгандай бўсағадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ қучоқ, мустаҳкам қалъа бўлиб куринар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йўқ, — деди домла бир куни кслиб, — замонни кўриб турибсиз. Ўз мулкингизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қўлингизда булади. Энди қариб қолтанимданми, негадир, молмулкка ҳавасим қолмабди. Мана уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Ўлигим кафансиз қолмаса, дуойи фотиҳага ксліганларнинг олдига битта-икита қаттиқ-қуттуқ нон қўйсангиз бўлгани. Энди айтай: иморат солмасимииздан илгари чоракорларимиздан ўн уч таноб ерни қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ср олгани рост. Буни Сайдийга билдирамаган ва билдиromoқчи ҳам эмас эди.

Сайдий ернинг дарагини эшишиб аввали севинди, кейин ғам босди. Шундай бўлса ҳам ўзича янги план тузди: домланинг уйига кўчиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳало-катга учрагандан сўнг, (ташкилот мугафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом эттиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни еб ётиб, ишини давом эттиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Сайдий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кучишдан икки кун илгари борганида, «булбулигүё» эшик олдида унинг бўйнига осилиб йиглади:

— Бувингизни соғиниб улсин, деган экансиз-да, ташлаб кетдингиз... келмайсиз... Энди кестгани қўймайман...

«Булбулигүё» соғинганлигини айта-айта тўккан ёшини шу ёшигача кургани барча тобутлар устида ҳам тўкмаган эди.

XXV

Ташкилотнинг топшириги билан домла бундан ун йил илгари муаллим булиб, ҳозир савдогарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қўл солиб кўргани бориб, тажанг булиб қайтди. «Уйқизи» булиб қолган Саидий, у келганда меҳмонхона саҳнида тикка уйланиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгти икки арава гўзапоя ва жўхорипояларни дарвозанинг томига босишар эди. Домлани куриб Саидий ичкари ҳовлига томон юрди ва урта эшик олдида тухтаб, домлага йўл берди.

— Халқ ҳайвон, — деди домла ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш бўлмасига кирилгунча ҳам, Саидий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз? — деди домла рўмолчаси билан бўйнини артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, ганиришдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Ҳуш, нима деди? Бирон гап гапирдими?

— Йўқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз бўлмаса? Одам деган бунаقا «ичимдан топ» бўлмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап бўлса, дарҳол айтиш керак!

Саидий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган кўринар эди. Шуни пайқаб, Саидий хомушлигининг сабабини айтишга шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдига кирган экан, Салоҳидин утирган эмиш.

Салоҳидин кассирлик ишига Ёқубжоннинг ёрдами билан кирган, ўзи илгари мактабдан ҳайдалган киши, янги келган муҳаррирга буни тушунтиришган эди, муҳаррир уни дарров ишдан бўшата қолди.

Домла жаҳлидан анча тушди.

— Арзга боргандир-да. Шариф албатта дагал муомала қилиб жунатса керак. Мана энди тўнини тескари кияди. Ўл-а!.. Шу песс қўлга кирса, талай киши қўлга кирган бўлар эди. Сиз бунга нима учун хафа бўласиз?

— Бир вақт Ёқубжон икковимиз уни ўртага олган эдик. Шунда утган гапларни Шарифга айтса, тагин ёмон булади, дейман-да.

— Ёмон булиб нима бўлар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Ҳуш, тагин нима гап?

— Ҳеч гап йўқ... билишимча, шу чоракор яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қиласи, булса борига, йўқ булса йўғига қаноат қиласи. Ҳудотарс.

— Шуни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин сримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қиласи эмиш? Қаёққа боради, кимнинг ерини экади?

— Колхозга кираман, дейди.

— Колхоз булар эмишми?

— Айтишидан, булади шекилли.

Домла қошлигини кутариб, пешонасини тириштири-ди-да:

— Ҳалқ ҳайвон! — деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси ўтгандан кейин Сайдий ҳам чиқди. Домла меҳмонхонанинг зинасида ўтириб, чоракорга насиҳат қиласи эди:

— Озми, кўпми, ишқилиб, худонинг бергани. Бир суюм булса ҳам ўз мулкингиз. Ҳоҳласангиз тариқ экасиз, ҳоҳласангиз кўнори. Бу ерни сиз пешона тери тўкиб топгансиз. Бошқалар-чи? Бошқаларга срии ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан қўрқмайди. Мана курасиз, ер ўз-ўзиники булган одам бўйнига қилич келганда ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп синдириб ўтирган чоракор, бошидан дўпписини олдида, чиқиб турган пилталарини уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир курайлик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-да, камбагалга... Охунбобоев, колхоз яхши депти. Мияси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, Галамисларнинг гапига кириб биз смон дедик. Оқибат яхши булиб чиқди. Охунбобосин «Ҳаммаларинг срларингни бирга ишлайсизлар, ҳосилни тарозида тортиб, булиб оласизлар» депти. Ғалварда ўлчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йўлига юрганлар кам бўлгани йўқ.

— Менинг сримни экиб кам булдингизми?

Чоракор кулимсиради:

— Йўқ. Кам ҳам бўлганимиз йўқ... ортиқ ҳам... Аммо умр утиб кстяпти...

Домла нима дейишини билмай тек қолди, аммо юзидан ғазаб акс этар эди. Домла ўрнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда гўзапоя босиш билан овора булган Остонақулга нимадир демоқчи булган эди, Сайдий сўз қотди:

— Чакки қиласиз, ака: домланинг жаҳлларини чиқардингиз. Колхоз бўлса-ку, бўлди, бўлмаса ўйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Ўйнашдан айниб эрлик бўлмоқчиман, мулла ака, — деди чоракор кулиб.

Сайдий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очик қўлли одамни ё топасиз, ё йўқ. Менинг билишумча, колхоз бўлмас. Ўз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Сайдийни ваҳимага солди.

Сайдий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушуна-диган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши ўнгмас, деган ақидада эди. Сайдий чоракорнинг сўзини эшитганидан кейин, ер ислоҳотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислоҳоти тўгрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди.

Чоракорнинг гапига қараганда домланинг бу гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Сайдий бориб қишлоқнинг руҳини ўз кўзи билан кўргиси келди, аммо боришга юраги бетламас эди: «Борди-ю, тўғри бўлса!»

Борди-ю, тўғри бўлса, кўп ёмон бўлади, чунки ислоҳот вақтида қишлоқларнинг хароб булишини кўрсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод булишига далолат қила-диган руҳга учраган бўлса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган бўлса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шуҳратини вайда қилган эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам уша ислоҳотдагидай руҳ билан қарши олганларини кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер қўлдан кетади...

Сайдий узининг иш бўлмасига кириб, дераза ёнидаги креслога ўтириди-да, стол устидаги китобни олди; ўқимоқчи эмас, агар китоб ўқиш учун чиқарилганлиги ҳозир эсига тушса, кўтариб урар эди; варақлади, узоқ варақлаб ўтириди-да, сунгра, отасининг китобга қараб фол очиши эсига тушди. Отаси иши чалкаш бўлган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига кўрсатгич бармогини босар эди.

Агар бармоги «К» ҳарфи устига тушса «кушойиш», деб хурсанд булар, «Б» ҳарфи устига тушса «басталик» деб қайгуар эди. Саидий ҳам бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоги остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси буни күп такрорламасдан натижә чиқарар эди, негадир, Саидий шунча такрорласа ҳам булмаётир. «Е яrim ишониб, яrim ишонмай қилаётирманми?» деб уйлади Саидий, сүнгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сүнг Саидий буни ихлос билан қилишга ўзида шунча эҳтиёж сездики, чиқиб таҳорат олиб келди.

Күшни уйдан домланинг бақирган, «булбулигүе»нинг йиглаган товуши эшитилар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта ўтгандан сүнг қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи бўлган чоракорнинг қўлидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд бўлган чоракорлардан бирига тошириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилган эди, роса ўн беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидаи кўринган Саидий, бу ўн беш кунни жуда хавотирликда ўтказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кузлари киртайган, илгари говмиш сигирнинг слинидай осилиб турадиган бағбақаси сұлган, дами чиқкан пуфакдай шалвираган, соч-соқоли ўсган, сочидаги оқ кўпайгандай кўринар эди.

У, Саидий билан қўл учидагина сўрашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг 'эшикдан хурсанд кириб кслишини кутган Саидий, ичида «тамом, масала ҳал» деб қўйди, аммо ҳарҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан ўзига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йўққа чиқишидан қўрқиб, домланинг олдига киргани, гап сурагани юрак қилолмади, ҳовли юзида узоқ туриб қолли, сүнгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир бирор билан уришиб келгандай, диваннинг бир чистидаги ўтирас, Сораҳон эса деразанинг тагида ўтириб йиглар эди. Саидий оғининг учидаги юриб келиб иш столи снидаги курсига сескин ўтирди. Домла унга қайрилиб ҳам қарамади, анчадан ксийин Сораҳонга қараб ўшиқирди:

— Тур, йўқол!

Сорахон ўрнидан тураган, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бекордан-бекорга... — деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, күзингни лўқ қилма.

Сигирга ўхшаб қарама! — деди домла, сунг Сайдийга мурожаат қилди: — Мен ундан гап сўрайман, у менга кўзини лўқ қиласди...

Сайдий ерга қаради. Сорахон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

— Қишлоқ халқи ҳайвонлашіган! — деди домла.

Сайдий бир иргиб тушди ва ичида яна «тамом!» деб қўйди.

— Ўша ср ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди, — деди домла. — Мен биламан, тажрибали... Ўша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқ кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир туда маърифатсиз, маслаксизлар шу сиёсат фойдасига амал қилаётир.

— Нима, колхоз буладиганми? — деди Сайдий бўшшиб.

— Мен борганда ҳаммаси булиб ун уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичида яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжা ўша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддан ҳам ўша ерда. Шариф мактаб мудири қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан гапиради. Тағин одамлар тўп-тўп булиб шунга қулоқ солади! Гапдон булиб ташвиқотчилик қилганига куяйми! Кенжা билан иноқ.

— Ерни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчими?

— Айтиб курдим. Қани кўрайлик-чи, бу гаплар бир еқли бўлсин, дейди. Колхозга киришга қўнгли бор, аммо хуркиб турганга ўхшайди.

Кечқурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сифмайди. Сайдий ундан ҳам бирон хунук хабар эшитишдан қурқиб, ўзининг уйига чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон ҳозир чесиб битирган папиросидан иккинчисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

— Қайси Иброҳимов? — деди домла ҳовлиқиб.

— Мавлонқуловнинг иши... Халқ суди Иброҳимов.

— Хуш?

— Кесилган одамни олиб кетишидан... бирон гап борга ухшайди-да.

— Мирза Муҳиддин қаерда?

— Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.

— Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъноси нима?

— Жуда ёмон. Менингча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор бўлган. Бутун воқеа шу Иброҳимов билан очилади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст стади, деб олиб кетган бўлса керак.

Домла сукутга кетди.

Урта эшик тақиллади. Домла билан Салимхон бирбирига қаради.

Домла чиқди. Эшик қоққан Ёқубжон экан.

— Бунақа бефаҳм бўлманг! — деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин, — утириңг... Эшик деганинг занжири бўлади, одам деган шуни шиқирлатади. Наҳот тарс-тарс урса!

— Нима қиласай, — деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чўқкалаб, — занжирни шиқирлатсан ҳам эртанидин тўртта солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсан ҳам...

Домла унга хўмрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чиқди.

— Ёқубжон, ўлгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ бўлмасангиз!..

— Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ бўлса, мен уни қандоқ иситиб айтаман?

— Ҳуш?

— Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марқаздан одам келди!

Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ бўлиб кетди-да, деворга суюнганича тек қолди.

XXVII

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йўқ эди, уша куни домлани қайтиб кўрмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёққадир кетибди. Буни эрталаб чой вақтида «булбулигүе» айтди. Саидий чойдан сўнг, анчадан бери тўхтаб ётган таржималарни оз бўлса-да юргизиш ниятида иш бўлмасига кирди; эшикдан кириб стол устидаги

қоғозларга күзи тушиши билан үзини ҳаддан ташқари чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидорсиз сезиб бұшаңди ва дераза өнидаги кресслога үтириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш әмас, қулини күтариб папироснинг кулини қоқиши ҳам малол келар эди.

Сайдий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича үтириди ва ҳеч нимани үйламасликка ахд қилди; қандай қылғанда ҳеч нарсаны үйламаслик мумкин эканлыгини үйлаб, шу ондақ бу ахдини бузиб күйди. Бу үй яна күп үйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бүтаб юборди. Қулоги жингиллаб кетди. Бұталған фикрлар ичида қачондир аллақайси китобда үқиган шу сатрлар айрилиб турар эди:

Хаёт жомин күтариб юмук күз билан,
Зар қирғоқтарға күз өши тұкамиз...

Сайдий иргиб турди ва буни қайси китобда күрганини эслашга тиришди, эслади, қидириб шу китобни топди, шеърнинг давомини үқиди. Шеър қисқа экан. Сұнгра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб үқигиси келди. Мундариждеги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини бслғилаш қийин, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра үқиб күриш керак эди. Ҳозир үқиши әмас, китобни жүн варақлаш ҳам уни толиқтирада эди. «Тавба, — деди Сайдий китобни жавоннинг ичига улоқтириб, — одамлар бунча гапни қаердан топиб өзар экан!»

Сорахон кирди. Унинг күзига Сайдий касалдай күринди.

— Ҳа, нима қилди? — деди Сорахон оғзидеги сақи-чини қирсиллатиб.

Сайдий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман...

— Оббо, нима қилибсизки, чарчайсиз... Ітинг, құзилинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сұзға Сорахоннинг тушунмаслигини Сайдий билар эди, аммо бу фикрни унинг фаҳмиға яраша сұзлар билан айтишга эринди.

Сорахон нимадир қидириб уйни икки айланда, сақи-чини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу күнни Сайдий шундай диққат булиб утказди, әртаси үйқудан үйғониб анчагача күзини очмай өтди, күзини очғанда ғул қүйиладиган столча устидаги үзининг дүпписини күриб аллақандай булиб кетди. Бу ҳис-

кишида ҳозиргина қабрга қўйилган одамнинг кийими-ни кўрганда пайдо бўлади.

Сўнгги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боғнинг атрофини үраб олган деворларгача Саидийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар ўтиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Саидий уйда ўтирганида ҳар замон ўзининг тирик эканига шубҳа қиласа эди.

Шундай кунларнинг бирида Саидий, тасодифий равишда ўзининг bemор ётган опаси олдига кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шол булиб қолган эди. У бир неча кундан бери кириб ҳол сўрамаган укасини куриб кўзига ёш олди.

— Раҳимжон, энди нима қилий, худо баҳти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсин... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хўп, сенга кепак қиздириб берсин. Сен ўлма. Оёқларинг тузалсин. Куз ёши водийсида истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришига ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тўкилишига қарши бўлсан!

Опа укасининг олдида ҳўнграб йиглаб юборишдан ўзини тийиш билан овора булиб, қулогига гап кирмади. Саидий эшиқдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унутиб, боққа чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учқунлаб туришига қарамай, узоқ айланиб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса қаллакланган дарахтга суяниб турибди, лайлаккор ёғяпти.

Саидий сўнгги кунларда одамга қўшилмайдиган, баъзан ўзи гапирадиган булиб қолди. «Булбулигүё» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла қайтиб келганидан сунг, Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да, «булбулигүё»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жиннлик ота мероси, отаси ҳам жинни булиб ўзини осган», деди. Бундан ортиқ сўзлаш ёки Саидий билан яна суҳбат қилиш домланинг юрагига сигмади.

XXVIII

Сўнгги кунларда, «булбулигүё»нинг кўзига Саидийнинг нафас олишидан тортиб то чой ҳўплашигача ғалати кўрина бошлади: назарида, Саидий кун сайин баттар бўлаётган ва эрта-индин қизига бир шикаст стказадигандай кўринар эди. У ўзидаги бу ваҳимани юз ҳисса ортириб Муродхўжа домлага айтди. Домла Саидийни кўзига кўшилди.

дийни касалхонага юбориш тарадлудига тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун ўтгандан кейин портфель күтарган бир рус хотин кслди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жиннелик Саидийга ота мероси эканини тушунтироқчи бўлди:

— Папа девона, мама девона. Ўзи дсвона бўлган чорт... — деди у, хотинни уйга бошлаб. — Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қофозни олиб домлага курсатди-да, алланарсалар десди. Домла унинг сўзидан фақат «Тўпа, пул» деганинигина англади ва ҳайрон бўлди.

— Тўпа йўқ, — деди у, худди соқов билан гапиришаёт-гандай имо-ишора қилиб. — Тўпа кетди. Раҳимжон Саидий девона. Раҳимжон Саидов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддаосига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришиди:

— Тўпа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь? — деди ва эшикка қараб бақирди. — Сорахон, Раҳимжонни айтиб қўй!

Саидий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин ерга ўтириди.

— Бу киши ким ўзи, нима дейди? — деди домла.

Хотин, стол устида турган қофозни Саидийга курсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тўпа исмли хотинни стти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни... билгани келдим...

Тўпа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким хабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир бўлганликдан, ўлган гумон қилинган эди. Саидий ҳайрон бўлди.

— Қасрда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артслда ишлайди...

— Хуш? — деди домла кайфи учиб.

— Тўпа стти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сўзлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кучада хор-зор булмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирумадингизми?

Саидий хотин билан икки оғиз сұзлашды-да, домлага қаради.

— Шуни түшунтириш қийин бұлаётір, — деди.

Домла үйланиб қолди-да, сұнgra деди:

— Ахир, ишлаган бұлса, овқат еди. Кийим-кечак қылдик. Касаллигіда ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Үзингиз биласиз, қулидан бир иш келмас эди. Хүш, қанча бұлар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кура, бир минг икки юз олтмиш сүм бұлар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз әллик сүмча ижтимоий мухофазат...

Домла хотинга қаради, сұнgra яна Саидийга үгирилиб деди:

— Бу қандоқ бұлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сүм чиқадиган күринади. Шу кишининг үзларини хурсанд қылсак... бир звини қилиб юбормас-микинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўринг-чи... Неча пул берсак шу ишни бости-бости қилар экан?

Саидий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай урнидан турди-ю, жұнаб қолди. Саидий үз бўлмасига чиқиб кетди. Домла үзи слғиз қолиб, янги план тузди: Тўпага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига ағдаради, «Мен ишлатганим йўқ, Саидий ишлатган» дейди. Зўр келса иш судга тушар. Жавобгар — Саидий бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак.

Домла шу билан үзига тасалли беріб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Саидий одатдагича үз уйида кресслода ўтирап эди.

«Булбулигүё» кирди. Саидий ҳозир олдига бирор киришини шунча хоҳламас эдики, «булбулигүё» кириши билан бутун танига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан, — деди «булбулигүё», — домлангиз айтмадилар, сурай дессам, фсыллари айниб турган эди, қўрқдим...

Саидий гапни чўзилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарзи бор экан, шуни вайда қилган кунига беролмайдиган булиб, узр сұрагани кслибди.

«Булбулигүё» бундан хотиржам булди-да, озгина туриб, яна деди:

— Бурон қўзгалди. Айвончанинг тунукасини шамол

күтарди шекилили, тарақлаяпти. Шунга бир нарса бостириб қўйилмас...

«Булбулигүё» анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади, сўнгра, дўнғиллаб, эшикни қаттиқ ёпди-да, чиқиб кетди. Саидий худди қўзига тушиб азоб бераетган қум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан, — деди орқасига суюниб, кузини юмиб. — Томнинг тунукаси нима экан, замона бурони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаётитпи-ку! Қўй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганман».

Саидийнинг қўзи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча мартаба үзини ўлдирмоқчи бўлган, аммо шу фикр бошига келгандан кунгли ҳамиша иккига бўлиниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қиласа, иккинчиси «Сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лаззатини билмайсан, тўхта!» дер эди. Бироқ бу сафар кўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб чирокни ёқди, нари-бери юрди, яна ўтириди, кузини юмди. Унинг кунгли бир бутун булиб пичирлади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб курдинг, шунаقا, ичган сайин тагидан тахири чиқа бсрди. Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувгин ейсан. Асалдан тортиб мойгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томогингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Саидий қўзларини катта очди, қархисидаги зарҳал рамкали каттакон тошойнага тикилди: ойна қўзига, негадир, ниҳоятда чиройли, жуда кўп одамлар орзу қилган, қўз тиккан бир нарса булиб куринди. Саидий секин ўрнидан турди, ашаддий душманга орқадан пи-чиқ урмоқчи булгандай бир ҳаракат билан қўл узатиб, столчадан гул қўйиладиган хрусталь вазани олди-ю, қулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ ўртасига урди. Ойна чилпарчин булиб тўкилди, унинг бир неча синиқ парчаси рамкада осилиб қолди.

Саидий ташқарига чиқди.

Бутун қийинчилик ўрнидан туришда булди. Турганидан сўнг эшикга чиққанини узи ҳам билмай қолди.

Қаттиқ шамол. Аллақайси томнинг тунукаси тарақ-

лайди. Күз очгани қўймайдиган қор, осмондан тушастирими, ердан кутариластирими — билиб булмайди. Ҳамма ёқ қоп-қоронги.

Саидий зинадан тушастиб йиқилди. Ўрнидан туриб ҳул қули билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қулига ёпишди. Қулинин зур билан ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб эшикга томон йўналди. Опаси ётган настак уйчанинг қор билан қопланган кичкина деразасидан хира шуъла тушар ва элас-элас инқиллаган товуш эшитилар эди. Саидий утиб кетди. Кучага чиқди. Катта йўлнинг уртасидан чорраҳага томон юрди. Қаршисидан эсаётган шамол, кўз очгани қўймаган қорда, у худди сув остида юргандай қийинчилик билан қадам ташлаб борар эди. Чорраҳа уртасидаги чироғнинг хира шуъласи доирасига кирганида кимдир «Четлан» деб қичқирди. У кузини очиб олға қаради. Чироғ остида турт киши қатор келар, буларнинг ҳаммаси қизил аскарлар бўлиб, орада Муродхўжа домла ҳам бор эди. Утиб кетишиди. Саидий яна йўлга тушди, ва орқасига қайрилиб ҳам қарамади. Унинг кўнгли «оламда сенга тааллуқли ҳеч нарса қолгани йўқ, кетавср» дер эди.

Кставерди.

Шаҳардан утиб кстаётганида яна бир тўп қизил аскарлар учради. Буларнинг ичида Ёқубжон бор эди.

Саидий йўлда давом этди. У, улим хавфидан қочганида ҳам бунчалик тез юрмаган. Аммо қанча тез юрса ҳам, худди тушида юғурғандай йўли кўнаймас эди. Аввал шаҳарни, сўнгра дарахтлар билан чипорланган далани кетда қолдириб, даштга чиққанидан сўнг ростдан ҳам йули кўпаймади, чунки совукдан қарахт бўлиб қолган оёқларини кутариб босиш кўп қийин эди. Бутун куч ва иродасини сарф қилгани икки соат ичида у юз, юз эллик метрча масофани зўрга босди. Иродаси уни олға, алла қандай бир куч орқага тортар эди. Йиқилди. Ўрнидан турмақчи бўлган эди, ўзини оёқ узра ололмади. Сўнгра эмаклаб юрушга ҳаракат қилди. Шамол ҳар хуруж қилганда у қорга кўмулар ва талай вақтдан кейин, сув босган ердан чиққан бузоқ бошидай судралиб чиқар эди.

Бораётган сри — дарс яна ярим чақирим нарида булиб, ўзининг ҳайқириги билан буронли тунни ваҳималарга тўлдуар эди.

Саидий яна бир исча қадам судралганидан ксийин қўлларида ҳам қарахтилик сезди, ортиқ қимиirlолмай қолди. Қор кўма бошлади.

Саидий бошини силкиб күттарди, күзларини катта-кatta очиб олға қаради. Унинг қаршисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловуллаб ёнар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари шамол, қор ва қоронгуликдан иборат булиб күринган олам энди күз ўнгидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловуллаб алангаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб талпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг күз ўнгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, учқунлар сочиб ёнмоқда. Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адаблик, водийга солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпираб турган кўк байроқ сингари узокда бир сароб булиб қолди. Саидий ўзини қор кўмаётганини, оёғидан бошланган карахтлик аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва ҳушидан кетди.

1930-1934 йиллар

ИЛХОМ ТҰЛА ИЖОД УЧУН

Қүеш, ҳаво, ер, сув барча жонивор ва күкатларга озуқа берганидек, халқ ҳаёті өзувчига илхом беради. Езувчи қанчалик истеъдодли, унинг қалам тутган құли қанчалик тажрибали булса, халқ ундан шунчалик чуқурроқ миннатдор бұлади, унинг ижодини, умуман, адабиётни шунчалик чуқурроқ ҳурмат қилади.

Езувчининг вазифаси гузаллик яратишидир. Бу нарса ҳаётни қалб күзи билан күрган, илхомланған өзувчигагина мұяссар бұлади. Ҳар қандок өзувчи учун ҳам маҳоратнинг ибтидоси илхомдир.

Соч-соқоли оппоқ чол армиядан қайтган йигитта билим олиш яхши нарса эканини тушунтириб, ниҳоят, уни үқигани рози қылғанлиги тасвиrlанған асар, яна «шеърий роман»нинг бизнинг күнларда пайдо булиши, албатта, күлгили бир ҳол. Республикаизда қирққа яқин олий үқув юрти бұлса, ҳар күзде илм талаб өшлардан бир уринга үнлаб ариза түшсі... Езувчи бу ҳолға қайси күз билан қарагану, «шеърий роман» өзгани унга нима илхом берган, деб үйлайсиз?

Чинакам бадий адабиётни илхомсиз яратиб бұлмайди. Буни ҳамма билади, лекин бу ҳақиқатни қанчалик күп эслатылса, шунчалик яхши.

Бизда ҳиссиз өзилған, нұқул ақл сотадиган, китобхонни адабиётдан бәздирадиган совуқ китоблар оз эмас. Бу хилдаги китоблар китобхонга бир нима бериш үрнига үз авторининг шармандасини чиқаради: модомики, өзувчи воқеликдан илхом олмаган экан, модомики, воқеаларнинг моҳиятини, одамларнинг дилини англамаган экан, бу ҳол унинг ҳаётга лоқайд қараганини, ички дардан маҳрум, бсфаросат ва шапқұр эканини

Ушбу мақола бевосита бадий ижодға таааллуқлиги туфайли танланды. (*Mұх.*).

курсатади. Ёзувчи китобни илҳом ўти билан аланга олдириласа, китобхоннинг қалбига ўт ёқолмайди. Китоб китобхоннинг қалбидаги эзгуликка оташин муҳаббат, қабоҳатга омонсиз нафрат уйғотмаса, ўқувчини мағтун қиладиган фазилатдан маҳрум булади.

Масалан, мана шундай ҳикоя ёзган ёзувчига нима илҳом берди экан: онгли пахтакор чол ўғлига гүзани сугориб қўйишни буюради. Онгсиз ўғил кинога кетади, гүзани сув босади. Чол ўғлини ўтқазиб қўйиб, агротехникадан лекция ўқийди. Шу билан ёзувчи китобхонга агротехникадан таълим беради.

Яна бир ҳикоя, қаттиқ жанг пайтида бир ўлимдан қолган танкист жангдан кейин танқдан чиқа солиб ёрига хат ёзади: «Комсомол мажлисида мени танқид қилганинг эсингдами? Ушанда мен сенинг танқидингни нотўғри тушунган эканман, мени кечир».

Заруратсиз, ички дардсиз, эҳтиорсиз ёзилган асар улиқ булади. Бундоқ асарга ҳеч қанақа гоя, муҳим мавзу жон киргизолмайди.

Китобларимизнинг мазмундор булиши ҳақида кўп уйлаб, яхши иш қиластибмиз, лекин ўқиб булмайдиган, китобхоннинг нафасини қайтарадиган китобларнинг мазмунидан фойда йўқ эканини баъзан унутиб қўйганимиз чакки буляпти. Бу ҳол китобхонни bemaza олдиқочди китобларга ошна қилиб қўяди. Китобларимизнинг ўқишли булиши жиддий эътибор талаб қиладиган масаладир. Китоб мазмундор бўлса бас, ўқишли булиши шарт эмас, дейдиган ёзувчи — ё адабиётнинг ролини тушунмайди ёки ўқишли китоб ёзиш қулидан кслмайди.

Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб булмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб — китобларининг ўқишли бўлганлиги эмасми?

Китобнинг шавқ билан ўқилиши унинг латофатларидан биридир. Албатта, гўзаллик ҳам ҳар хил булади: кечаси қоп-қора осмонда оловли из қолдириб учган юлдуз ҳам гўзал, кундузи гулдан-гулга қўниб юрган капалак ҳам гўзал. Учган юлдузнинг гўзаллиги бирлаҳзалик — бебақо гўзаллик, гулдан-гулга ҳаёт ташиб юрган капалакнинг гўзаллиги адабий гўзалликдир. Биз адабий гўзаллик яратишга ҳаракат қилишимиз керак.

Бунинг учун воқеликни чукур урганиш, ундан илҳомланишдан ташқари маҳорат ҳам керак: сюжетни ярата билиш, композициянинг жун ва чиройли, порт-

ретнинг психологик нозик ва яққол чиқишига эришиш, тилни яхши билиш зарур.

Бизда сюжет маданияти, сюжетни тузиш санъати оқсаб қоляпти. Бир қолипдан күчган, сюжет жиҳатидан эгизак асарлар күпайиб кетяпти. Тұгрисини айтганды, бир хил схема асосида өзилган ҳикоя, повесть, ёстиқдай келадиган романни үқиб хижолат бұлади, киши. Асар замонавий мавзуда, замонавий бұлғанда ҳам «майда» әмас, «йирик» мавзуда өзилган, қаҳрамон одамларға меҳрибон, ҳассос бир үртоқ, ишлаб чиқариш нормасини 100-200 процент бажаради, ишдан кейин романлар үқиб, үзининг маданий савиясини оширади; қабр устида нутқ сұзлаб, мархұм бажармай кетген ишларни бажаришга сұз беради; түйни ишлаб чиқариш кенгашига айлантириб, режалар, құшимча мажбуриятлар тұгрисида гапиради. Одамлар унинг сұzlарини жон қулоги билан тинглашади... Қаҳрамон қыз бұлса яна ҳам ижобийроқ бұлади: хуштори олдига бастұхтов «құриқ ерга кстамиз», деган талабни қояди. Баҳс-мунозара асарнинг конфликтини ташкил этади-да, бирон уч ойдан кейин қыз снгиб чиқади. Ундан кейин қарабсизки, олам ғулистон: құриқ ер, трактор, баҳтли ҳаёт, меҳнат зафарлари, орден ва медаллар...

Бу, әхтимол, дағалроқ схемалар, баъзи бир одамларнинг нағсониятига тегар, лекин сюжети үлардай бағқана, сийқа бұлған китoblар оз әмас. Схемадан иборат сюжет, санъат үрнига косибчилик — шубҳасиз, инсоний түйгулардан ва замонавий тафаккурдан маҳрум бұлған қоңсиз, жоңсиз суратларни вужудға келтиради, ёзувчи психологик портрет чизищдан ожиз эканини күрсатади. Бу соҳада күп ва құнт билан меҳнат қилишимиз керак.

Биз күпинча замондош қаҳрамонларимизнинг характерини қашшоқлаштирағанимиз, қаҳрамонларимиз баланд парвоз қымаслиги, жасорат ва әхтиросдан маҳрум экани тұгрисида ҳақли таъналар әшитамиз. Ҳаётда оддий одамларнинг үрни, фикр-түйгуларнинг заифлигини күрсатувчи минглаб мисолларни күришимиз мүмкін.

Психологиям — кишиларнинг ички дүнёсига, уларнинг латиф-зариф томонлари ва гүзәллігін яхши эътибор қилиш тұгрисида жиілдій үйлаб күриш фурсати етди. Бу ёзувчилик маҳоратининг әнг муҳим жиҳатидир.

Китобни бадий қилиб, маҳорат билан өзиш — ижодий жасорат күрсатиш демекдір. Биз ижодий жасорат деган гапни жуда кам ва тортиниб тилга оламиз. Бу

тұғрида тортінмасдан, баланд овоз билан гапириш керак. Чинакам бадий асар яратиш — бор кучини, бутун илхом ва қобилиятыни сарф қилиш демакдир. Санъатнинг тамал қонуни, касб-коримизнинг талаби шудир. Буни, хусусан, ёшларга қайта-қайта писанда қилишдан эринмаслик керак.

Афсуски, ёшларимизнинг иккинчи, учинчи китоблари бириңчи китоб даражасидан күпинча пастроқ бұлади. Бириңчи китоб — одатда авторни бетоқат қылган таассуротларнинг шиддатли тазиқи остида ёзилади. Еш өзувчи бириңчи китобға бутун ҳаёт тажрибасини, илхомини сарф қиласы да, янги таассуролар түпламасдан, маҳоратни оширмасдан туриб, иккинчи китобни өзишга киришади. Натижада, өзувчининг маҳорати үсиш үрнига пасайған булыб чиқади. Биз өзувчининг иккинчи китоби бириңидан, үнинчі китоби түққизинидан яхшироқ булиши учун курашишимиз керак. Бунга эришиш учун танқидчиларимизнинг ёрдамига мұхтожмиз.

Езувчи маҳоратини ошириш керак деймизу, бу масалани дикқат марказига қўймаймиз. Марказий журналлар бу ҳақда онда-сонда гапиради-ю, лекин республика матбуоти бу ҳақда чандон жон куйдирмайди.

Яроқсизлиги куриниб турған асарларни танқидчилар ҳимоя қилишдек иллатга барҳам бериш вақти етди. Баъзи бир танқидчиларга китоб мұхим мавзуни күтарса бас. Бу хилдаги танқидчилар мавзу деб, китобхонни эсдан чиқариб қўйишиди, өзувчи китобхонни ҳурмат қилиши көрек эканига эътибор қилишмайди. Менимча танқид аввалбоши китоб китобхонга манзур бүлдими, манзур булса, нимаси манзур бүлди-ю, манзур булмаса, нимаси манзур булмади — мана шунга қизиқиши керак. Бу нарса танқидчиларга шакл ва мундарижа тұғрисидаги назарий масалани амалда яхшироқ ҳал қилишга ёрдам беради.

Одамларни, хусусан, ёшларни тарбиялаща бизнинг зиммамизга жуда катта вазифалар юкланған. Бу вазифаларни бажариш учун ҳаётни пишиқ үрганишимиз, гузалликка мафтун булишимиз, китобхонни мафтун қиласын асарлар яратишмиз, бунинг учун илхом тұла ижод қилишимиз керак.

1959 йил

«САРОБ»НИНГ ЎТМИШИ ВА БУГУНИ

«Сароб» романни ҳаётнинг мураккаб даври — уттизинчи йилларнинг бошларида яратилган. У яратилиши билан фақат китобхоннингина эмас, балки расмий таъкидотларнинг ҳам эътиборини узига жаён қилди. Ўша кезлари яратилган «Кеча ва кундуз», «Қуллар» романлари, «Обид кетмон» қиссаси қаторида мукофотга сазовор ҳам бўлди. Газета ва журналларда асар ҳақида тақризлар, мақолалар эълон қилинди. Уларнинг баъзилари асарни юқори баҳоладилар. Бироқ уттизинчи йилларнинг иккинчи яримларига келиб «Сароб» ҳақида мағкуравий жиҳатдан кескин таңқидий фикрлар айтила бошлади. Расмий равишда мунаққидлар уни «янги тузум»га хос ижобий кучларни менсимасликда ва синифий душманларни, яъни миллатчиларни ташвиқ қилувчи асар сифатида айбладилар. Мағкуравий яккаҳокимлик авжига чиқиб бораётган бу пайтларда «Сароб» заарли асар деб эълон қилинди. Абдулла Қодирий романлари қаторида қатагонга учради. Узоқ вақтлар мунаққидлар уни тилга олмадилар. Қайта нашр ҳам қилинмади. Асар деярли узбек романчилиги сафидан учирилган эди.

Элигинчи йилларнинг иккинчи ярмида Сталин шахсига сигиниш оқибатлари фош қилинди ва мағкура жабҳасида илиқлиқ пайдо бўлди. Абдулла Қодирий расмий равишда оқланди. Унинг роман ва қиссалари қайта чоп қилинадиган бўлди. Навбат «Сароб»га ҳам келиб етди. Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни қайта таҳrir қилди ва шу йусинда асар иккинчи марта ёргу дунени курди. Бироқ Қодирий шахсияти тұла оқлангани билан унинг асарлари ҳали тұла оқланмаганидек, мунаққидлар «Сароб» романидан ҳам мағкуравий камчиликлар излашни давом қилдирдилар. Давр янги бўлса ҳам, айномалар эскича эди.

Мана, мунаққидчилигимиздаги ўша даврга хос фикрлардан бири: «Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши олиб борган курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишіда, жамиятимизда салбий ҳодисаларни йүқотишида совет кишиларининг күрсатган жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тұла мужассамлаштирилганда, асар, шубҳасиз, ютган бўлар эди».

Дарҳақиқат асарнинг бош қаҳрамони ўша давр тушунчасидаги ижобий қаҳрамонлардан узоклашиб, яна ўша давр тушунчасидаги «миллатчи»ларга яқинлашгандек бўлади.

Бу хилда фикр юритиш асар яратилган даврда ёзувчи имкониятларининг қай даражада чекланганлигини айгламаслик оқибати эди. Мунаққидлар талаб қилганидек, Саидий Эҳсон ва Кенжалар томонда қолиб кетса, асар олдига қўйилган мақсад амалга ошмай қоларди. Бугунги мустақилик даврида биз ҳам уни етарли даражада қадрламаган бўлардик. Борди-ю қаҳрамон тұла равища ватанпарварлар томонига утиб бирор ишни бошқарган бўлса, асар ёрут дуне юзини кўрмасди. Бирор тасодиф туфайли роман чои этиб қолинса Қаҳдорга берилган жазо Қодирийникига нисбатан ҳам оғирроқ бўларди. Шу сабабдан Абдулла Қаҳдор замон имконият берадиган йўлни танлади.

Ёзувчи ўз гоясига мос келадиган қаҳрамонни танлади. У изланувчан шахс, бироқ излана туриб, тез-тез адашади. Аксарият ҳолларда аросатда қолади. Баъзан худбинлик кайфиятига берилади, оғочилик ҳам унинг характеристига ёт эмас.

Талабалик чоғларида икки ёши – Саидий ва Мунисхонлар бир-бирларига кўнгил қўядилар. Бироқ Саидийнинг Мунисхонга муносабати ғайритабиий, фақат худбин шахсларга хос хислатдир. У Мунисхонга нисбатан ўйлайди: қизнинг бошига бирор мушкул иш тушса-ю, уни қутқариб қолувчи фақат ўзи, яъни Саидий бўлса. Бироқ бундай ҳол рўй беравермайди. Бора-бора уларнинг орасидаги муносабат совийди. Мунисхон Саидийдан узоклашади. Саидий илгари гузал ва латофатли булиб кўринган Мунисхондан камчиликлар излайди ва топгандек бўлади. Уз характер хислатлари билан Мунисхон ҳам Саидийга муносиб. Ундан узоклашиб, акаси Салимхоннинг тавсияси билан «нимжон хотинчалиши» Мухторхонга кўнгил қўяди ва камчиликларидан кўз юмиб, ундан фазилат излай бошлиайди.

Масаланинг шу тарзда қўйилишида ҳам замон нафаси бор эди. Биринчиси ўз муҳаббати йулида қатъий туролмайди, иккинчиси муҳаббатдан осонгина воз кечиб үзига номуносиб бир одам билан ҳаёт қуришга рози. Асрлар оша одат тусига кириб қолган анъаналаримиз бузилган, «яшти»лари ҳали аниқ бир йўлга тушмаганди. Замон алғов-далтов. Бундай пайтларда одамлар орасида айъанавий муносабатлар бузилади албатта.

Саидий иззатталаб шахс. Ҳаётининг ilk босқичларида Саидий уша давр тушунчаси билан айтганда ижобий қаҳрамон деб аталувчи Эҳсон, Шариф ва Кенжалар билан яқин бўлади. Аслида улар носамимий одамлар эмас. Саидийга муносабати холис ва хайриҳоҳ. Бироқ унда бор булган фазилатларни сунъий равища кўқиарга кутариб мақтайверниши лозим курмайдилар. Шу боисдан Саидий улардан ҳам узоклашади.

Саидий, эҳтимол, Эҳсонларга хос андозавозликдан қочмоқчи бўлгандир. Бироқ ёзувчи бу ҳақда бирор нарса демайди. Китобхон тахмин қилади, холос.

Саидий ёзувчи бўлмоқчи. Жилд-жилд китоблар ёзив, номи оғизлардан-оғизларга утиб, машҳур адаб даражасига кутарилимоқчи. Афсуски, унинг бу йўлдаги хатти-харакатлари ҳам ўз характер талабларига мос. У бу шуҳратли амалга ўз иқтидори ва меҳнати билан эришишини ўйламайди. Балки, унинг назарида, кимдандир мадад бўлиши керак. Мададкор ҳам топилгандек бўлади. Бу Саидийга

бообру булиб күринган зиёллисифат одам Аббосхон эди. «Умуман, киншиларда бирон санъатга қобилият, укув булади, аммо бу билангина кипи үша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизиш керак».

«Аллақандай қудратли дори»га умидворлик уни үша давр тушунчаси билан айтганда «миллатчилар» гурухи орасида эътиборли Аббосхон билан яқинлаштириб қўйди. Аббосхон билан яқинлик уни Муродхўжа домла ва Салимхонлар гуруҳига олиб бориб бөглади. Шу билан Саидий Шариф ва Эҳсонлар билан орани тамом узди ва Аббосхонлар гуруҳига келиб қўшилди.

Давр «доҳийчилик» даври эди. Саидий Аббосхонлар гуруҳига қўшилдим дегунча фаол ҳаракатга тушди. Бу үринда ҳам уйлаб куриш керак бўлган гап борга ухшайди. «Сароб» битилған лаврда иккита «доҳий» — Ленин ва Сталинларга сажда қиласидик. Алабистнинг ҳам уз «доҳий»си бор эди. Бу Максим Горький эди. Унинг Ленин, Сталинлар билан тушган расмининг кенг тарқалиши бежиз эмас эди. Ўзбек адабистида ҳам «доҳийча»лар булиши табиий тушуниларди. Саидий назарида шундай «доҳий»чалардан бири Аббосхон эди. Бунинг учун унда асос ҳам бор эди. Алабист ишига қизиқувчилар Аббосхон атрофида гирди-капалак, доим кимлардир ундан маслаҳат олади, кимлардир хат ёзуб ундан жавоб кутади. Саидий ҳам шулар қаторида эди. У мақсад сари шошилди, «қаҳрамонлик» курсатмоқчи бўлди. Нималардадир биринчи үринга чиқиб олиб, атрофдагиларни ўзига қаратмоқчи бўлди. Бироқ Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домлалар ўз соҳаларининг корчалонлари эканлигини англанига фаросати етавермади. Ҳали Аббосхонлар гуруҳининг сир-асори билан тұла танишиб улгурмасданоқ Саидий уларға сабоқ бермоқчи — узилган занжирни қайта улаш учун қудратли ташкилот зарур экани ҳақида куйиниб гапирадиган ва ўз таклифларини олга сурадиган бўлиб қолди. Ва бу ташкилотга раҳбарлик қилиши ўзига муносиб эканлигини билдиришдан ҳам қайтмади. Бироқ кейинчалик Саидийга маълум бўлдики, бундай ташкилот мавжуд ва унинг «доҳий»лари ҳам бор. Буни англаган Саидийнинг ҳафсаласи пир ва ўз олдига қўйган «улуг» вазифани адо этолмаган шахс ҳолатига тушиб қолади.

Саидий бамисоли қўгиричоқ. Уни замон ҳар хил кўйга солар, ҳар хил йўлга бошлилар эди. Бироқ бирортасида у ўз истак-орзулиарига эришаолмасди.

Саидийнинг «доҳий»лик орзуси қай даражада пучга чиқса, унинг бошқа орзу-истаклари ҳам шу тарзда пучга чиқаверади. Мана унинг хаёлидан утиб юрган орзу-истакларидан бири:

«... У оламишумул ёзувчи; америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стушилик нарса ёзив, йилига ун минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франқ, доллар, рупиялар келиб туради...»

Бу ҳавойи орзу уни үша даврнинг бадавлат одамларидан бўлган Муродхўжа домла хонадонига яқинлантиради.

Домланинг битта-битта қиз фарзанди бор — Сораҳон. Домла хонадони билан яқинлашганидан кейин Саидий Сораҳондан умидвор булади. Домла ҳам булга тарафдор. Саидий қай даражада худбин бўлмасин, унинг орзу-истакларининг барбод бўлаверишида роман яратилган даврдаги диққинафас ҳаётнинг таъсири йўқ эмас.

Саидийдаги кейинги диққинафаслик Сорахон образи билан бөглиқ.

Сорахон Мунисхонга нисбатан ута хунук қыз. Мунисхондан воз кесиш учун Саидий үндан салбий хислатлар излади. Унинг барча фазилатлари Саидийга аста-секин камчилик булиб куринаверди. Сорахоннинг камчиликлари эса аста-секин фазилат булиб намоён була бошлади.

Адіб Сорахон шахсига тегишли хислатларни шундай маҳорат билан чизадики, булар фақат Абдулла Қаҳдор қаламигагина мансуб булиши мумкин.

«Сорахон — энг ориқ қызларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бұлса керак, одатдан ташқари новча куринади, юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандек туолади: шундан үзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Күк қарғашохи күйлакининг кенг этаги остидан чиққан сава чұп сингари оёклари доим гавдасидан кейинда қолиб мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, күк томирлари куриниб турған құллари икки әнида эмас, қоринининг устида қимирлайди. Елқасидан озгина пастта тушиб турадиган икки үрим қора, зотли сигирнинг думи сингари құнғироқ сочлари тез-тез күкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елқасига ташлашға мажбур құлмаса, орқадан курған киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумои қиласы... Сорахон қорачадан келган, кулғанда... юпқа лабларини қимтиб, юқоридаги лабини күтарибороқ турған үғри тишини күрсатмасликка тиришади: гапиғанда ҳам шундай; қандай кайфиятда ва қандай қаттиқ гапиғасин, юпқа лаблари худди пичирлагандай ҳаракат қиласы. Учли пешонасииның уртасидан фарқ очилиб, жиңгалак сочи қошларига тегай-тегай деб, қулоқлари орқасига үтиб кетган. Аччиги келганда қошининг бири паст, бири баланд булиб, кичкина күзларининг ости пирпираб учади ва кичкина, ута куринарлы даражада юпқа бурнидан унча-мунча бор қон ҳам қочади, тешиклари керилади».

Маънавий хунуклик Сорахон куринишидаги хунукликда ҳам ошиб тушади. У на рұзгор учун, на жамият учун бирор иш билан банд. Баъзи қилиқлари эса эси паст болаларнинг ҳаракатини эслатади.

Буларда ҳам үзига хос маъно бор. «Улғанининг устига тептан» дегендеги ижтимоий фаолиятда иши үнг келавермаган Саидийнинг ойлавий ҳаётда ҳам ишлари чалнасидан келади. Бу билан Саидий образига бериладиган бүек қуюқлаштирилади, китобхонда унга нисбатан ачиниш хисси уйғонади. Бунинг устига, Муродхұжа домла анойилардан эмас. Бошқалар учун үтмас чақадек булиб қолған қизига харидор топилди. Шунга қаноат ҳосил қилиб, бир меъерда яшайвериши мумкин эди. Бирок унга куевдан кура пултопар керак. У Саидий топғанларини тортиб олар, ҳатто пулни күпроқ ишласин маъносида ошна-огайниларини ишга солиб, Саидийга янги-янги ишлар — таржимонликми, үқитувчиликми топар ва Саидийни кечаю-кундуз иш билан банд булиб, пул топишга мажбур қиласы. Орзу-хавасларда охирги илинж домла оиласи эди. Пул топиш билан банд булған Саидийнинг энди улар ҳақида үйлашға вакти ҳам қолмади.

Муродхұжа домланинг түймас нафси, Сорахоннинг бемаъни қилиқлари Саидий учун орзу-хавасларнинг барбод булишидаги охирги нүкта бұлды. Маънавий жиҳатдан унинг ҳаёти охирлаб борарди.

Саидий қулай шарт-шароитда яшаб, уз умрини ўтказавериши мумкин эди. Бироқ ижтимоий муҳит, уша даврга хос алғов-далғовлар уни шахс сифатида, жамият аъзоси сифатида емирди. Бу ҳол ҳам сўзиз китобхонда ачиниш ҳиссини уйготади. Саидийнинг қисмати ҳали адабиётимизда акс этмаган фожеа эди.

Шоир сўзлари билан айтганда «туғилмасдан бўғилган, бўгилиб қайта туғилган» «Сароб» қайта қуриш деб аталмиш даврга келиб, яна баъзи мунаққидлар томонидан қаттиқ танқид остига олинди. Бу хилдаги мунаққидлар иккита сабаб курсатдилар. Булардан биринчisi кучирмачилик эди. Гуе Абдулла Қаҳҳор ўттизинчи йилларда зълон қилинган қосимовчилар суд материалларидан фойдаланган, бу китобнинг баъзи жойларини айнан кучирган. Шу асосда китобхонилар орасида шов-шув бўладиган мақолалар зълон қилинди.

Ёзувчи асар яратиш жараёнида ёзма ва оғзаки манбалардан, ҳатто оддий латифалардан ҳам фойдаланиб, юқори савиядаги бадиий асар яратавериши мумкин. Зарур пайтда манбалардан баъзи жумлалар утиб ҳам қолади. Бу айб ҳисобланмайди. Агар буни айб ҳисоблайдиган бўлсак, жаҳон адабиети хазинасидаги адабиётнинг ярмидан воз кечишга тўгри келади.

«Сароб» танқидчиларининг иккинчи важи шу бўлдики, Саидий миллатчилар сафига қушилди. Шундай қараганда бу гапда жон борга уҳшайди. Бироқ асар тўқимасини чукурроқ таҳлил қилиб кўрсан, бошқача хуносага келамиз.

Аввало «миллатчи» деган сўзнинг узи баҳслидир. «Миллатчи»лик юқорида назарда туғилган мунаққидлар тушунгандек мутлоқ ижобий ҳодиса эмас. «Миллатчи» сузи фақат битта — уз миллатиниг манфатини кўзлаб, бошқа миллатнинг манфаатини ўйламайдиган, назар-писаңд қилмайдиган шахсларга хос хусусиятлардир. Мустақил яхлит миллатлар булишига қарамасдан бир давлат була туриб миллатчilik сиёсатини юритиш заарлидир. Тұғрироги, бу мунаққидлар ишлатган «миллатчи» тушунчасининг үрнига ҳалқпарвар, ҳатто миллатпарвар, миллатсевар атамаларини ишлатиш үринли булар эди. Саидий бориб қўшилган гурӯҳ аъзолари агар миллатчи бўлсалар, у ҳолда буни соғ ижобий воқеа деб ҳисоблаш тўгри эмас.

Бу масаланинг бошқа бир томонини ҳам ҳисобга олиш керак. Узларини миллатчи деб атаган гурӯҳ — Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домлалар Саидийни бу гурӯҳга фойдаси тегадиган зўр шахс ҳисобламайдилар ҳам. Назаримизда, унинг характеридаги манфаатпарастлик, ортиқча даъватлар уларнинг гурӯхига маъқул келавермайди. Шу сабабдан унга бирор муҳимроқ вазифа ёки тоғириқ бериб, ундан фойдаланиш учун ҳаракат ҳам қилмайдилар. Уларнинг назарида Саидий фақат «эрғашувчи»гина ҳолос. Уз навбатида бу ҳол Саидийга ҳам таъсир қиласи. Шундай бир вазият юзага келадики, Саидий гуе ҳаётининг дарёсида оқиб бораётган бир кимса. У узини бир қирғоққа олади, бироқ бу қирғоқ унинг манфаатларини қониқтиравермайди; иккинчи қирғоққа оғади. Унда ҳам иши унг келавермайди, ният қилган орзу-истаклари амалга ошавермайди. Шу сабабдан Саидий узини ҳаёт дарёсининг гирдобига уради ва ҳаётини якуйланган ҳисоблайди.

Унинг назарида ҳамманинг иши унг келадию, фақат унинг

ишилари истаган йүлигэ тушавермайды. Бу ҳол унда салбий шиддат ҳиссийн үйготади. Узини побуд қолади. Шу биляп роман якуланади.

Саидий маълум даражада XIX аср рус адабиетидә яратылган «ортиқча кипилтар» образини эслатади. Бирок жамият тазииқиши болыдан угказишда Саидий қисмати уларницидан оғирроқ.

Шундай экан, «Сароб»ни гоҳ у тарзда, гоҳ бу тарзда қувгин қиласвериш, уни ҳар мақомда танқид қилиб, четта суриб қоявериш түгри бўлармикиш?! Бизнинг назаримизда «Сароб» бадииятт жиҳатдан китобхонда завқ үйготадиган, мазмун жиҳатдан сабоқ бўладиган, ибрат булиб хизмат қиласаларни акс эттирган роман сифатида қолади ва кейин ҳам уни китобхонлар севиб уқийди.

МАТЕҚУБ ҚУШЖНОВ.

**«XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ»
ТУРКУМИ**

АБДУЛЛА ҚАҲХОР

САРОБ

Роман

**«Шарқ» нашириёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент—1995**

К

Мұҳаррирлар *Ш. Эргашева, Г. Зокирова.*

Безаклар *М. Самойловники.*

Бадий мұҳаррир *М. Ағламов.*

Техник мұҳаррир *Е. Лукьянова.*

Мусаҳхидлар *Ү Мадамирова, З. Салихова.*

Теришга берилди 20.02.95. Босишига рухсат этилди 20.09.95.
Бичими 84Х108 1/₃₂. Таймс гарнитураси. Оффсет босма. Шартты
босма табоги 12,6. Нашрист ҳисоб табоги 13,9. Адади 25000. Буюртма
№3479. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашрист-матбаа концернининг
босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кӯчаси,
41-уй.